वे
CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

THE

PRINCESS OF WALES

SARASWATĪ BHAVANA TEXTS

Nos. 51-52.

THE

ADVAITASIDDHĀNTA VIDYOTANA

and

NṚISIṂHA VIJÑAPANA

GOVERNMENT SANSKRIT LIBRARY,

BENARES.

264

Re.1-12-0]

...able at half of the printed price.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

1151

KAV

264

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

THE

PRINCESS OF WALES

SARASWATĪ BHAVANA TEXTS

No. 51

—o—

EDITED BY

GOPĪ NĀTHA KAVIRĀJA, M. A.

THE

ADVAITA SIDDHĀNTA VIDYOTANA

Printed by Jai Krishna Das Gupta

Vidya Vilas Press, Benares City.

1934

Bhawan's Sri Sankaracharya Sanskrit Vidya Mandir

950

Saleable at half of the printed price.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

Sri Sankarach
950

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

श्रीगौडब्रह्मानन्दसरस्वतीविरचितं

अद्वैतसिद्धान्तविद्योतनम् ।

वाराणसेयराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयन्यायशास्त्राध्यापकेन

न्यायव्याकरणाचार्यसूर्यनारायणशर्मशुक्लेन

टिप्पण्या समलङ्कृत्य संशोधितम् ।

THE

ADVAITASIDDHĀNTA VIDYOTANA

OF

S'RĪ GAUḌA BRAHMĀNANDA SARASVATĪ

Edited with notes etc.

By

NYĀYA VYĀKARAṆĀCHARYA

PANDIT SŪRYA NĀRĀYAṆA S'UKLA,

Professor, Government Sanskrit College,

BENARES.

1934.

BVB Sri Sankaracharya Sanskrit Mahavidyalaya
950

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

भूमिका ।

सुविदितमेवेदं तत्र भवतामद्वैतसिद्धान्तरसिकानां यद् अख्यातिरात्मख्यातिरसत्ख्यातिः सदसत्ख्यातिः सत्ख्यातिरन्यथाख्यातिरनिर्वचनीयख्यातिरिति वादिनां मतिवैलक्षण्येन सप्तविधास्वपि ख्यातिषु अनिर्वचनीयख्यातिरेवाद्वैतब्रह्मविदां परमः सिद्धान्त इति । स चायमनिर्वचनीयख्यातिवादः शाङ्करभाष्यभामतीखण्डनखाद्याद्वैतसिद्धिलघुचन्द्रिकादिनिबन्धेषु बहुषु स्थलेषु निरूपितोऽपि साकल्येन नैयायिकमतदूषणपुरस्सरं नैकत्र निरूपित इत्यनुसन्धाय अद्वैतसिद्धान्तविद्योतनं नाम ग्रन्थरत्नं गौडब्रह्मानन्दसरस्वतीस्वामिनो न्यभान्त्सुः ।

इमे च गौडब्रह्मानन्दसरस्वतीस्वामिनः श्रीपरमानन्दसरस्वतीस्वामिनां दीक्षाशिष्याः श्रीनारायणतीर्थस्वामिनां विद्याशिष्याश्चासन् इति "भजे श्रीपरमानन्दसरस्वत्यङ्घ्रिपङ्कजम् । यत्कृपाङ्घ्रिलेशेन तीर्णः संसारसागरः ॥ श्रीनारायणतीर्थानां षट्शास्त्रीपारमीयुषाम् । चरणौ शरणीकृत्य तीर्णः सारस्वतार्णवः ॥" इति लघुचन्द्रिकास्थपद्याभ्यामवगम्यते । नारायणतीर्थाश्च १७९० ई० वर्षासन्नसमये आसन्निति एषामपि स एव समय इत्यैतिहासिकानां प्रवादः ।

यद्यपि अद्वैतसिद्धान्तविद्योतने स्वकृतस्यान्यस्य ग्रन्थस्य नाम्नोऽनिर्देशात् अद्वैतसिद्धिव्याख्यातुर्गौडब्रह्मानन्दसरस्वतीस्वामिन एवेयं कृतिरिति संदिग्धमिव प्रतिभाति तथापि गुरुचन्द्रिकाया प्रारम्भे 'सदनन्तचिदानन्दे जगती यत्र जायते । रजतादीव शुक्त्यादौ तदेवाहं परा गतिः' इति पद्यस्य अद्वैतसिद्धान्तविद्योतनस्थस्य दर्शनेनोभयोरेक एव कर्तेति निश्चेतुमलम् । अद्वैतसिद्धान्तविद्योतनेऽन्येषां स्वकृतनिबन्धानां नाम्नोऽनिर्देशस्तु सर्वप्रथममस्यैव निर्माणमिति कल्पनयापि समाहितुं शक्यः ।

एतत्प्रणीता निबन्धाश्च सिद्धान्तविन्दुव्याख्या न्यायरत्नावली (१) मीमांसाचन्द्रिका (२) अद्वैतसिद्धिव्याख्ये–लघुचन्द्रिका (३) गुरु-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

चन्द्रिकाख्ये (४) अद्वैतसिद्धान्तविद्योतनं(५) वेदान्तसूत्रमुक्तावली(६) चेति षडेव श्रूयन्ते मुद्रिता उपलभ्यन्ते च ।

यद्यपि 'महानुभावधौरेयशिवरामाख्यवर्णिनः । एतद्ग्रन्थस्य कर्तारो लेखकाः केवलं वयम् ॥' इति लघुचन्द्रिकासमाप्तिस्थपद्यदर्शनेन लघुचन्द्रिका शिवरामवर्णिकृतेति प्रतीयते तथापि शिवरामाख्यः कश्चन ब्रह्मचारी गौडब्रह्मानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्यः सतीर्थ्यो वा भवेत् यत्प्रेरणया यत्कृतभोजनादिसाहाय्येन वा लघुचन्द्रिका कृतेयेतन्मात्रेण शिवरामाख्यवर्णिनि लघुचन्द्रिकाकर्तृत्वव्यपदेशस्य संभवात् अन्यथा लेखके कर्तृत्वव्यवहारस्य कुत्राप्यदर्शनेन गौडब्रह्मानन्दकृतिः लघुचन्द्रिकेति व्यवहारस्योपरोधः स्यात् ।

न च शिवरामाख्यवर्णी अस्य गुरुरेव किं न स्यादिति वाच्यम् श्रीनारायणतीर्थश्रीपरमानन्दपादयोः । ब्रह्मानन्दयतिर्नत्वा तनोत्यद्वैतचन्द्रिकाम् ॥ इत्यादिपद्यैर्गुरुचन्द्रिकादौ नारायणतीर्थपरमानन्दसरस्वत्योर्नमस्कारादिवत् कुत्रापि शिवरामख्यवर्णिनो नमस्कारस्यादर्शनेन गुरुत्वकल्पनाया अनौचित्यात् महानुभावधौरेयेति विशेषणस्य दातरि एव प्रायशो दर्शनेन शिवरामाख्यवर्णी लघुचन्द्रिकानिर्माणसमये अन्नादिसाहाय्यदातैवेति निश्चयः ।

अमु ग्रन्थं प्राच्यप्रतीच्योभयदर्शननिष्णातवाराणसेयराजकीयसंस्कृतपाठशालाध्यक्षपण्डितप्रवरश्रीगोपीनाथकविराज एम, ए, महोदयानामादेशेन सरस्वतीभवनपुस्तकालयात्संगृह्य अशुद्धिबहुलेनापि स्वकीयपुस्तकेन स्थलविशेषे साहाय्यमवाप्य स्वरचितया टिप्पण्या सह संपादितवानस्मि पुस्तकद्वयमपि प्रथमपरिच्छेदमात्रं पुस्तकान्तरं तु ततोऽधिकं न लभ्यत इति तावदेव संपाद्य चन्द्रखण्डं चन्द्रचूड इव खण्डितमपीदं पुस्तकमद्वैतसिद्धान्तरसिका भवन्तः शिरसा श्लाघिष्यन्ते इति तावदेवोपहारीकरोमि—

राजकीयसंस्कृत महाविद्यालयः
१९९१ व० सं० अधिक-
वैशाखपूर्णिमा

संस्कृतप्रणयिनामनुचरः
सूर्यनारायणशर्मशुक्लः

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अद्वैतसिद्धान्तविद्योतनस्थविषयाणां

सूचीपत्रम् ।

	पृष्ठम्
ज्ञानलक्षणाखण्डनम्	१
दोषस्य प्रत्यक्षहेतुताखण्डनम्	३
अनिर्वचनीयरजतस्य दोषकार्यत्वे गौरवपरिहारः	१७
अनिर्वचनीयरजतस्य यौक्तिकत्वम्	२०
अनिर्वचनीयरजतस्य श्रौतत्वनिरूपणम्	२५
अनिर्वचनीयरजतकल्पने गौरवपरिहरणम्	२६
भ्रमस्थले रजतोत्पत्त्यनन्तरं रजतोत्पत्तिवारणम्	२८
आत्मनोऽनुभवरूपत्वे श्रुतिसंग्रहः	३१
आत्मनोऽनुभवरूपत्वे युक्तिसंग्रहः	३२
वृत्तिं विना 'शुक्तिं साक्षात्करोमि' इति प्रतीतिवारणम्	३४
वृत्तेरुपयोगनिरूपणम्	३५
अभिभवस्वरूपनिरूपणम्	३८
एकाज्ञानपक्षे एकाज्ञाननिवृत्तौ मोक्षापत्तिनिरासः	३६
अपरोक्षतानिष्कृष्टलक्षणम्	४२
अस्तित्वस्य चैतन्यरूपत्वम्	४४
अस्तित्वस्य सत्ताजातिरूपत्वखण्डनम्	४५
परोक्षवृत्तेर्विषयानवच्छेद्यत्वम्	४८
प्रत्यक्षवृत्तेर्विषयावच्छेद्यत्वम्	४६
वृत्तिषु ज्ञानत्वस्य सविषयकत्वस्य चाभावः	५१
अज्ञानस्य भावरूपत्वसमर्थनम्	५४
भ्रमे बाधाभावतत्सामग्र्यभावयोः कारणत्वे गौरवम्	६१

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

पृष्ठम्

भावरूपाज्ञानस्याङ्गीकारे लाघवम् ६३
अभावरूपाज्ञानपक्षे लाघवशङ्का ६४
अभावरूपाज्ञानपक्षे महागौरवोद्घाटनम् ६५
रजतस्याज्ञानकार्यत्वे लाघवम् ६७
रजतस्मरणानुपपत्तिशङ्का ७५
रजतस्मरणोपपादनम् ७७
प्रमाभ्रमयोः स्वतस्त्वपरतस्त्वे ८०
विशिष्टस्मृतीच्छादेर्विशिष्टज्ञानाभावप्रयोज्यत्वम् ८३
सर्वं साक्षिभास्यमित्यस्योपपादनम् ८३
शुद्धचित औपनिषदत्वम् ८६
तत्त्वज्ञानार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तिशङ्का ८९
तत्त्वज्ञानार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तिवारणम् ८९
अविद्याध्वंसस्यात्मरूपत्वकथनम् ९२

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

श्रीविश्वेश्वरः शरणम् ।

श्रीब्रह्मानन्दसरस्वतीविरचितम्

अद्वैतसिद्धान्तविद्योतनम् ।

सदनन्तचिदानन्दे जगती यत्र जायते ।
रजतादीव शुक्त्यादौ तदेवाहं परा गतिः ॥ १ ॥

ननु देशान्तरीयरजतादेरेव भानेनोपपत्तौ 'इदं रजतम्' इत्यादिभ्रमस्थले शुक्त्यादौ रजताद्युत्पत्तिकल्पने गौरवमिति चेन्न—रजतादौ चक्षुरादेः सन्निकर्षं विना चाक्षुषाद्यनुपपत्तेः ।

ज्ञानलक्षणाखण्डनम् ।

न च लौकिकविषयतासम्बन्धेनैव चाक्षुषादिकं प्रति चक्षुरादिसंप्रयोगस्य हेतुत्वादलौकिकचाक्षुषादिकमलौकिकज्ञानलक्षणादिसम्प्रयोगेणैव(१) भविष्यतीति वाच्यम्, सुरभिचन्दनमित्यादौ 'सौरभं

विश्वेश्वरं समाराध्य तातं रामेश्वरं तथा ।
टिप्पण्यद्वैतसिद्धान्तविद्योते क्रियते मया ॥

(१) ज्ञानलक्षणासंनिकर्षेणैवेत्यर्थः । ज्ञानलक्षणासंनिकर्षश्च स्वसंयुक्तमनःसंयुक्तात्मसमवेतस्मृतिविषयत्वरूपः । स्वं चक्षुरिन्द्रियं तत्संयुक्त आत्मा तत्समवेता स्मृतिः–चाकचिक्यदर्शनोद्बुद्धसंस्कारजन्या रजतस्मृतिः तद्विषयत्वं रजतादेरिति रजतादिना चक्षुषः संयोगसन्निकर्षस्यासत्त्वेऽपि ज्ञानलक्षणाख्योऽलौकिकः सन्निकर्षोऽस्त्येवेति भावः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

पश्यामि'इत्यादिप्रत्ययथाभावेन विषयतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताया सौरभादौ सत्त्वे मानाभावेन लौकिकान्यविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषाद्युत्पत्तये ज्ञानलक्षणादेः सन्निकर्षत्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् 'सौरभं स्मरामि'इत्यादिप्रत्ययाभ्युपगमेन विषयतासम्बन्धेन स्मृतित्वावच्छिन्नाधिकरणताया एव तत्र स्वीकारात्, युगपज्ज्ञानद्वये (१)मानाभावेऽप्येकस्मिन्नेव ज्ञाने चाक्षुषत्वस्मृतित्वादिसत्त्वे बाधकाभावात्, (२)साङ्कर्यांशिकत्वयोः (३)प्रामाणिकयोर्दोषत्वस्याप्रामाणिकत्वात्, जातेः संस्थानव्यङ्ग्यत्वमते गुणाद्यवृत्तित्वेपि चाक्षुषत्वादेर्विषयताविशेषरूपत्वस्य संभवाच्च, लौकिकत्वाऽलौकिकत्वविशेषाभावेन विषयतासम्बन्धेन चाक्षुषमात्रे लाघवात्सम्प्रयोगहेतुत्वाङ्गीकारात्, इदं रजतं पश्यामीत्याद्यनुभवेन भ्रमस्थले लौकिकवि-

---

(१) ज्ञानद्वय इति। 'सुरभि चन्दनम्' इत्यत्र सुरभीति स्मरणं चन्दनमिति प्रत्यक्षम् इति ज्ञानद्वयं स्थातुं नार्हति योग्यविभुविशेषगुणानां यौगपद्य निषेधादिति भावः।

(२) साङ्कर्यं परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणधर्मयोरेकत्र समावेशः, घट इति चाक्षुषे स्मृतित्वाभावः घटस्मृतौ चाक्षुषत्वाभावः सुरभि चन्दनमित्यत्र च उभयोः समावेशः इति साङ्कर्येण चाक्षुषत्वं जातिर्न स्यात्।

(३) आंशिकत्वमव्याप्यवृत्तित्वम्, सुरभि चन्दनम् इत्येकस्मिन्नेव ज्ञाने चन्दनविषयावच्छेदेन चाक्षुषत्वम् सौरभविषयावच्छेदेन चाक्षुषत्वाभावः स्यात्तच्चायुक्तम् जातौ स्वाभावसामानाधिकरण्यस्य विरुद्धत्वादिति भावः।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

षयत्वावश्यकत्वाच्च, अन्यथा रजतादौ लौकिकप्रत्यक्षं विना रजताद्यानयनादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।

दोषस्य प्रत्यक्षहेतुताखण्डनम् ।

अथ सम्प्रयोगस्येव दोषस्याप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यक्षहेतुत्वमिति चेन्न—शुक्त्यादौ रजताद्युत्पत्तौ स्वीक्रियमाणायामावश्यकसम्प्रयोगहेतुत्वेनैवोपपत्तेः, प्रथमक्षणे चाक्षुषाद्यसम्भवेऽपि(१) मन्मते साक्षिभास्यत्वेनैव प्रातिभासिकत्वोपपत्तेः, द्वितीयक्षणे सम्प्रयोगसम्पत्त्या तृतीयक्षणे नित्यसिद्धसाक्षिणश्चाक्षुषादिवृत्तिविषयकस्य 'रजतं पश्यामि' इत्याद्याकारकस्य सम्भवात्(२), त्वन्मतेऽपि विशिष्टवैशिष्ट्यगोचरजन्यप्रत्यक्षस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादिजन्यत्वेनानुव्यवसायस्य च व्यवसायरूपविषयजन्यत्वेन तृतीय-

---

(१) प्रथमेति । उत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणं निष्क्रियं च तिष्ठतीति नियमेन प्रथमक्षणे सम्प्रयोगासम्भवादिति भावः । ननु तदानीं रजतस्य प्रतिभासो न स्यादत आह साक्षिभास्यत्वेनेति अयं भावः । अन्तः करणोपहितं चैतन्यं साक्षि, विषयचैतन्यनिष्ठा शुक्तित्वप्रकारिकाऽविद्या चाकचिक्यदर्शनोद्बुद्धरजतसंस्कारसहिता काचादिदोषसमवहिता रजतरूपार्थाकारेण रजतज्ञानाभासाकारेण च परिणमते । सादयभिन्नविषयचैतन्याध्यस्तं रजतं साक्षिण्यध्यस्तं केवलसाक्षिवेद्यमित्युच्यते इति ।

(२) सम्भवादिति । न च रजतज्ञानस्याचाक्षुषत्वे 'रजतं पश्यामि' इति अनुभवः कथम्, चाक्षुषेदंवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्याविद्यापरिणामत्वेन चाक्षुषत्वोपचारात् ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

त्तणादावेव तादृशानुभवस्य सम्भवात्, किञ्च विषयदोषस्य(१) कारणत्वस्थले तत्कार्यता रजतादिलौकिकप्रकारतानिरूपितसंसर्गतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वादिना वाच्या, तथा च लाघवात्तादात्म्यादिसम्बन्धेन रजतत्वादिनैव सोच्यताम्, इन्द्रियनिष्ठस्य काचादिदोषस्यापि शङ्खादिविषयविशेष एव पीतत्वादिभ्रमविशेषजननात्तादृश(२)विषयविशेषनिष्ठेन स्वाश्रयसंयोगादिना हेतुत्वे तत्कार्यतापि समवायादिना पीतत्वादिनैवोच्यताम्, एवमात्मनिष्ठस्य रागादिदोषस्य हेतुत्वस्थलेपि रजतत्वादिनैव ।

न च तत्र रजतादेरात्मप्रत्यासत्त्यसम्भवः शङ्कनीयः, शरीराद्यवच्छेदेन ज्ञानादेरिव शुक्तीदन्त्वादिविशिष्टावच्छेदेन रजतादेरात्मसमवाये बाधकाभावात् तत्प्रत्यासत्त्यैव कार्यत्वसम्भवात्, अत एव भ्रमस्थले रजताद्युत्पत्त्यङ्गीकारे दोषरहितस्यापि तत्प्रत्यक्षमस्त्विति

---

(१) विषयदोषस्येति । इदं रजतमित्यत्र तादात्म्येन रजतमिदमि प्रकारीभूतमिति रजतप्रकारतानिरूपिततादात्म्यसंसर्गनिष्ठसंसर्गतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन (तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नरजतत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन) चाक्षुषं प्रति समवायेन चाकचिक्यादिविषयदोषः कारणमिति वाच्यम् तदपेक्षया तादात्म्येन रजतं प्रति समवायेन विषयदोषस्य कारणतास्वीकारे लाघवमिति भावः ।

(२) तादृशविषयविशेषनिष्ठेति । समवायेन पीतं प्रति शङ्खनिष्ठस्वाश्रयसंयोगसम्बन्धेन काचादिरिन्द्रियदोषः कारणम् । स्वं दोषः तदाश्रय इन्द्रियं तत्संयोगः शङ्खे इति तत्र समवायेन पीतरूपोत्पत्तिरिति भावः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

परास्तम्—तत्पुरुषसमवेतविषयप्रत्यक्षे तादात्म्येन तत्पुरुषत्वेन हेतुत्वात् ।

न च मनसा रजतादिकं साक्षात्करोमीत्यनुभवापत्तिरिति वाच्यम्, मनःसन्निकर्षस्य विलम्बेन सुखादिसाक्षात्कारस्य विलम्बादर्शनेन तस्य तत्र(१) हेतुत्वाकल्पनात् । साक्षात्कारत्वस्यैव जन्यसाक्षात्कारत्वस्यापि इन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वव्याप्यत्वे मानाभावात् ॥

ननु तथाप्यहं सुखीतिवदहं रजतवानित्यादिप्रत्ययः प्रमा(२) स्यादिति चेन्न—'अहमिहैवास्मि' इति प्रत्ययस्य विशेष्यतावच्छेदकीभूततत्तच्छरीरावच्छेदेनैतद्देशमात्रसंयोगित्वाद्यवगाहित्ववदुक्तप्रत्ययस्यापि तदवच्छेदेन रजताद्यवगाहित्वेन भ्रमत्वात्, परमतेपि शरीराभिन्नत्वेनैवात्मनोऽहङ्कारप्रत्ययविषयत्वात्, तदुक्तं टीकायां मिश्रैः—'येऽप्यहंकारास्पदमात्मानमास्थिषत तैरप्यहमाकारप्रत्ययस्याताात्त्विकत्वमभ्युपेयम् 'अहमिवास्मि हैसदने जानान' इत्यादौ सर्वगतस्याप्यात्मनः प्रादेशिकत्वानुभवाद्' इति । देशविशेषमात्रसंयोगित्वरूपप्रादेशिकत्वस्य शरीराभेदावच्छेदेनात्मनि सत्त्वेपि तत्र शरीराभेदस्य विरहेणोक्तप्रत्ययस्याप्रमात्वरूपमतात्त्विकत्वमित्यर्थः ।

न च रागादिदोषप्रत्यक्षयोर्विषयतयैव लाघवेन हेतुहेतुमद्भावाङ्गीकारात्तत्र विषयानिवेशात्कथं तत्र भ्रमविषयोत्पत्तिरिति वाच्यम्—

---

(१) हेतुत्वाकल्पनादिति । मिथ्यारजतस्य साक्षात्साक्षिसम्बन्धितया सम्बन्धार्थाया आवरणाभिभवार्थाया वा वृत्तेरनावश्यकत्वादिति भावः ।

(२) प्रमेति । रागजन्यस्य रजतस्य शुक्तीदन्त्वविशिष्टावच्छेदेनात्मनि समवायेन सत्त्वादिति शेषः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

येन प्रकारेण रागस्तेनैव प्रकारेण तस्य प्रत्यक्षभ्रमहेतुत्वेन विषयतावच्छेदकत्वसम्बन्धेनैव(१) हेतुहेतुमद्भावस्य वाच्यतया(२) तदवच्छेदकयोस्तत्पुरुषीयत्वस्यावश्यनिवेश्यतया (३)तदपेक्षया रजतादिरागत्वेन रजतत्वादिना समवायेन तदुक्तेर्युक्तत्वात्, अन्यथा कार्यतावच्छेदकसम्बन्धे विषयतानिरूपितत्वावच्छेदकतात्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमकविरहेण हेतुताद्वयस्य सम्बन्धतावच्छेदकगौरवस्य चापत्तेः, सकलविषयेषु रागानुदयेन पुरुषापेक्षयाधिक्येपि विषयनिवेशकृतगौरवाभावात्।

---

(१) तत्पुरुषीयः येन प्रकारेण प्रत्यक्षभ्रमः तत्पुरुषीयस्तेन प्रकारेण रागः कारणमित्यत्र विशेष्यतावच्छेदकत्वं सम्बन्धः स च सम्बन्धो रजतत्वादिनिष्ठः रागादिनिष्ठविशेष्यतात्वे रजतत्वादिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकतावच्छेदकत्वाभ्युपगमात् तत्र च तेन प्रत्यक्षभ्रमात्।

(२) तदवच्छेदकयोः—कारणतावच्छेदककार्यतावच्छेदकयोः।

(३) अवश्यनिवेश्यतयेति। अन्यथा देवदत्तरागस्य विशेष्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन रजतत्वे सत्त्वेन यज्ञदत्तस्य रजतत्वे विशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन भ्रमापत्तिरिति भावः। एवं च तत्पुरुषीयत्वनिवेशापेक्षया लाघवेन समवायेन रजतरागः समवायेन रजतं प्रति कारणम् इति कार्यकारणभावः कल्प्यः इति समवायेनात्मनि रजतोत्पत्तिः, ननु रजतस्यात्मनिष्ठत्वे कथमिदं रजतमिति पुरोवर्तितादात्म्यमिति चेदुच्यते—न्यायमते आत्मनिष्ठसुखादेः मम देहः सुखीत्येवं शरीरनिष्ठत्वेनोपलम्भवत् चैतन्यमात्रस्य रजतं प्रत्यधिष्ठानतया इदमवच्छिन्नचैतन्यस्य तदधिष्ठानत्वेन इदमोऽवच्छेदकतया रजतस्य पुरोवर्तिसंसर्गप्रत्ययस्योपपत्तिरिति।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(१)अथ तत्र रजतादेः शुद्धसमवायेन कार्यत्वे इदंत्वविशिष्टाद्यवच्छेदेनात्मसमवायनियमासम्भवः समवायस्य तदवच्छिन्नतानियामककारणकल्पने तु गौरवमिति चेन्न—अवच्छेदकतासम्बन्धेनेदंत्वादिविशिष्टावच्छिन्नं प्रतीदंत्वादिना तादात्म्येन हेतुत्वस्य संयोगादेरिदमाद्यवच्छिन्नत्वनियमाय क्लृप्तत्वेन तत एव रागादिजन्यरजतादेरिदमाद्यवच्छेदनियमसिद्धेः, अन्त्यावयविनामपि घटादीनां पटाद्यनुयोगिकबाह्यादिसंयोगाद्यवच्छेदकत्वानुभवेन तेषामपि स्वावच्छिन्नस्य अवच्छेदकतयोत्पत्तौ हेतुत्वस्य क्लृप्तत्वात्, गुणादौ रागादिपुरुषदोषजन्यभ्रमे मानाभावेन गुणादेः स्वावच्छिन्नहेतुत्वस्याक्लृप्तत्वेपि क्षतिविरहात्, वस्तुतस्तु रागादिपुरुषदोषजन्यरजतादेर्गुणाद्यवच्छिन्नात्मसमवेतत्वनियामककल्पने फलमुखत्वादेव न गौरवं दोषः ।

एतेन स्वप्नादिभ्रमे इदं रजतमित्याद्याकारके इदंत्वादिमतो रजतादेश्च द्वयोरप्यारोपात्, तत्र तस्य स्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वस्याक्लृप्तत्वेन तत्कल्पने गौरवमिति परास्तम्, इदमादिरजताद्योः परस्परावच्छिन्नत्वनियामककल्पनस्य फलमुखत्वात् ।

एवञ्च विषयगतप्रत्यासत्त्या दोषस्य कारणत्वस्थलेपि तत्पुरुषेणारोपितस्यान्येनापि ग्रहणवारणाय तत्पुरुषसमवेतत्वेन चाकचि-

---

(१) अथ तत्रेति । आत्मनीत्यर्थः । इदंत्वावच्छिन्ने संयोगस्य अवच्छेदकतासम्बन्धेनोत्पन्नत्वात् अवच्छेदकतासम्बन्धेन इदंत्वविशिष्टावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन इदंत्वावच्छिन्नस्य कारणता क्लृप्तेति तत एव इदन्त्वावच्छेदेनात्मनि रजतसमवायः सेत्स्यतीति न नियामकान्तरकल्पनमिति भावः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

क्यदर्शनत्वादिकारणतावच्छेदकमिव रजतत्वादिकं कार्यतावच्छेदकमपि विशिष्यताम्, चाक्षुषत्वादिना तत्र दोषकार्यत्वाङ्गीकारेपि तत्र तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात्, अन्यथैकपुरुषीयदोषादन्यपुरुषीयचाक्षुषादिभ्रमापत्तेः, जपाकुसुमादिसन्निधानदोषस्य हेतुतास्थले स्फटिकलौहित्यादेरेकस्यैव सर्वैर्ग्रहणे क्षतिविरहेण मन्मते कार्यतावच्छेदके तदनिवेशात्।

अथ विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या दोषहेतुतास्थले रजतादिनिष्ठकार्यता केन सम्बन्धेनेति चेत्—येन सम्बन्धेन रजतादेश्चाक्षुषादिभ्रमप्रकारता तेनैव, तर्हि समवायेन रजतादिप्रकारकभ्रमस्थले समवायेन रजताद्युत्पत्तेरसम्भवः—तत्र क्लृप्तकारणताकस्य रजतावयवतत्संयोगादेरभावात्।

(१) अथान्यथाख्यातिमते प्रत्यक्षे संप्रयोगदोषयोरिव मन्मतेपि रजतादौ तदवयवादिदोषयोर्विकल्पेन हेतुत्वमिति चेत् तर्ह्यन्यथाख्यातिमते षोढा सन्निकर्षाणां कार्यतावच्छेदके चाक्षुषत्वादौ स्वविशिष्टत्वनिवेशापेक्षया भवन्मते रजतत्वघटत्वपटत्वाद्यनन्तधर्मेषु रजतावयवकपालतन्तुतत्संयोगादीनां कार्यतावच्छेदकेषु तद्विशिष्टत्वनिवेशे महा-

---

(१) अन्यथाख्यातिमत इति। रजतचाक्षुषस्य दोषेण इन्द्रियेण संप्रयोगेण च जननात् परस्परव्यभिचारवारणाय दोषविशिष्टरजतचाक्षुषं प्रति दोषः चक्षुःसंयोगविशिष्टचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणम्। अनिर्वचनीयख्यातिमते च रजतं प्रति दोषस्य रजतावयवस्य च कारणतया परस्परव्यभिचारवारणाय दोषविशिष्टरजतं प्रति दोषस्य रजतावयवविशिष्टरजतं प्रति रजतावयवस्य कारणत्वं वाच्यमिति भावः।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

गौरवम्, एवं स्पर्शवत्त्वेन भूतचतुष्टयमात्रवृत्तिजातिविशेषेण वा समवायेन जन्यद्रव्यं प्रति, पृथ्वीत्वादिना गन्धादिकं प्रति हेतुत्वस्य क्लृप्तत्वादात्मनि समवायेन द्रव्यगन्धाद्युत्पत्त्यसम्भवेन तादृशहेतुतानिरूपितकार्यतावच्छेदकं तादृशकारणवैशिष्ट्येन विशेषणीयमिति महागौरवमिति चेन्मैवम्—अन्यथाख्यातिमते हि रजतादिप्रकारतानिरूपितसंसर्गतानिरूपितविशेष्यतादिसम्बन्धेन दोषकार्यत्वे वाच्ये रजतादिनिष्ठत्व प्रकारतात्वयोस्तादृशप्रकारतात्वनिरूपितत्वसंसर्गतात्वयोस्तादृशसंसर्गतानिरूपितत्वविशेषतात्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमकाभावाद्धेतुहेतुमद्भावबाहुल्येन मन्मतापेक्षयापि महागौरवम्, अवयवतत्संयोगाद्यपेक्षया दोषाणामनन्तानां कार्यतायामवयवतत्संयोगादिकार्यतावच्छेदकीभूतानां रजतत्वादीनां सर्वेषामेव सम्बन्धावच्छेदकतया (१)तत्तद्दोषविशिष्टचाक्षुषत्वादीनां चावच्छेदकतया निवेशात् कार्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य सर्वत्र गुरुशरीरत्वाच्च।

अथ (२)सम्बन्धतावच्छेदकमनिवेश्यैव सम्बन्धो वाच्यः

---

(१) सम्बन्धतावच्छेदकतयेति। अयं भावः—अनिर्वचनीयरजतोत्पत्तिवादिमते तत्तद्दोषविशिष्टरजतं प्रति दोषः कारणम् अवयवसंयोगविशिष्टरजतं प्रति अवयवसंयोगः कारणमिति कार्यकारणभावाद्रजतत्वं कार्यतावच्छेदकम्। तच्च अन्यथाख्यातिमते रजतप्रकारतानिरूपतसंसर्गतानिरूपतविशेष्यतासम्बन्धेन तत्तद्दोषविशिष्टचाक्षुषं प्रति तत्तद्दोषः कारणमिति कार्यकारणभावात सम्बन्धतावच्छेदकं, चाक्षुषत्वं च कार्यतावच्छेदकमिति गौरवमिति भावः।

(२) अथेति। ज्ञानभेदेन विशेष्यताव्यक्तीनां भेदाद् विशेष्यतासम्बन्धेन दोषविशिष्टचाक्षुषं प्रति दोषः कारणमिति स्वीकारेण

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

[एक(१)स्माद्दोषान्नानाचाक्षुषोत्पत्तिस्थले तत्तज्ज्ञानभेदेन विशेष्यताभेदात्तत्तद्विशेष्यताव्यक्तिसंबन्धेन तत्तद्दोषविशिष्टचाक्षुषत्वं कार्यतावच्छेदकं वाच्यम् तथा चैकजातीयसंबन्धेन कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रति वर्तमानाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वेनकारणत्वस्यानुगमेन] सम्बन्धाननुगमस्यादोषत्वात् ज्ञानभेदेन भिन्नानामपि तत्तद्विशेष्यताव्यक्तीनां सम्बन्धत्वसम्भवादिति चेन्न—सम्बन्धाननुगमे कारणत्वैक्यस्य वक्तुमशक्यतया सम्बन्धतावच्छेदकस्यावश्यकत्वात्, अन्यथा प्रकारविधयाऽवच्छेदकाननुगमस्याप्यदूषणत्वापत्तेः, दोषजन्यरजताद्यप्रतियोगिकसमवायादी(२)नामननुगतानामेव रजतावयवादिकार्यतावच्छेदकत्वस्य मयापि वक्तुं शक्यत्वेन मन्मतेपि गौरवानापत्तेश्च ।

अथ ज्ञानभेदेऽपि विषयत्वाभेदस्वीकारादुक्तविशेष्यताव्यक्तेश्चाक्षुषादिव्यक्तिभेदेप्येकत्वात्तद्व्यक्तित्वेनैव सम्बन्धत्वं तस्या वाच्यं रजतत्वावच्छिन्नप्रकारतायाः सम्बन्धतावच्छेदकाघटकत्वेपि

रजतत्वादीनां न कार्यतावच्छेदकसम्बन्धे निवेशः इति न गौरवमिति भावः ।

(१) [] 'एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः पुस्तकान्तरस्थः ।

(२) मयापीति । यथाऽननुगतसम्बन्धस्यैव कार्यतावच्छेदक सम्बन्धत्वं त्वयाङ्गीक्रियते तथा अनिर्वचनीयरजतोत्पत्तिवादिना मया पि दोषजन्यरजताप्रतियोगिकसमवायेन रजतं प्रति अवयवसंयोगः, अवयवसंयोगजन्यरजताप्रतियोगिकसमवायेन रजतं प्रति दोषः कारणमिति अननुगतसमवायस्य कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वाङ्गीकारेण कार्यतावच्छेदककोटौ कारणवैशिष्ट्यनिवेशो न करिष्यत इति गौरवाभाव इति भावः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

वस्तुगत्योक्तविशेष्यतानिरूपकत्वाद् दोषनियम्यत्वमिति चेन्न-उक्तप्रकारताव्यक्तेर्लौकिकत्वस्य वा कार्यतावच्छेदकघटकत्वे आकस्मिकतापत्तेः, एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यताव्यक्तेरेकत्वेपि परस्परा(१)नधिकरणवृत्तिनानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकभ्रमोत्पादकैकजातीयदोषस्थले तादृशधर्मसमसंख्याकानां तज्जातीयदोषकार्यत्वानां तज्जातीय दोषविशिष्टत्वेन तत्तद्विशेष्यताव्यक्तिसम्बन्धैर्वाच्यत्वेनातिगौरवात्स्वावच्छेदकसम्बन्धभेदेन कार्यताभेदस्यावश्यकत्वाद्रजतत्वावच्छिन्नलौकिकप्रकारतानिरूपिततादात्म्यसांसर्गिकविषयतानिरूपितविशेष्यतात्वेन लौकिकतत्प्रकारताव्यक्तिनिरूपितविशेष्यतात्वेन वा सम्बन्धत्वस्योक्तावुक्तधर्मसमसंख्याककार्यत्वाभावेपि सम्बन्धघटकानां विशेषणविशेष्यभावाविनिगम्यत्वेनोक्तगौरवस्यावश्यकत्वात्तदपेक्षया लाघवेन तज्जातीयदोषविशिष्टरजत्वेन तादात्म्यसम्बन्धेनोक्तकार्यत्वस्यैव युक्तत्वात्,

किञ्च भ्रमस्थले मन्मते कपालादिकं विनापि घटादेरुत्पत्त्या कपालादिकार्यत्वस्य घटत्वादिनोक्तौ व्यभिचारापत्त्या कपालादिविशिष्टघटत्वादिना तत्स्वीकाराद्गौरवं त्वयोक्तं तव तु तदपेक्षयाऽपि गौरवम् तथा हि-गोत्वघटत्वादिप्रत्यक्षेषु सास्नाकम्बुग्रीवाद्यवच्छिन्नेन्द्रियसंयोगवत्समवायस्य, ब्राह्मणत्वादिप्रत्यक्षे विशुद्धमा-

---

(१) परस्परेति । परस्परानधिकरणवृत्तयो ये नानाधर्मा रङ्गत्वरजतत्वादयः तदवच्छिन्नविशेष्यताको भ्रमः रङ्गरजते इत्याकारकस्तत्स्थल इत्यर्थः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

तापितृकत्वादिनिश्चयस्य, शुक्तित्वादिप्रत्यक्षे नीलपृष्ठत्वादिनिश्चयस्य, उत्पलादिनैल्यचाक्षुषे सौरभादिसंयुक्तसमवायस्य, जलशैत्यादिचाक्षुषे रजतादिपात्रवृत्तिजलादिसमवायस्य, सक्त्वादिरासने जलसंयुक्तसमवायस्य, कुङ्कुमगन्धघ्राणजे घृतादिसंयुक्तसमवायस्य, स्पर्शप्रत्यक्षे अदुष्टत्वक्संयुक्तसमवायस्य, व्यासज्यवृत्तिसंख्यादिप्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तसमवेतत्वस्य, हस्तादिपरिमाणप्रत्यक्षे हस्तादिपरिमितदेशावच्छिन्नेन्द्रियसंयोगवत्समवायस्य, एवमन्यप्रत्यक्षेपि तस्य तस्य कारणत्वं वाच्यम्, तत्रापि गोत्ववृत्तिविशेष्यतादिविषयताः गोत्ववृत्तिलौकिकविषयतात्वेनानुगमय्य तदवच्छिन्नसम्बन्धेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति सास्नावच्छिन्नविजातीयसंयोगवत्प्रतियोगिकगोत्वनिष्ठसमवायत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् भ्रमस्थले व्यभिचारापत्त्योक्तसमवायस्य स्वविशिष्टचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येवोक्तहेतुत्वं वाच्यम्, एवमन्येषामप्युक्तानां स्वविशिष्टतत्तद्धर्मावच्छिन्नं प्रत्येवोक्तहेतुत्वं वाच्यम्, तथा च तत्तत्कारणतावच्छेदकघटकानां विशेषणविशेष्यभावस्याविनिगम्यत्वेनावच्छेदकभेदेन कार्यकारणभावानन्त्यस्यावश्यकत्वान्महागौरवं मन्मते तु भ्रमस्याविद्यावृत्तित्वेन चाक्षुषत्वाद्यभावेनोक्तकारणाकार्यत्वेनोक्तकारणकार्यतावच्छेदके तद्वैशिष्ट्यस्य न निवेशः।

अथ वा समवायेन रजताद्युत्पत्तौ क्लृप्तकारणस्या(१)भावात्तेन

(१) क्लृप्तकारणस्य—रजतावयवस्य।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

सम्बन्धेन भ्रमस्थले रजताद्युपत्त्यसम्भवादवच्छेदकतासम्बन्धेनैव(१) द्रव्यगुणकर्मणां दोषकार्यता वाच्या ।

न च नव्यतार्किकमते(२) (चित्र) रूपादीनामव्याप्यवृत्तित्वेनावच्छेदकतासम्बन्धेनावयवेपूत्पत्त्या पूर्वोक्तव्यभिचार इति वाच्यम् नव्यतार्किकमते (चित्र) रूपादीनामवयविनि साक्षात्सम्बन्धेन (३)अवच्छेदकतासम्बन्धेनावयवेषूत्पत्तिस्वीकारात् शक्तिविशेषविशिष्टत्वेन तादात्म्यसम्बन्धेन चाक्षुषहेतुत्वेन रूपस्य तदहेतुत्वात् दैशिकविशेषणतादिसम्बन्धेन वा दोषकार्यता वाच्या रूपादेर्विशेषणतासम्बन्धेन सा वाच्या ध्वंसादेस्तु अवच्छेदकतासंबन्धेन समवायादिसंबन्धेन वा ।

न च विशेषणतादिसंबन्धेन रूपादेर्भ्रमविशेष्यतत्तदधिकरणे विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति वाच्यम् तेन संबन्धेन बाधाभावसत्त्वे सर्वेषामपि तथा स्वीकारात् ।

नचैवं दोषजन्यद्रव्यगुणकर्मणां दोषरहितेनापि ग्रहणापत्तिरिति

---

(१) अवच्छेदकतासम्बन्धेनैवेत्येवकारेण समवायव्यवच्छेदः तेन न व्यभिचारशङ्कावकाश इति भावः ।

(२) *नव्यतार्किकेति*। तथा च विश्वनाथः—'नव्यास्तु तत्राऽव्याप्यवृत्त्येव नानारूपं पीतादीनां प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात्' इति ।

अत एव 'लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः । श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते' इति स्मृतिवचनं सङ्गच्छते । अत्रावच्छेदकत्वं सप्तम्यर्थ इति ।

(३) साक्षात्सम्बन्धेन —समवायेन ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

वाच्यम् भट्टमते विषयसमवेतज्ञाततायामिव(१) तेषु स्वग्राहकपुरुषाणां निरूपितत्वाख्यसम्बन्धविशेषमङ्गीकृत्य तत्तत्पुरुषनिरूपितविषयकभत्यक्षे तत्तत्पुरुषत्वेन हेतुताङ्गीकारात् अन्यथा त्वन्मतेऽपि एकपुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वपरत्वादीनां पुरुषान्तरेण ग्रहणापत्तेः प्रकारान्तरेण (२)तादृशापत्तिवारणापेक्षया स्वोपक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिषु तत्पुरुषाणां निरूपितत्वसम्बन्धकल्पनयोक्तहेतुत्वकल्पनस्यैव युक्तत्वात्, उपदर्शितलाघवानुग्रहात् संयोगादिना सम्बन्धेन गुणादौ कर्म्मादिप्रकारकधीस्थलेषु कर्मादेरिव संयोगादेरपि गुणाद्यवच्छेदेनोत्पत्तिः।

न च यत्र (३)यस्य कोपि सम्बन्धो न वास्तवः प्रसिद्धस्तदवच्छेदेन तस्य तत्सम्बन्धस्य च भासमानस्योत्पत्तिर्यत्र तु यस्य स प्रसिद्धस्तयोः समवायादिना विशिष्टबुद्धिस्थले प्रसिद्धसम्बन्धावच्छेदेन समवायत्वादिकमेव जायते, सर्वत्रैव वा भ्रमस्थले रजतत्वादिधर्म एव जायत इत्येव कुतो नोच्यत इति वाच्यम्, अपूर्वस्य समवायत्वादेः रजतत्वादेर्वा धर्मस्योत्पत्त्यङ्गीकारे पूर्वानुभूतसमवायत्वादिना विशिष्टसम्बन्धेन रजतादिविशेषणविशिष्टपूर्वानुभूतरजतत्वादिविशिष्टं वेच्छितां भ्रमस्थले प्रवृत्त्युपपत्तेः, सामान्यविशेषसमवा-

---

(१) तत्पुरुषनिरूपितज्ञातता यत्र तादात्म्येन जायते तत्र विषयतासम्बन्धेन ज्ञानं कारणम्।

(२) प्रकारान्तरेणेति। तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वप्रत्यक्षे तत्पुरुषस्तादात्म्येन कारणमिति प्रकारेणेत्यर्थः।

(३) यत्रेति। तज्जलपरमाणुवृत्तिरूपे तत्पार्थिवपरमाणुवृत्तिक्रियाभ्रम इत्यर्थः।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

यानां तु समवायादिना दोषकार्यत्वेपि न क्षतिः, तेन सम्बन्धेन तदुत्पत्तौ कारणान्तरस्याक्लृप्तत्वेन बाधकाभावात् ।

अथावच्छेदकतासम्बन्धेन समवायादिसम्बन्धेन वा रजतादेरुत्पत्त्यङ्गीकारेपि इदंरजतमित्यादि भ्रमज्ञानीयविषयतानामवच्छेदकभावे किं नियामकमिति चेत्—इदन्त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततादात्म्यादिसंसर्गतानिरूपितरजतत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताशालिचाक्षुषादौ तादृशविशेष्यतानिरूपितरजतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयरूपबाधाभाव एव नियामकः ।

अथ निर्धर्मितावच्छेदककभ्रमस्थले बाधाभावस्य न नियामकत्वं धर्मितावच्छेदकान्तर्भावेनैव तस्य तथात्वादिति चेत्, का क्षतिः विशेषणज्ञानसन्निकर्षादेरेव तत्र नियामकत्वसम्भवात् ।

न च समवायेन द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यगुणकर्मसु भ्रमस्थले द्रव्याद्यनुयोगिकसमवायेऽवच्छेदकतासम्बन्धेनोत्पद्यमानद्रव्यादिप्रतियोगिकत्वाभावेन तस्य सम्बन्धतया भानानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्प्रतियोगिकत्वाभावेपि (१)बाधाभावसन्निकर्षादिसामग्रीतस्तस्य सम्बन्धतया त्वन्मत इव भानसम्भवात् ।

नचावच्छेदकतासम्बन्धस्याप्युक्तसामग्रीत उक्तस्थले भानापत्तिरिति वाच्यम् ,उक्तसामग्रीसत्त्वे त्वयापि तस्येष्टत्वात् ।

---

(१) तत्प्रतियोगिकत्वाभावेऽपीति । कपालाद्यनुयोगिकसमवाये पटादिप्रतियोगिकत्वाभावेऽपि कपालाद्यनुयोगिकसमवायविशेष्यकपटादिप्रतियोगिकत्वाभावप्रकारकबाधबुद्ध्यभावसत्त्वे तस्य तदीयतया भानं तद्वदित्यर्थः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

यद्यपीदं रजतमित्यादौ स्वाप्नभ्रमे सम्प्रयोगाभावेन बहिर्विषयभानासम्भवात्तद्विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या दोषाणां न हेतुत्वम् तथापि निद्राधातुवैषम्यादिदोषाणामात्मनिष्ठतयैव हेतुत्वम् , इदन्त्वादिना रजतत्वादिना च समवायेन निरूपकत्वेन वा कार्यत्वमिदमादेर्भासमानस्वाप्नदेहावच्छिन्ने मानाभावादहमिदन्त्वविशिष्टवानित्यादिप्रत्ययापत्तिर्निधर्मितावच्छेदकके च स्वाप्ने भ्रमे तत्तत्पुरुषादेरेव नियामकत्वम् , तत्तत्पुरुषसमवेतस्य तत्तत्पुरुषनिरूपितस्य चाक्षुषप्रत्यक्षे तत्तत्पुरुषाणां तत्तत्पुरुषसमवेतमानसे शक्तिविशेषविशिष्टत्वेन धर्मादेस्तादात्म्येन प्रतिबन्धकत्वेन तद्भेदस्य च हेतुत्वात् , तेन मानसप्रत्यक्षे सम्प्रयोगहेतुत्वानङ्गीकारेपि न क्षतिः, पूर्वपूर्वस्वाप्नादेरुत्तरोत्तरस्वाप्नहेतुत्वान्न युगपदेव तत्तद्विषयाणां स्वाप्नभ्रमः ।

ननु मानसप्रत्यक्षे धर्मादिभेदस्यैव विशेषकारणत्वाच्चाक्षुषभ्रमविषयरजतादावपि मानसापत्तिरिति चेन्न इष्टत्वात् , पराभ्युपगतचाक्षुषमानसादिविषयत्वानां मिथोविरोधस्य निष्प्रमाणकत्वात् , किञ्च रजतत्वादिचाक्षुषादिभ्रमस्थले इदन्त्वादिविशिष्टधर्म्मादिविषयकं चाक्षुषादिकं पूर्वसिद्धमस्ति, तथा च तत्सम्बद्धतया रजतादिविषयस्यैवोत्पत्तिर्देशान्तरगतपूर्व सिद्धरजतादिसम्बद्धतया चाक्षुषादेर्वोत्पत्तिरित्यत्र विनिगमकाभावेन रजतादेरुत्पत्तिक्षणेऽपि चाक्षुषादिविषयत्वसम्भवः ।

न च विनश्यदवस्थेन धर्म्यादिचाक्षुषादिना जनितभ्रमस्थले तदसम्भव इति वाच्यम् , तत्रापि तादृशचाक्षुषाद्युत्पत्तिक्षणे तदुत्तर-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

क्षणे वा तादृशचाक्षुषाद्यन्तरस्योत्पत्तिसम्भवेन तत्रैव रजताद्युत्पत्ति-सम्भवात्, गुडादौ(१) तिक्तरसादेर्गगनादौ नैल्यादेर्भ्रमस्थले च यद्यपि गुडादिगोचररासनचाक्षुषाद्यसम्भवस्तथापि रसनागतजला-दिरसरासनादेर्गगनगतालोकादिचाक्षुषादेश्च सत्त्वात्तत्रैवो(२)पनीत-गुडगगनादि(विषयके) विशेषके तिक्तरसनैल्याद्युत्पत्तिः सम्भवत्येव ।

अनिर्वचनीयरजतस्य दोषकार्यत्वे गौरवपरिहारः ।

नन्वेवं विषयनिष्ठदोषस्य चाक्षुषादिगतपरम्परासम्बन्धेन(३) हेतुत्वं विषयितया रजतादेः कार्यत्वं वाच्यं तथा च गौरवमि-ति चेन्न, रजतादिप्रकारतानिरूपितसंसर्गतानिरूपितविशेष्यतासम्ब-न्धेन तत्पुरुषीयचाक्षुषत्वादिना कार्यत्वापेक्षया स्वप्रकारतानिरूपित-संसर्गतानिरूपिता या तत्पुरुषीयचाक्षुषविशेष्यता तत्सम्बन्धेन रज-तत्वादिना कार्यत्वे गौरवाभावात् ।

---

(१) ननु किंचेत्यादिग्रन्थेन इदन्त्वादिधर्मिविशिष्टचाक्षुषे निरू-पकतासम्बन्धेन रजतोत्पत्तिं समर्थ्य रजतोत्पत्तिक्षणेऽपि रजतचाक्षु-षं समर्थितं तच्च गुडादौ तिक्तरसादिभ्रमे न संभवति गुडादे रासनादि-प्रत्यक्षासम्भवेन तत्र निरूपकतासम्भवेन रसाद्युत्पत्त्यसम्भवादित्याह गुडादाविति ।

(२) तत्रैवेति । रसनागतजलरसरासने, गगनगतालोकादिचा-क्षुषे चेत्यर्थः, तत्र निरूपकतासम्बन्धेन तिक्तरसाद्युत्पत्तिरिति यावत् ।

(३) परम्परासम्बन्धेनेति । विषयितासम्बन्धेन रजतं प्रति स्वाश्रयविषयकत्वसम्बन्धेन दोषः कारणमिति कार्यकारणभावेन चाक्षुषादौ रजताद्युत्पत्तिरिति भावः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

न च तत्पुरुषचाक्षुषनिरूपितत्वस्य सम्बन्धघटकत्वेन निवेशे प्रकारतासंसर्गतयोर्विशेषणतया तन्निवेशमादाय विनिगमनाविरहेण-कार्यकारणभावत्रयापत्त्या गौरवात् तत्पुरुषचाक्षुषत्वं न सम्बन्धघटकं किन्तु कार्यतावच्छेदकमेवेति वाच्यम्, तत्पुरुषचाक्षुषत्वादिना कार्यताभ्युपगमेपि विनिगमनाविरहेण तत्पुरुषचाक्षुषनिरूपितप्रकारतादिघटितप्रत्येकसम्बन्धमादाय(गौरवेण) रजतत्वादिना कार्यत्वानुक्तौ युक्त्यभावात्(१)।

न च तत्पुरुषीयचाक्षुषनिरूपितविषयान्तरनिष्ठा या प्रकारता तस्या एव सम्बन्धघटकत्वं वाच्यम् अन्यथा रजतादौ पूर्वं तत्पुरुषीयचक्षुरादिसन्निकर्षं विना तत्पुरुषीयचाक्षुषप्रकारत्वासम्भवेन स्वनिष्ठतादृशप्रकारताघटितसम्बन्धेन(२) रजताद्युत्पत्त्यसम्भवात् विषयान्तरनिष्ठप्रकारतायाश्च रजतादिप्रकारतातो भेद आवश्यकस्तदवच्छेदकरजतत्वादिधर्मतादात्म्यादिसम्बन्धानवच्छिन्नत्वादिति वाच्यम्, अवच्छेदकभेदेन प्रकारताया भेदानभ्युपगमेनैकस्या एव प्रकारताया नानाधर्मसम्बन्धनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसम्भवात्।

नचेदं रजतमित्यादिभ्रमस्थले रजतत्वादिनेदन्त्वादि प्रकार इति व्यपदेशापत्तिरिति वाच्यम्, इदन्त्वादिनिष्ठप्रकारतात्वे (३)रज-

---

(१) युक्त्यभावादिति। तव कार्यतावच्छेदकसम्बन्धलाघवं मम कार्यतावच्छेदकधर्मलाघवमित्युभयोः साम्यमिति भावः।

(२) स्वनिष्ठतादृशप्रकारताघटितेति। स्वप्रकारतानिरूपितसंसर्गतानिरूपिता या चाक्षुषादिविशेष्यता तत्संबन्धेनेत्यर्थः।

(३) इदन्त्वादिनिष्ठप्रकारतात्वे इति। इदन्त्वनिष्ठप्रकारताया र-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

तत्वादिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्योक्तव्यपदेशविषयस्यानभ्युपगमात् । किञ्चावच्छेदकभेदेन प्रकारताभेदेपि यथा समवायनानात्वपक्षे स्वसमवायस्य घटादौ पूर्वमसिद्धत्वेपि अवयवरूपादिकारणबलादेव स्वसमवायिघटादिसमवायित्वसम्बन्धेन रूपादिकं कपालादौ जायते तथा स्वप्रकारकचाक्षुषादेः पूर्वमसिद्धत्वेऽपि दोषादिकारणबलात् स्वप्रकारकचाक्षुषादिविशेष्यत्वसम्बन्धेन रजतादेरुत्पत्तौ बाधकाभावः ।

अथवा विषयनिष्ठस्य दोषस्य स्वाश्रयविशेष्यतानिरूपितसंसर्गतात्वसम्बन्धेन स्वाश्रयनिष्ठविशेष्यतात्वसम्बन्धेन वा हेतुत्वम् , तत्पुरुषचाक्षुषनिरूपितस्वप्रकारतानिरूपितत्वसम्बन्धेन तादृशनिरूपितत्ववत्संसर्गतानिरूपितत्वसम्बन्धेन वा रजतत्वादिना कार्यता तत्पुरुषीयचाक्षुषीया या स्वाश्रयनिष्ठविशेष्यता तत्त्वसम्बन्धेन दोषस्य कारणत्वं तत्पुरुषीयचाक्षुषीयस्वप्रकारतानिरूपितसंसर्गतानिरूपितत्वसम्बन्धेन रजतादेः कार्यत्वमिति ।

ननु तत्र प्रकारतायां रजतत्वाद्यवच्छिन्नत्वमपि निवेश्यम् अन्यथा तन्नियमासिद्ध्यापत्तेः तथा च रजतत्वादेर्द्विधा निवेशे

जतनिष्ठप्रकारतायाश्चैक्येन रजतत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य इदन्त्वनिष्ठप्रकारतायां सत्त्वेऽपि गुणादिनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य विशिष्टसत्तात्वे इव रजतत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य इदन्त्वनिष्ठप्रकारतात्वेऽनभ्युपगमेन विशिष्टसत्तावान् गुण इति व्यवहारस्येव रजतत्वावच्छिन्नप्रकारताश्रय इदन्त्वम् (रजतत्वेनेदन्त्वादि) प्रकार इति ,व्यवहारस्य नापत्तिरिति भावः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

गौरवमिति चेन्न स्वा(अ)न्यावच्छिन्नप्रकारतायाः रजतत्वावच्छिन्नं प्रति सम्बन्धत्वाभावेन तन्निवेशे प्रयोजनाभावात् तस्य(१) बाधाभावादिनियम्यत्वाच्च ।

यद्वा स्वलौकिकविषयता(२)शालितत्पुरुषीयचाक्षुषविशेष्यत्वसम्बन्धेनैव रजतत्वादिना विषयदोषकार्यत्वं, रजतादिप्रकारताया इदन्त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वादिकन्तु (इदं रजतं नेति) बाधाभावादिनियम्यम् ।

अनिर्वचनीयरजतस्य यौक्तिकत्वम् ।

आत्मनिष्ठप्रत्यासत्या दोषस्य कारणत्वे स्वचाक्षुषादिसमवायेन स्वचाक्षुषादिना वा सम्बन्धेन रजतत्वादिनैव कार्यत्वसम्भवः । एवमारोप्यमाणरजतादिव्यधिकरणशुक्तीदन्त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकभ्रमस्थले बाधाभावकार्यत्वमपि रजतत्वादिनैवेति ततोप्यनिर्वचनीयख्यातिसिद्धिः, तथा हि—इदन्त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततादात्म्यादिसंसर्गतानिरूपितरजतत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताकचाक्षुषत्वादिना समवायेन बाधाभावजन्यत्वं(३) वाच्यम् । तथा च तादृश-

---

(१) तस्य—रजतत्वावच्छिन्नस्य । बाधाभावादीति । इदं रजतं नेति बाधाभावादीत्यर्थः ।

(२) स्वलौकिकविषयता—रजतादिनिष्ठलौकिकप्रकारता ।

(३) बाधाभावजन्यत्वमिति । इदंत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविशेषणतानिष्ठसंसर्गतानिरूपितरजतप्रकारताशालि चाक्षुषं बाधः तदभावजन्यत्वमित्यर्थः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

संसर्गतानिरूपितस्वप्रकारताशालिचाक्षुषसमवायसम्बन्धेनता दृश चाक्षुषसम्बन्धेन वा रजतत्वादिनैव तदुच्यताम् रजतत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्य चाक्षुषीयसमवायस्य चानिवेशेन लाघवात् ।

ननु पुरुषापेक्षया(१) धर्मितावच्छेदकानामनन्तत्वेन धर्मितावच्छेदकमनिवेश्य तत्तत्पुरुषीयचाक्षुषत्वादिना रजतत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारता-

---

(१) पुरुषापेक्षयेति । अयं भावः—आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या रजतबाधाभावयोः कार्यकारणभावे कार्यतावच्छेदककारणतावच्छेदकोटौ धर्मितावच्छेदकनिवेश आवश्यकः अन्यथा रजतप्रकारताशालिचाक्षुषसमवायवत्यात्मनि सर्पोत्पत्त्यापत्तिः । रजतचाक्षुषबाधाभावयोः कार्यकारणभावाङ्गीकारे च पुरुषान्तरीयबाधाभावेन पुरुषान्तरीय रजतचाक्षुषवारणाय तत्पुरुषीयत्वं निवेश्य रजतत्वावच्छिन्नप्रकारता निरूपिततादात्म्यादिसंसर्गतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति स्वीयविशेष्यताविशेषावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्न (इदं रजतं नेति रजतप्रतियोगिकभेदप्रकारतानिरूपितसंसर्गतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वसंबन्धावच्छिन्न) प्रतियोगिताकचाक्षुषाभावरूपो यो बाधः तत्तत्पुरुषीयतदभावस्य कारणता वाच्या । एवं च आद्यकल्पे तत्तत्पुरुषत्वस्यापि धर्मितावच्छेदकतया तत्पुरुषीयत्वनिवेशकल्पापेक्षया कार्यकारणभावद्वैगुण्यम् तथा हि पुरुषदशकं विषयदशकं चानुसृत्य विचारणायांमात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावे तत्पुरुषत्वस्यापि धर्मितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन कार्यकारणभावदशकं विषयनिष्ठतत्तद्धर्मस्य धर्मितावच्छेदकतया तद्भेदेन कार्यकारणभावदशकमितिविंशतिः कार्यकारणभावाः धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावे तु तत्तत्पुरुषभेदेन कार्यकारण भावदशकमेवेति ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

निरूपिततादात्म्यादिसंसर्गतानिरूपित(१)विशेष्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन स्वीयविशेष्यताविशेषावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकबाधाभावजन्यत्वाङ्गीकारात् तत्पुरुषीयचाक्षुषादिनिरूपितस्वप्रकारतानिरूपितसंसर्गतनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन रजतत्वेनोक्तजन्यत्वाङ्गीकारे रजतगतेदन्त्वद्रव्यत्वादावप्युक्तसम्बन्धेन रजतादेरुत्पत्त्यापत्तिरिष्टापत्तौ च गौरवात् बाधाभावजन्यता रजतत्वादिना वक्तुमशक्येति चेन्न—

धर्मितावच्छेदकस्येव संसर्गतावच्छेदकस्यापि संयोगसमवायतद्व्यक्तिसंयोगत्वादिभेदेन पुरुषापेक्षयाऽऽनन्त्यादुक्तविशेष्यतावच्छेद-

---

(१) तादात्म्यादिसंसर्गतानिरूपितविशेष्यतेति। विनिगमनाविरहेण ससर्गतायां प्रकारतानिरूपितत्वस्येव विशेष्यतानिरूपितत्वमप्यङ्गीक्रियते, विशेष्यतायाः संसर्गत्वानिरूपितत्वे तु पर्वतो वह्न्यभाववानिति ज्ञानं प्रति स्वसंयोगिसंयोगसम्बन्धेन पर्वतो वह्निमानिति निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिः न च प्रकारतायां संयोगत्वमात्रावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितत्वमेव प्रवेश्यतामिति वाच्यं तथा सति घटकालीनसंयोगेन पर्वतो वह्निमानितिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वं न स्यात् विशेष्यतायाः संसर्गतानिरूपितत्वपक्षे च वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता क्लृप्ता तथा च परम्परासम्बन्धस्थले परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नानामेव भवन्ति संसर्गताः इति तासु प्रथमा प्रतियोगिनिष्ठा प्रकारतानिरूपिता चरमा त्वनुयोगिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितेति कथितस्थले वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसंसर्गतया साक्षान्निरूपितत्वस्य विशेष्यतायामभावान्नोक्तापत्तिरिति ध्येयम्।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कत्वसम्बन्धेनेवेदन्त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिता सती रजतत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता या संसर्गता तदवच्छेदकत्वसम्बन्धेनापि विनिगमनाविरहेण तत्पुरुषीयचाक्षुषत्वादिनोक्तकार्यत्वस्य वाच्यतया तदपेक्षया लाघवेन तत्पुरुषीयचाक्षुषादिनिरूपितेदन्त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिता या स्वप्रकारतानिरूपितसंसर्गता तदवच्छेदकत्वसम्बन्धेन रजतत्वादिनैवोक्तकार्यत्वस्य, स्वीया या इदन्त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यता तन्निरूपिता या विशेषणतासम्बन्धनिष्ठसंसर्गता तन्निरूपिता या अभावप्रकारता तन्निरूपिता सती रजतत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता या प्रतियोगितानिष्ठसंसर्गता तन्निरूपिता या अवच्छिन्नत्वनिष्ठा संसर्गतावच्छेदकत्वरूपा विषयता तन्निरूपिता या संसर्गतावच्छेदकत्वरूपा विषयता तदवच्छेदकत्वसम्बन्धेन तत्पुरुषीयचाक्षुषादेर्योऽभावस्तत्त्वेन कारणत्वस्य च युक्तत्वात् शुक्तिगतेदन्त्वस्यैव निवेशात् रजतगतेदन्त्वादौ रजताद्युत्पत्तेर्नापत्तिः ।

किञ्च पुरुषापेक्षया धर्मितावच्छेदकानामानन्त्येपि यान् धर्मान् धर्मितावच्छेदकीकृत्य कदापि कस्यापि न बाधबुद्धिस्तदन्तर्भावेण(१) बाधाभावकारणत्वस्यैवानङ्गीकारद्धर्मितावच्छेदकनिवेशपक्षे न गौरवम्, प्रत्युत तत्तत्पुरुषनिवेशपक्षे एव गौरवं सकलपुरुषाणामेवेह जन्मनि जन्मान्तरे वा बाधबुद्ध्यवतारस्यावश्यकत्वात् ।

---

(१) तदन्तर्भावेणेति । तत्र बाधस्य प्रतिबन्धकत्वाभावेन तदभावकारणत्वाङ्गीकारस्यानावश्यकत्वादिति भावः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

न च प्रमेयवन्न रजतमित्यादिबाधबुद्ध्या धर्ममात्रस्यैव धर्मितावच्छेदकीकरणात्सर्वत्रैव धर्मितावच्छेदकतया बाधबुद्ध्यावतार आवश्यक इति वाच्यम्, उक्तबाधबुद्धिस्थले प्रमेयत्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितविशेष्यतानिवेशेन हेतुहेतुमद्भावकल्पनेन सकलधर्मनिवेशाभावेन धर्मितावच्छेदकत्वनिवेशपक्षे गौरवाभावात्। तदनिवेश पक्षेऽपि एकधर्मावच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वसम्बन्धेन बाधबुद्धिसत्वेप्यन्यधर्मावच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वसम्बन्धेन विशिष्टबुद्ध्युदयान्निरवच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वसम्बन्धमादाय बाधबुद्धिसत्वेप्यन्यधर्मावच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वसम्बन्धेन इदं न रजतमित्यादावेको हेतुहेतुमद्भावः, अन्यस्तु तादृशावच्छेदकतावच्छेदकत्वादिसम्बन्धेन प्रमेयवन्न रजतमित्यादौ कल्पनीयस्तथा च निरवच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वमादाय हेतुतास्थले स्वल्पतरतत्तदिदन्त्वादिधर्मनिष्ठानवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकविशेष्यतान्तर्भावेण हेतुत्वापेक्षया बहुतरतत्तत्पुरुषघटितरूपेण निरवच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन हेतुतायामेव गौरवाच्च।

अपि च पित्तादिदोषोत्कर्षापकर्षयोः सतोः शङ्खादौ पीतिमाद्युत्कर्षापकर्षदर्शनात्पित्तादिजन्यमेव शङ्खपीतिमादिकं वाच्यम्, कार्योत्कर्षापकर्षयोः कारणोत्कर्षापकर्षाभ्यामेव दर्शनात्। पित्तादिस्थपीतिमादेरनुभूयमानस्यारोपोत्पत्यङ्गीकारे बाधकस्योक्तत्वात् पुरुषान्तरेणापि पित्तपीतिमादेर्ग्रहणापत्त्या पुरुषमात्रं प्रत्येव लाघवेन तस्यातीन्द्रियत्वकल्पनाच्च।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अनिर्वचनीयरजतस्य श्रौतत्वानिरूपणम् ।

किञ्च—सच्च त्यच्चाभवदित्यादिना(१) व्यावहारिकप्रपञ्चसृष्टिमुक्त्वा सत्यं चाऽनृतं च (२)सत्यमभवत् इति तैत्तिरीयकश्रुतौ व्यावहारिकसत्यपरसत्यशब्देन व्यावहारिकसृष्टिमनूद्यानृतशब्दितप्रातिभासिकरूपेण सत्यशब्दितपारमार्थिकसत्यस्य ब्रह्मणो भवनोक्तेर्व्यावहारिकरजतादिविलक्षणं प्रातिभासिकं रजतादिकं जायत इत्यवश्यं वाच्य-

(१) सच्च त्यच्चेति । 'तदनु प्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्' इत्यस्याः श्रुतेः तत्कारणं ब्रह्म सच्च मूर्तं च (पृथिव्यप्तेजांसि) त्यच्च अमूर्तं च वाय्वाकाशात्मकमभवत् इत्यर्थः, 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च मर्त्यं चामृतं च स्थितं च सच्च त्यच्च ; तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्च तन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्' 'अथामूर्तंवायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्त्यम्' इति (बृ० अ० १ ब्रा० २) श्रुतेः । तथा चानेन व्यावहारिकप्रपञ्चसृष्टिरुक्ता ।

(२) सत्यं चानृतं चेति । 'विज्ञानं चाविज्ञानं च सत्यं चानृतञ्च च सत्यमभवत् तत्सत्यमित्याचक्षते' इत्यत्र 'विज्ञानं चेतनम् अविज्ञानं तद्रहितमचेतनं पाषाणादि सत्यं च व्यावहारिकविषयमधिकारान्न परमार्थसत्यम् एकमेव हि परमार्थसत्यं ब्रह्म इह पुनर्व्यवहारविषयमापेक्षिकं सत्यं मृगतृष्णाद्यनृतापेक्षयोदकादि सत्यमुच्यते अनृतं च तद्विपरीतं किं पुनरेतत्सर्वमभवत् परमार्थसत्यं किं पुनस्तद् ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तमिति प्रकृतत्वात् यस्मात्सत्त्यदादिकं मूर्तामूर्तधर्मजातं यत्किंचेदं सर्वमविशिष्टं विकारजातमेकमेव सच्छब्दवाच्यं ब्रह्माभवत् तद्व्यतिरेकेण अभावान्नामरूपविकारस्य तस्माद् ब्रह्म सत्यमित्याचक्षते' इति शाङ्करभाष्यम् । अनेन परमार्थसतो ब्रह्मणो व्यावहारिकसद्भवनस्येव प्रातिभासिकानृतभवनस्योक्त्या तद्वदनृतस्यापि शुक्तिरजतादेरुत्पत्तिः स्फुटमवगम्यत इति भावः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

म्(१) प्राणा वै सत्यमित्यादिश्रुतौ(२) व्यावहारिके सत्यपदप्रयोगाद्—व्यावहारिकपरसत्यपदसमभिव्याहृतानृतपदस्य व्यावहारिकविपरीतप्रातिभासिकार्थकत्वावश्यकत्वात् , अन्यथा(३) सत्यानृतवाक्यादेर्व्यावहारिकस्य सृष्टेः पूर्वमेव सच्चाभवदित्यादिनोक्तत्वात् शब्दात्मकवाक्यस्य भूतगुणत्वेन भूतात्मकत्वात् भूतसृष्ट्युक्त्यैव तत्सृष्ट्युक्तिसम्भवात् ,अन्यथा रूपादेरपि सृष्ट्युक्त्यापत्तेरेतद्वाक्यं व्यर्थमेव स्यात् । तस्माद् भ्रमस्थले रजतादिकं जायत इत्यवश्यं वाच्यम् ।

अनिर्वचनीयरजतकल्पने गौरवपरिहरणम् ।

ननु शुक्त्यादौ रजतरङ्गादिनानाप्रकाराणां भ्रमस्थले बहूनामपूर्वरजतादिव्यक्तीनामुत्पत्तिकल्पने गौरवादन्यथाख्यातिरेव युक्तेति चेन्न, अन्यथाख्यातिमतेऽपि—एकस्मिन् धर्मिणि रजतादेर्युगपदुत्पन्नविनष्टानां बहूनां नानापुरुषीयाणां भ्रमाणां कल्पने गौरवात् ।

---

(१) वाच्यमिति । अत एव 'न तत्र रथा न रथयोगाः न पन्थानो भवन्ति अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते' इति श्रुतिः स्वप्ने प्रातिभासिकानां रथादीनां सृष्टिं ब्रूते ॥

(२) 'प्राणा वै सत्यम्' इत्यत्र सत्यशब्दो व्यावहारिकसत्यपरः ब्रह्मणोऽन्यस्य परमार्थसतः 'ततोऽन्यदार्तम्' इतिश्रुत्याऽनङ्गीकारात् तथा च 'एकमेव हि परमार्थसत्यं ब्रह्म इह पुनर्व्यवहारविषयमापेक्षिकं सत्यम् मृगतृष्णाद्यपेक्षया' इति शांकरभाष्यम् ।

(३) 'सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्' इत्यस्य सत्यवाक्यमनृतवाक्यं चाभवदित्येवार्थोऽस्तु तथा च नानेन प्रातिभासिकसृष्टिः प्रतिपादितेत्यत आह अन्यथेति ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अस्मन्मते तत्रैकस्या एव रजतादिव्यक्तेस्तत्तत्पुरुषीयसाक्षितापन्नशुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यभास्यत्वोपपत्तेः ।

न च तत्तदन्तःकरणावच्छेदेन चैतन्यगततत्तदविद्यायाः परिणामस्य रजतादेरैक्यानुपपत्तिरिति वाच्यम्—एकस्या एवाविद्यायास्तत्तदन्तःकरणावच्छेदेन सम्भवात्, नानाविधाभिरप्येकशुक्त्यवच्छिन्नचिन्निष्ठाभिरेकरजतादिजननसम्भवात्तत्परिणामस्याप्यैक्यसम्भवात् ।

किञ्च—प्रथमपक्षोक्तयुक्तिभिर्भ्रमविषयस्योत्पत्त्यावश्यकत्वे व्यक्तिकल्पनारूपगौरवस्य चरमस्य फलमुखत्वेनादोषत्वमन्यथानुमितौ विशिष्टज्ञानत्वेन हेतुताकल्पने ज्ञानद्वयोत्तरं विशिष्टज्ञानव्यक्तीनां कल्पने परेषां(१) गौरवं स्यात् ।

एतेन रजतादेरुत्पत्त्यनन्तरं तस्य चाक्षुषाद्युत्पत्त्यभ्युपगमपक्षेऽविद्यावृत्तिकल्पनपक्षे चोभयोरुत्पत्तिकल्पने गौरवमित्यादिकं परास्तम् । अस्मदभ्युपगतरजताद्युत्पत्तिक्षण इव तदुत्तरक्षणेऽपि परै रजतादिचाक्षुषस्याभ्युपगमाच्च सामग्रीसत्त्वे कार्योत्पत्तेर्दुर्निवारत्वात् ।

---

(१) परेषामिति । अयं भावः मीमांसकाः व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य धूमवान् पर्वत इत्याकारस्य वह्निव्याप्यो धूम इति व्याप्तिज्ञानस्य चानुमितौ कारणत्वमभ्युपगच्छन्ति वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानस्य यत्र ज्ञानद्वयादेवानुमितिस्तत्र कल्पने गौरवात् तार्किकास्तु लाघवेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यानुमितिकारणत्वं प्रकल्प्य यत्र ज्ञानद्वयादेवानुमितिस्तत्रापि विशिष्टज्ञानकल्पनारूपगौरवं फलमुखगौरवतया सहन्ते इति । परेषां—तार्किकाणाम् ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

पुना रजतोत्पत्तिवारणम् ।

न च रजतादेरुत्पत्त्यनन्तरमपि पुनस्तस्योत्पत्त्यापत्तिरिति वाच्यम्, घटादिमति कपालादौ घटाद्यन्तरस्येव रजतादिमत्यज्ञाने रजताद्यन्तरस्योत्पत्त्यसम्भवात्(१)। यत्र रजतादिभ्रमोत्तररङ्गादिभ्रमोत्तरं पुना रजतादिभ्रमस्तत्र रङ्गादिभ्रमसामग्र्या एव पूर्वजातरजतादिभ्रमविनाशकत्वाङ्गीकारात्, अग्रिमरजतादिभ्रमस्याज्ञानान्तरोपादानकत्वाद्वानुपपत्त्यभावात्। विनश्यदवस्थानामेव दोषाणां शक्तिविशेषेण कारणतास्वीकारेण रजतादिसत्त्वे रजताद्यन्तरस्योत्पत्त्यनापत्तेश्च, परमते चाक्षुषादिधारायाः अनुभवसिद्धत्वेनात्र तथा वक्तुमशक्यत्वात्। पराभ्युपगतानुव्यवसायोत्पत्त्यादेरस्मदनभ्युपगतत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन परेषामेव महागौरवात्।

एतेन(२) द्रव्यगुणकर्मणां तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वेपि सामान्यादिभ्रमस्थले पुनरपि सामान्याद्युत्पत्तिप्रसङ्गः, सामान्यादेरपि तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वकल्पने महागौरवमन्यथाख्यातिमते तस्याक्लृप्तत्वादित्यादिकं परास्तम्।

वस्तुतस्तु सामग्रीमत्क्षणोत्तरक्षणत्वं कार्येण व्याप्यं न तु तदुत्पत्त्यापि।

---

(१) उत्पत्त्यसंभवादिति। यथा घटवति कपाले घटान्तरस्योत्पत्तिवारणाय समवायेन घटं प्रति समवायेन घटस्य प्रतिबन्धकत्व मङ्गीक्रियते तथाऽनिर्वचनीयरजतं प्रति अनिर्वचनीयरजतस्य प्रतिबन्धकत्वमङ्गीकृत्य रजतादिमत्यज्ञाने न रजतान्तरस्योत्पत्तिरितिभावः।

(२) एतेनेति। विनश्यदवस्थानामेव दोषाणां शक्तिविशेषण कारणतास्वीकारेणेत्यादिनोक्तेनेत्यर्थः।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अथ वा कार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कार्यवद्देशावच्छेदेन कार्याधिकरणीभूतो यस्तदन्यो यः सामग्रीमान् क्षणस्तदुत्तरक्षणत्वमेव कार्योत्पत्तिव्याप्यं विनश्यदवस्थकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणस्य सामग्रीक्षणस्योत्तरक्षणे कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्योत्पत्त्यनभ्युपगमेपि न क्षतिः कार्यनाशोत्पत्तिद्वितीयादिक्षण एव कार्योत्पत्तिसम्भवात् , धारावाहिकज्ञानस्थले द्विक्षणमात्रव्यवधानस्वीकारादन्यथोक्तप्रतिबन्धकत्वादिकल्पने गौरवात्। एवञ्च रजतादेरिव तच्चाक्षुषस्य तज्जातीयसत्त्वे पुनरुत्पत्त्यनभ्युपगमेन परेषां गौरवाभावेऽप्यनिर्वचनीयवादे युक्तीनामुक्तत्वाद्वक्ष्यमाणत्वाच्च रजताद्यपूर्वव्यक्तिकल्पनागौरवमकिञ्चित्करमिति ध्येयम् ।

किञ्चानावृतचैतन्यतादात्म्यादेवापरोक्षत्वसम्भवेन लौकिकविषतायामेव मानाभावात् तस्यास्त्वयोक्तं दोषनियम्यत्वं वन्ध्यापुत्रोत्सवायमानम् ।

न च प्रत्यक्षमनोवृत्तिविषयत्वस्य पूर्वोक्तरीत्या लौकिकालौकिकत्वभेदाभावेपि तन्मात्रस्यैवापरोक्षतारूपत्वसम्भवे अनावृत्तचैतन्यतादात्म्यस्य तत्कल्पनमप्यसिद्धमिति वाच्यम् , वृत्तिं विनापि (१)वृत्तिसु-

---

(१) वृत्तिं विनापीति । इदमत्राकूतम् अन्तः करणवच्छिन्नो जीवः, सर्वगतोऽसङ्गोऽविद्याप्रतिबिम्बो जीवः, इति पक्षद्वयेऽपि प्रमातृचैतन्योपरागार्था विषयगतचैतन्यावरणभङ्गार्था चान्तःकरणवृत्तिः । अविद्यावच्छिन्नः सर्वगतो जीव आवृतः इति पक्षे जीवस्यैव जगदुपादानत्वेन सर्वसम्बद्धत्वात् आवरणभङ्गार्था वृत्तिः नोपरागार्था आवरणनिवृत्त्या स्वतः सम्बद्धजीवेनैव भानोपपत्तेरुपरागार्थवृत्तेरनावश्यकत्वात् । आद्यपक्षद्वये जीवान्यचित एव जगदुपादानतया जी-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

खादावनावृतचैतन्यसम्बन्धेनैवापरोक्षताव्यवहारात्, तेनैव सर्वत्र तद्व्यवहारसम्भवे वृत्तिविषयत्वस्य तद्रूपत्वाकल्पनात्।

अथ वृत्तिज्ञानसुखादावपि वृत्तिज्ञानस्योत्पत्तिः कल्प्यत इति चेत् अतितरामन्धोऽसि–यतः श्रुतियुक्तिभिरात्मनः स्वप्रकाशानुभवरूपत्वे सिद्धे तेनैवानावृतचिद्रूपेण सकलदृश्यानुस्यूतेनैकेन वृत्तिज्ञान

वस्य घटादितादात्म्याभावेन उपादानस्य ब्रह्मण एव विषयेण सह साक्षाद्भासकत्वं सम्भवति न जीवस्येति घटमहं जानामीति जीव व्यवहाराय वृत्तिघटितसम्बन्ध आवश्यक इति प्रमातृचैतन्यस्य (जीवस्य) विषयेण सह सम्बन्धस्तदर्था तत्फलिका वृत्तिरावश्यिका आवृत्तिफलत्वं च प्रत्यक्षस्थले प्रतिबिम्बाश्रयप्रमावच्छेदकत्वरूपस्य परोक्षस्थले प्रतिबिम्बाश्रयप्रमाविषयत्वरूपस्य उपरागस्य वृत्तिं विनाऽभावेन वृत्तिनिर्वाह्यतया बोध्यम्।

ननु वृत्तेश्चिदुपरागार्थत्वे अधिष्ठानब्रह्मणा साक्षादेव जीवस्य सम्बन्धसम्भवात् ब्रह्माकारा वृत्तिर्व्यर्थेति चेन्न विषयसंसृष्टं यत्प्रमातृचैतन्यं प्रत्यावरणं तद्भङ्गार्थं वृत्तेरावश्यकत्वात, सर्वत्र ब्रह्मसाधारणविषयनिष्ठाज्ञानावरणाभावप्रयोजकतयाऽप्यन्तः करणवृत्तिरिति यावत्। एवं च वृत्तिसुखादिषु जीवस्य तादात्म्यसम्बन्ध एव साक्षात्कारव्यवहारे नियामकः इति वृत्तेर्नावश्यकत्वमिति तेषां साक्षिभास्यत्वम्।

वेदान्तपरिभाषायां तु तत्तदाकारवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्याभिन्नत्वं घटादेर्विषयस्य प्रत्यक्षत्वप्रयोजकमित्युक्त्वा 'नन्वेवं वृत्तावतिव्याप्तिः, अनवस्थाभिया वृत्तिगोचरवृत्त्यनङ्गीकारेण तत्र स्वाकारवृत्त्युपहितत्वघटितोक्तलक्षणाभावादिति चेन्न अनवस्थाभिया वृत्तेर्वृत्त्यन्तराविषयकत्वेऽपि स्वविषयत्वाभ्युपगमेन स्वविषयवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्याभिन्नसत्ताकत्वस्य तत्रापि भावात् एवं चान्तःकरणतद्धर्मादीनां केवलसाक्षिविषयकत्वेऽपि तत्तदाकारवृत्त्यभ्युपगमेन उक्तलक्षणस्य तत्रा-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh. BVPSSMV

सुखादिषु साक्षात्करोमीत्यादिव्यवहारसम्भवे तेषूत्पत्तिविनाशशाल्यसंख्यवृत्तितत्सामग्र्यादि कल्पयसि(१)।

आत्मनोऽनुभवरूपत्वे श्रुतिसंग्रहः ।

श्रुतयस्तावत्—अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः, अत्रायं पुरुषः स्वयं

पि सत्त्वान्नातिव्याप्तिः, न चान्तःकरणतद्धर्मादीनां वृत्तिविषयत्वाभ्युपगमेन केवलसाक्षिविषयत्वाभ्युपगमविरोध इति वाच्यम्, न हि वृत्तिं विना साक्षिविषयत्वं केवलसाक्षिवेद्यत्वं किन्त्विन्द्रियानुमानादिप्रमाणव्यापारमन्तेण साक्षिविषयत्वम् अत एव च प्रतिभासिकरजतस्थले रजताकाराविद्यावृत्तिः साम्प्रदायिकैरङ्गीकृता, इत्युक्तम् ।

(१) कल्पयसीति । प्रतिबिम्बाश्रयमनस्तादात्म्यादिसम्बन्धेन सुखादिसम्बद्धजीवस्य प्रतिबिम्बाश्रयमनस्तादात्म्येन सुखादीनां च वृत्तिं विनापि 'सुखं साक्षात्करोमि' इत्यादौ विषयत्वम् एवं शुक्तिरूप्यादावपि इदमाकारवृत्तिनिर्गमनेन तादृशमनोऽवच्छिन्नचित्तादात्म्यमेव भासकतानियामकः सम्बन्धोऽस्तीति तत्राविद्यावृत्तिस्वीकारो वृथा ।

न चैवं धर्माधर्मादावपि प्रतिबिम्बाश्रयमनस्तादात्म्येन तत्सम्बद्धजीवेन साक्षात्कारः स्यादिति वाच्यम् । न यथाकथञ्चित्सम्बन्धमात्रं पदार्थभानप्रयोजकं किन्तु स्वप्रतिबिम्बाश्रयप्रमावच्छेदकत्वमेव तथा च स्वप्रतिबिम्बाश्रयावच्छेदकत्वसम्बन्धेन सुखादिसम्बन्धो जीवे इति तत्साक्षात्कारः धर्माधर्मादौ तु प्रतिबिम्बाभावात् जीवस्य तत्तदाकारत्वाभावेन प्रतिबिम्बाभावात् न जीवस्य तत्सम्बन्धेन धर्मादिसम्बद्धतेत्यदोषात् ।

ननु धर्मादौ जीवस्य तदाकारत्वाभावे किं प्रयोजकमिति चेदुच्यते धर्मादेः स्वभावविशेषकृतायोग्यत्वं फलसंस्काररूपाणां सूक्ष्मत्वेन जीवाज्ञानविषयत्वं वेति बोध्यम् ।

९५०

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ज्योतिर्भवति, येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् , यत्साक्षाद-परोक्षाद् ब्रह्म, य आत्मा सर्वान्तरः स आत्मा, येन वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा गन्धाञ् जिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति, यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् , स्वप्रकाशमहानन्दमात्मैवैतत्, सर्वस्य द्रष्टा सर्वस्य साक्षी, साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च, तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति, न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः, अदृष्टो द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा, इत्याद्याः ।

आत्मनोऽनुभवरूपत्वे युक्तिसंग्रहः ।

युक्तयश्च–आत्मनोनुभवान्यत्वे दृश्यत्वापत्त्या विनाशित्वमिथ्यात्वाद्यापत्तिः क्लृप्तनित्यापरिच्छिन्नात्मस्वरूपत्वे सम्भवत्यात्मधर्मतयाऽनन्तकोटयनुभवव्यक्तिकल्पने गौरवम् , आत्मनः प्रकाशान्तराभ्युपगमे तस्यापि प्रकाशान्तरमभ्युपेयम् अन्यथा प्रकाशासम्बद्धस्य तस्य शशविषाणायमानत्वादसिद्ध्यापत्तिः, प्रमेयत्वादिना (१)कालान्तरीयानुभवादिविषयत्वेपि तत्तद्विषयत्वेन तत्तद्विषयभिन्नत्वेन च तदसिद्धितादवस्थ्यम् , सर्वं ज्ञानं स्वविषयभिन्नमित्याद्यनुमानस्य सम्भवेपि तेनात्मान्यानुभवासिद्धिः आत्मान्यानुभव-

(१) प्रमेयत्वादिनेति। इदं वस्तु वाच्यं प्रमेयत्वादित्याद्यनुमानसम्भवेऽपि प्रकाशस्योत्तरप्रकाशविषयत्वेन प्रकाशस्य प्रकाश विषयभिन्नत्वेन न सिद्धिरिति भावः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

पक्षत्वे चाश्रयासिद्ध्यापत्तिः(१) । तत्कालीनप्रत्यक्षप्रकाशान्तराभ्युपगमेऽग्रेपि तथैव प्रकाशान्तराणि वाच्यानीत्यनवस्था निरवधिप्रकाशधाराया नित्यत्वाभ्युपगमेऽननुभवपराहतिश्च जन्यत्वाभ्युपगमे संशयविपर्यासापत्तिश्च यत्क्षणे आत्मनिश्चयो न जातस्तदुत्तरक्षणे देहान्तःकरणाविद्यादावात्मनः संशयाद्यापत्तिसंभवात्, न हि तत्संशयादिकं कस्य चिदानुभविकम् । तदुक्तं टीकादौ—न हि जातु कश्चित् संदिग्धे अहमनहं वेति न वा विपर्यस्यति नाहमेवेति ।

नचोक्तसंशयादिकं देहादावात्मत्वविशिष्टस्य वाच्यं तस्य च न(स्व)प्रकाशत्वं सिद्धान्तेऽपीति वाच्यम्, स्फुरणमात्ररूपस्य शुद्धात्मन एवोक्तसंशयादिविषयत्वेनापादनात् देहादि स्फुरति न वा न स्फुरतीति वेत्यस्य अयं घटो नवेत्यादि शुद्धघटत्वादिसंशयादिवत् सम्भवात् ।

अथ स्फुरणस्याज्ञानानावृतचिद्रूपस्यैव देहादौ सत्त्वेन (उक्तसंशयहेतुत्वेन दोषाणामक्लृप्तत्वेन च) देहादिस्फुरणावरकाज्ञानकार्यस्योक्तसंशयादेर्नोत्पत्तिसम्भवः, अत एव—पुरुषान्तरीयदेहादौ घटादौ च चैतन्यस्याज्ञानावृतत्वेन तत्र तादृशसंशयादिर्जायत एवेति चेत्, तर्हि स्फुरणे ज्ञानान्तराङ्गीकारो व्यर्थ एव,

---

(१) आश्रयासिद्ध्यापत्तिरिति । अनुभवे आत्मभेदरूपपक्षतावच्छेदकस्याभावेन पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षरूपाश्रयासिद्धिरित्यर्थः। इयं सम्विद्, आत्मा भवितुमर्हति नित्यत्वे सति स्वप्रकाशत्वाद्यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इत्यनुमानेन आत्मनोऽनुभवरूपत्वं बोध्यम् ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

आवरणनिवृत्त्यर्थमेव ज्ञानोत्पत्त्यभ्युपगमात् ।

अथ व्यवहारा(द्य)र्थं स्फुरणे ज्ञानान्तरमावश्यकमिति चेद्—स्फुरणतादात्म्येनैव अन्यस्येव स्फुरणस्यापि व्यवहारादिसम्भवात् । व्यहारादिमात्रं प्रति स्फुरणतादात्म्यस्यैव प्रयोजकत्वात् तस्मात्स्फुरणस्य व्यवहारादिकं संशयविपर्यासाविषयत्वञ्च स्वातिरिक्तानपेक्षमिति स्वतः सिद्धत्वमित्याद्याः—आत्मनः स्वप्रकाशानुभवरूपत्वं व्यवस्थापयन्ति ।

वृत्तिं विना 'शुक्तिं साक्षात्करोमि' इति प्रतीतिवारणम् ।

ननु स्फुरणतादात्म्यस्यैवापरोक्षतारूपत्वे चाक्षुषादिवृत्त्यनुत्पत्तिदशायामपि शुक्तित्वादौ साक्षात्करोमीति व्यवहारादिः स्यात्—न च जीवचैतन्येन शुक्तित्वादेराध्यासिकतादात्म्याभवात्तदा न तथा व्यहारादिकं चाक्षुषादिवृत्त्युत्पादे तु शुक्तित्वाद्यवच्छिन्नचैतन्येन निर्गतान्तःकरणपरिणामचाक्षुषाद्यवच्छिन्नस्य जीवचैतन्यस्यैक्यात्तद्युज्यत इति वाच्यम् , अविद्योपहितचैतन्यस्यैव जीवत्वे तस्यैव च सर्वकार्योपादानत्वे चाक्षुषादिवृत्त्यवच्छेदं विनाप्यन्तःकरणादिभिरिव शुक्तित्वादिविषयमात्रेणाध्यासिकतादात्म्यस्य सहजत्वादिति चेद्—

न अविद्योपहितचतन्यस्य जीवत्वजन्यमात्रोपादानत्वपक्षेपि सुखादाविव शुक्तित्वादौ चाक्षुषाद्यनुत्पत्तिकाले साक्षात्करोमीतिव्यवहाराद्यदर्शनादेवावरकाज्ञानकल्पनादनावृतचैतन्यतादात्म्यस्यापरो-

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

न्नतारूपत्वे बाधकाभावात्(१) ।

वृत्तेरुपयोगनिरूपणम् ।

यदि त्वन्तःकरणोपहितचैतन्यमेव जीवः अविद्योपहितचैतन्यस्यैव वा जीवत्वेऽपि न तस्य सकलकार्योपादानत्वं किन्तु ब्रह्मणस्तदा जीवचैतन्यस्य शुक्तित्वादिवहिर्विषयैराध्यासिकतादात्म्यसम्बन्धस्यैवाभावात् चाक्षुषाद्यभावकाले न तथा व्यहारादिकम् ।

न च शुक्तित्वाद्याकारकचाक्षुषादिवृत्त्यनुत्पादेपीदंत्वाद्याकारकचाक्षुषादिकाले शुक्तित्वाद्यवच्छिन्नचैतन्येन जीवचैतन्यस्यैक्यसम्भवात् शुक्तित्वादौ साक्षात्करोमीतिव्यवहारादि स्यादिति वाच्यम्, अन्तःकरणावच्छेदतदभावकृतभेदनिवृत्तिरूपस्यैक्यस्य संभवेऽपि शुक्तित्वाद्याकारकवृत्तिं विना तदवच्छेदेन तदधिष्ठानब्रह्मचैतन्यावरकाज्ञानसत्त्वात् शुक्तित्वमिह नास्ति न भाति शुक्तित्वेनेदं न(२) जानामीति व्यवहारात्, अनावृतचैतन्यसंबन्धस्यैव साक्षा-

---

(१) बाधकाभावादिति। अयमत्र निष्कर्षः—यत्र चैतन्यस्य तदाकारत्वं तत्रापरोक्षत्वव्यवहारः चैतन्यस्य तदाकारत्वाभावश्च स्वच्छेऽपि ब्रह्मचैतन्येऽपि आवरणात् अनावृतेऽपि शुक्तिरजतादावस्वच्छत्वात् धर्माधर्मादौ तु अस्वच्छत्वादावृतत्वाद्वा तेनस्वच्छेऽप्यावृते प्रमाणवृत्त्या तदाकारता अनावृतेऽप्यस्वच्छे शुक्तिरजतादौ अविद्यावृत्त्या तदाकारता अनावृत्ते स्वच्छे तु सुखादौ स्वत इति अस्वच्छस्य वृत्तिं विना न भानप्रसङ्गः।

(२) न जानामीतिव्यवहारादिति। अत्रेदं बोध्यम् शुक्तौ 'इदं रजतम्' इति भ्रमे अधिष्ठानांशेऽन्तः करणवृत्तिः अध्यस्तांशे चावि-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

त्करोमीत्यभिलापप्रवृत्त्यादिकार्यप्रयोजकत्वादावृतचैतन्यसंबन्धस्य पराभ्युपगतनिर्विकल्पकस्थानीयत्वात् ।

न च चाक्षुषादेः शुक्तित्वादावुत्पादेपि तदधिष्ठानब्रह्मचैतन्यं मूलाज्ञानेन तत्त्वसाक्षात्कारात्पूर्वमावृतमेवेति कथं शुक्तित्वाद्यपरोक्षतेति वाच्यम्, अज्ञानविषयत्वाख्यावरणानवच्छेदकत्वरूपानावृतत्वस्य चित्सम्बन्धे विशेषणत्वात्, शुक्तित्वादौ चाक्षुषादिकाले शुक्तित्वादितदधिष्ठानचितोः संबन्धस्यावरणानवच्छेदकत्वात्, तस्माज्जन्यमात्रे (१)जीवस्योपादानत्वे शुक्तित्वादिभिर्जीवस्याध्यासिकोपरागसत्त्वेप्यावरणाभिभवार्थं (२)ब्रह्मण उपादानत्वे तू-

---

धावृत्तिः तस्यां च तादात्म्यस्य भानम्। नन्वेवं वृत्तिभेदेन ज्ञानैक्यानुभवविरोध इति चेन्न विषययोरभेदाध्यासे ज्ञानयोरप्यभेदाध्यास इत्यनुभवविरोधाभावादिति ।

(१) जीवस्योपादानत्व इति। इदमत्राकूतम्—अज्ञानोपहितं बिम्बचैतन्यमीश्वरः, अज्ञानप्रतिबिम्बचैतन्यं जीवः, इति अज्ञानानुपहितं शुद्धचैतन्यमीश्वरः, अज्ञानोपहितं जीव, इति वा मुख्यो वेदान्तसिद्धान्तः एकजीववादाख्यः। अयमेव दृष्टिरेव जगतः सृष्टिः न त्वीशसृष्टस्य प्रमाणादिना जीवस्य दृष्टिरित्येवं रूपो दृष्टिसृष्टिवादः। अस्मिन्पक्षे जीव एव स्वाज्ञानवशात् जगदुपादानं निमित्तं च दृश्यं सर्वं प्रातीतिकम्. देहभेदाच्च जीवभेदभ्रमः इति तथाच "पुरत्रये क्रीडति यस्तु जीवस्ततस्तु जातं सकलं विचित्रम्" इति श्रुतिः।

(२) आवरणाभिभवार्थमिति। जीवस्यैव जगदुपादानत्वे तस्यैव घटादिसर्वविषयसम्बद्धत्वात् नोपरागार्थवृत्तेरावश्यकत्वं किन्तु आवरणभङ्गार्थवृत्तेरेव तस्यां सत्यामावरणनिवृत्तौ स्वतः सम्बद्धजीवेनैव भानोपपत्तेरिति भावः।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

क्तोपरागार्थमावरणाभिभवार्थश्च(१) चाक्षुषादिवृत्तिरिति तदभाव-

---

(१) ब्रह्मण उपादानत्व इति । अस्मिन् पक्षे जीवेन सह घटादितादात्म्याभावादुपादानस्य ब्रह्मण एव विषयेण सह साक्षाद्भासकत्वं सम्भवति न जीवस्येति घटमहं जानामीति जीवव्यवहाराय वृत्तिघटितसम्बन्ध आवश्यक इति प्रमातृचैतन्यस्य जीवस्य विषयेण सम्बन्धार्था आवरणभङ्गार्था च वृत्तिरावश्यिकेति भावः ।

अयमभिप्रायः—अविद्या नास्ति न भातीतिव्यवहाररूपावारणशक्तिमती आकाशादिकार्यरूपविक्षेपशक्तिमती च सर्वगतं चिदात्मानमावृणोति अङ्गुलिरिव नयनसहिता सूर्यमण्डलम् शुक्त्यंशस्येव परिपूर्णानन्दरूपाश्रयविशेषस्यभानं विना कार्यासम्भवः अधिष्ठानभाने भ्रमानुपपत्तेः, ततः पूर्वपूर्वसंस्कारजीवकर्मप्रयुक्ता सती निखिलजगदाकारेण परिणमते, सा च स्वगतचिदाभासद्वारा चित्तादात्म्यापन्नेति तत्कार्यमपि सर्वमाभासद्वारा चिदनुस्यूतमेव, एवं च चैतन्यस्य दीपस्येव स्वसम्बद्धसर्वभासकत्वाज्जगदुपादानचैतन्यं प्रमाणापेक्षामन्तरेणैव सर्वदा सर्वं भासयत् सर्वज्ञं भवति ते न तत्र न मानमेयादिव्यवस्था किन्तु जीवे एव तस्यान्तः करणावच्छिन्नतया सर्वासम्बद्धत्वादिति चिदभिव्यक्तियोग्येन येनान्तः करणेन यदा सम्बद्धं तदेव तदा तदवच्छिन्नो जीवोऽनुभवति ।

इयमत्र प्रक्रिया—शरीरमध्ये स्थितः सर्वशरीरव्यापकोऽन्तः करणोऽविद्याविवर्तः सत्त्वप्रधानपञ्चभूतारब्धतयातिस्वच्छः नेत्रादिद्वारा-निर्गत्य योग्यान् घटादिविषयान्व्याप्य तदाकारो भवति तस्य च सौरालोकवद् झटित्येव सङ्कोचविकासावुपपद्येते । स च सावयवत्वात् परिणाममानो देहाभ्यन्तरे घटादौ च सम्यग्व्याप्य देहघटयोर्मध्येऽपि चक्षुर्वदविच्छिन्नोऽप्यवतिष्ठते । तत्र—देहेऽन्तःकरणभागोऽहंकाराख्यः कर्ता, देहविषयमध्यवृत्तिदण्डायमानस्तद्भागो वृत्तिज्ञानाख्यः क्रिया, विषयव्यापकस्तद्भागो विषयस्य ज्ञानकर्मत्वसम्पादकमभिव्यक्तियोग्य-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

काले शुक्तित्वादौ न साक्षात्करोमीत्यभिलापप्रवृत्त्याद्यापत्तिः ।

अभिभवस्वरूपनिरूपणम् ।

वृत्तिज्ञानस्यावरकाज्ञानं प्रति अभिभावकत्वन्तु–तन्नाशजनकत्वं परेषां कार्यस्य (प्रतियोगिनः) स्वप्रागभावनिवृत्तिजनकत्वपक्षवत्, तन्नाशरूपत्वं वा परेषां कार्यस्य (प्रतियोगिनः) स्वप्रागभावनिवृत्तिरूपत्ववत्, प्रतियोगिध्वंससमये प्रागभावध्वंसानुवृत्तिवत् वृत्तिज्ञानध्वंससमयेप्यज्ञानध्वंसानुवृत्तिसम्भवात् ।

एतेनाज्ञानवृत्तिज्ञानयोः समानाकारतामात्रेण नाश्यनाशकभावाङ्गीकारे स्पार्शनशुक्तित्वादिप्रत्यक्षेण चाक्षुषरजतादिभ्रमहेत्वज्ञानस्य निवृत्तिः स्यात् । दृश्यते हि तेन तदनिवृत्तिः चाक्षुषत्वादिना चाक्षुषादिभ्रमहेत्वज्ञानत्वेन तदङ्गीकारे तु गौरवम् अज्ञानवृत्तिज्ञानयोः नाश्यनाशकभावं कल्पयित्वा अनावृतचैतन्यसम्बन्धस्य सकलापरोक्षतात्वकल्पनापेक्षया बहिरर्थे चाक्षुषादिवृत्तेरान्तरार्थे चानावृतचैतन्यस्यापरोक्षतात्वमित्येव कल्पनं युक्तमित्यादि कुचोद्यमपास्तम् ।

परेषां (१)ज्ञानतत्प्रागभावयोरिवास्माकमज्ञानवृत्तिज्ञानयोर्ना-

---

त्वमित्युच्यते। तस्य च त्रिभागस्यान्तः करणस्यातिस्वच्छतया चैतन्यं तत्राभिव्यज्यते तस्य चाभिव्यक्तस्य चैतन्यस्यैकत्वेऽपि अभिव्यञ्जकान्तः करणभेदात् त्रिधा व्यपदेशो भवति–कर्तृभागावच्छिन्नचिदंशः प्रमाता, क्रियाभागावच्छिन्नचिदंशः प्रमाणम्, विषयगतोऽभिव्यक्तियोग्यत्वभागावच्छिन्नचिदंशो मितिः, प्रमेयं तु विषयगतं ब्रह्मचैतन्यमेव तदेव च ज्ञातं सत् फलमिति ।

(१) परेषां–तार्किकाणाम् । तैर्ज्ञानं ज्ञानप्रागभावनाशकं यथा

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

श्यनाशकभावाङ्गीकारात् यादृशवृत्तिज्ञानेन यादृशाज्ञानस्य वस्तुतो नाशस्तत्प्रागभावत्वं तत्रैवाङ्गीकृत्य स्वप्रागभावत्व कालिक(१)सम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वश्चेत्युभयसम्बन्धेन प्रमात्वेन कारणता अज्ञानवृत्तिप्रतियोगितासम्बन्धेन नाशत्वेन कार्यतेत्यङ्गीकारसम्भवात् । प्रमात्वञ्च जातिविशेषः प्रमिणोमीत्याद्यनुभवसिद्धः ।

न चाज्ञानस्य प्रागभावरूपत्वे भावाभावविलक्षणचैतन्यविषयकत्वादिसिद्धान्तव्याघात इति वाच्यं परेषां ज्ञानस्य भावस्यापि स्वध्वंसप्रागभावत्वसविषयकत्वादिवद् भावाभावविलक्षणसविषयकत्वादिसत्त्वेपि प्रागभावत्वाविरोधात् । प्रागभावान्तरस्याप्रामाणिकत्वेप्यज्ञानस्य तत्र प्रागभावत्वस्य चोक्तवक्ष्यमाणतर्कसहकृतप्रमाणगम्यत्वेनावश्यकत्वाच्च ।

एकाज्ञानपक्षे एकाज्ञाननिवृत्तौ मोक्षापत्तिनिरासः ।

ननु यद्यज्ञानमेकमेव न तु मूलाज्ञानादखण्डानन्दावारकादन्यानि घटाद्यवच्छिन्नान्यज्ञानानि घटादिप्रमानिवर्त्यानि इत्युपेयते तदा घटाद्याकारकप्रमयैवाज्ञाननिवृत्तिरूपो मोक्षः (२)स्यादिति चेद्—

भ्युपगम्यते तथा मया वृत्तिज्ञानमज्ञाननाशकमभ्युपगम्यते इत्यर्थः ।

(१) कालिकेति । एतत्कालीनप्रमायाः पूर्वं नष्टेऽज्ञानेऽपि नाशापत्तिः तत्रापि एतत्कालीनप्रमाप्रागभावत्वस्य सत्त्वादतः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमित्युक्तम् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वस्य प्रमाकालीनाज्ञाने एव सत्त्वमित्यदोषः ।

(२) मोक्षः स्यादिति । इदमेकाज्ञानपक्षे इव नानाऽज्ञानपक्षेऽपि दूषणम् एकस्य जीवस्यैकाज्ञानोपाधिकत्वात् ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

न एकाज्ञानपक्षे (१)प्रमाविरहविशिष्टं यदज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं तदभावविशिष्टस्यैव चैतन्यसम्बन्धस्यापरोक्षतारूपत्वात् प्रमाया अविद्याभिभावकत्वमुच्यते, तादृशाभाववैशिष्ट्यञ्च सुखादिचितोः सम्बन्धे सहजाद(२)ज्ञानविषयतावच्छेदकत्वात् घटादिचितोः सम्बन्धे तु तन्निष्ठाज्ञानविषयतावच्छेदकत्वे वृत्तिविशिष्टत्वात् ।

न च चाक्षुषादिप्रमाविरहाद्यनुपस्थितावपि सुखादौ साक्षात्क-

---

(१) एकाज्ञानपक्ष इति । उत्तेजकेन मणेरिव वृत्त्या प्रमाणजन्यान्तः करणवृत्त्यभावसहकृतस्य अज्ञानस्य सति भात्यपि वस्तुनि नास्ति न भातीति प्रतीतिजननसमर्थस्यावरणपदाभिधेयस्याभिभवः क्रियते इत्यङ्गीकारेण वृत्तौ सत्यां विद्यमानमपि स्वकार्यासमर्थमविद्यमानसममेवाज्ञानमभिभूतमित्युच्यते इत्यदोष इति भावः ।

(२) सहजादिति । स्वत इत्यर्थः । वृत्तिं विनेति यावत् । अयमभिसन्धिः—न यथाकथञ्चित्सम्बन्धमात्रं पदार्थभानप्रयोजकम् किन्तु स्वप्रतिविम्बाश्रयप्रमावच्छेदकत्वमेव, तथाच घटाद्यवच्छिन्नान्तः करणवृत्तौ चैतन्यस्य प्रतिविम्बेन प्रतिबिम्बाश्रयवृत्त्यवच्छेदकत्वेन घटादौ, सुखाद्यवच्छेदेन ब्रह्मचैतन्ये प्रतिबिम्बात् प्रतिबिम्बाश्रयब्रह्मचिदवच्छेदेन सुखादौ, ब्रह्मचैतन्यावच्छेदेन ब्रह्माकारकवृत्तौ प्रतिबिम्बाश्रयवृत्त्यवच्छेदकत्वेन ब्रह्मणि, प्रातिभासिकरजताद्यवच्छेदेन रजताकारायामविद्यावृत्तौ प्रतिविम्बात्प्रतिबिम्बाश्रयवृत्त्यवच्छेदकत्वेन सम्बन्धेन प्रातिभासिके, सबद्धत्वाज्जीवस्य घटसुखब्रह्मरजतादिभानम् न तु धर्मादेः तत्रधर्मं साक्षात्कारोमीति प्रत्ययादर्शनेन धर्मावच्छेदेन धर्मानुस्यूतचैतन्ये प्रतिबिम्बाकल्पनात् कल्पनायाः फलानुसारित्वादित्यलम् ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

रोमीत्यादिव्यवहारात् कथमुक्तरूपा सर्वत्रापरोक्षतेति वाच्यम् , उक्तावच्छेदकतासम्बन्धेना(१)ज्ञानाभावस्यैव निवेशात्सम्बन्धानुपस्थितावपि क्षतिविरहात् , प्रमाविरहवैशिष्ट्यन्तु स्वसमानाधिकरण स्वविषयतावन्निरूपितत्वसम्बन्धेन स्वावच्छेदकत्वसम्बन्धेन(वा) चावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमाविरहस्य सामानाधिकरण्यरूपम् ,

घटादिचाक्षुषादिप्रमाकाले तु तस्या निर्गमेन स्वसमानाधिकरणस्वाकाराख्यसम्बन्धविशेषरूपविषयत्वस्य घटादौ स्वीकारात् , घटादिचित्सम्बन्धावच्छेदेन अज्ञानविषयत्वस्येव प्रमाया अपि चिदाश्रितत्वाङ्गीकाराच्च घटादिचित्सम्बन्धनिष्ठमज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं . नोक्तसमानाधिकरण्यवत् ।

---

(१) उक्तावच्छेदकतासम्बन्धेनेति । प्रमाविरहविशिष्टं यदवच्छेदकत्वं तेन संबन्धेनेत्यर्थः । सामानाधिकरण्यरूपमिति । यदा घटादिचाक्षुषप्रमा तदा इन्द्रियद्वारा वृत्तिनिर्गमनेन प्रमासमानाधिकरणप्रमाविषयतावन्निरूपितत्वसंबन्धेन प्रमावच्छेदकत्वसम्बन्धेन च प्रमाया एव घटादिचित्संबन्धे सत्त्वेन प्रमाविरहस्य तत्रासत्त्वेन प्रमाविरहविशिष्टमज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं समानाधिकरण्यसंबन्धेन न जातमिति प्रमाविरहविशिष्टं यदज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाज्ञानाभावस्य तत्र सत्त्वेन अज्ञानाभावविशिष्टचित्तादात्म्यरूपाऽपरोक्षता सिध्यतीति अक्षरार्थः । एवं च चाक्षुषादिप्रमाविरहानुपस्थितावपि सुखं साक्षात्करोमीति प्रत्यये न किंचिद्बाधकम् तेन रूपेणोपस्थितेः संसर्गांशेऽनपेक्षणात् प्रकारतां प्रत्येवोपस्थितेः प्रयोजकत्वात् संसर्गांशे च विशेषणताख्यविषयता स्वीक्रियते न प्रकारताख्येतिभावः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अपरोक्षतानिकृष्टलक्षणम् ।

प्रमावच्छेदकत्वासमानाधिकरणं यत्स्वविषयतावच्छेदकत्वं तेन सम्बन्धेनाज्ञानस्य योऽत्यन्ताभावस्तद्विशिष्टं चित्तादात्म्यमपरोक्षतेति तु निष्कर्षः ।

अथवा अज्ञाननानात्वपक्षे (१)तच्चित्सम्बन्धस्यानादित्वेपि घटादिचित्सम्बन्धे तदवच्छेदकत्वं कालविशेषावच्छेदेनैव (२)यथोरीक्रियते–अन्यथा प्रमाकालेपि दिनान्तरविनङ्क्ष्यदज्ञानेन घटो नास्ति न भातीति व्यवहारस्यास्ति भातीति व्यवहाराभावस्य चापत्तेः, तथा एकाज्ञानपक्षेऽपि प्रमातज्जन्योद्बुद्धसंस्कारकालान्यकालावच्छेदेनैव तदुरीक्रियते । तथा च (केवलेन स्व) विषयतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन योऽज्ञानाभावस्तद्विशिष्टस्य चित्सम्बन्धमात्रस्यैवापरोक्षतात्वेपि न क्षतिः।

एतेनोक्तविशिष्टाभावस्यापरोक्षताघटकत्वे ताद्रूप्येण प्रवृत्त्या-

---

(१) अज्ञाननानात्वपक्षे इति । ननु सर्वेषामेकमेवाज्ञानमिति पक्षे जीवभेदेनाज्ञानभेदपक्षेऽपि बाह्यविषयज्ञानमज्ञानस्याभिभवमात्रं करोति न नाशं सकलविषयकाज्ञानस्यैकत्वेनैकज्ञानेन तन्नाशे सर्वाज्ञाननाशापत्तेरिति चेन्न मूलाज्ञानस्यैकत्वेऽपि तूलाज्ञानानां भेदेन तत्रापि नाश्यनाशकभावोपपत्तेरतः यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञानानि इति पक्षः स्वीक्रियते, न च गौरवं तेषां प्रागभावस्थानीयत्वेन गौरवाभावात् प्रागभावश्चोक्तरीत्या गौरवेण नाङ्गीक्रियत इति ।

(२) कालविशेषावच्छेदेनैवेति । यज्ज्ञानाव्यवहितपूर्वं यज्ज्ञानविषयावरकं यदज्ञानं तस्यैव ज्ञानमुच्छेदकं सर्वं चाज्ञानं न सर्वदावृणोतीति भावः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

दिकारणत्वे गौरवमित्यादिकमुद्धृतम् ।

नच तथाप्युक्तसम्बन्धावच्छिन्नाज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववच्चैतन्यसम्बन्धत्वेन प्रवृत्त्यादौ कारणत्वापेक्षया लौकिकविषयताकप्रत्यक्षत्वेन कारणत्वे लाघवमिति वाच्यम् , अज्ञानस्योक्तो योऽभावस्तद्व्यक्तिविशिष्टं यच्चैतन्यनिष्ठं तादात्म्यं तेन सम्बन्धेन शुक्त्यादिविशिष्टत्वापेक्षया शुक्तित्वाद्यवच्छिन्नलौकिकविषयताशालिप्रत्यक्षत्वस्यालघुत्वाल्लौकिकत्वरूपाखण्डधर्मस्थाने(स्थले) उक्ताखण्डाभावव्यक्तेः स्वरूपतो निवेशात्(१)चिन्निष्ठतादात्म्यस्य विषयतात्वेनैव निवेशाच्च अप्रमाण्यज्ञानादिसत्त्वेऽज्ञानसत्त्वेनास्मन्मते तदभावानिवेशेन प्रत्युत लाघवाच्च ।

किं च—एतेन सति भात्यपि शुक्तित्वादौ सत्ताभानाभिलापप्रवृत्त्यादेः प्रतिबन्धकत्वं नास्ति न भातीत्यभिलापादिजनकत्वञ्चाज्ञानस्यावरकत्वमित्यौपनिषदैरुच्यते तथा च तत्कल्पनागौरवापेक्षया आन्तरविषये साक्षिसम्बन्धस्य वहिर्विषये चाक्षुषादिविषयत्वस्य साक्षात्करोमीत्यभिलापप्रवृत्त्यादिनियामकत्वमिति वैरूप्यमपि युक्तमित्यादिकं परास्तम् । अस्तिभातीत्यत्राज्ञानाभावvि-

---

(१) स्वरूपत इति । लौकिकविषयताशालिप्रत्यक्षस्य प्रवृत्तिप्रयोजकत्वे तव विषयतायां लौकिकत्वमखण्डधर्मो विशेषणं मम तु अज्ञानाभाववच्चैतन्यसम्बन्धस्य प्रवृत्तिप्रयोजकतया अज्ञानाभावव्यक्तेः स्वरूपतो निवेशेन साम्यम् प्रत्युत तव अप्रामाण्यज्ञानसत्त्वे प्रवृत्तिवारणाय अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वं प्रत्यक्षविशेषणं देयं मम तु तदानीमज्ञानस्यैव सत्त्वमिति न देयमिति लाघवमिति भावः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

शिष्टचैतन्यसम्बन्धस्य व्यवहार्यतया प्रवृत्त्यादिप्रयोजकतया चाज्ञान-सत्त्वे तदभावेन इदानीमस्तिभातीत्यादिव्यवहाराद्यसम्भवस्यैवाज्ञानं प्रतिबन्धकमिति वाक्यार्थत्वेनाज्ञानस्य तत्प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात् नास्ति न भातीत्यत्राज्ञानस्यैवास्तित्वभानविरोधितया अभिलापा-दिविषयत्वमात्रस्याभिलापादिजनकत्वशब्दार्थतया तज्जनकत्वा-कल्पनात् ।

अस्तित्वस्य चैतन्यरूपत्वम् ।

अथाज्ञानाभावेनैव चेत् भातीति व्यवहारप्रवृत्त्यादिकार्यं स्यात्तर्हि शुक्त्यादौ परोक्षवृत्त्यापि तत्स्यात् यदि चापरोक्षवृत्त्यैवाज्ञानाभिभव-द्वारा तदङ्गीक्रियते तदा परोक्षवृत्त्या अस्तीतिव्यवहारोपि न स्या-दिति चेन्न—

यतोऽज्ञानं वैजात्यद्वयवत् (१)तत्रैकं प्रमामात्रस्याभिभाव्य-

---

(१) वैजात्यद्वयवदिति। अयं भावः आवरणं द्विविधम् एकम-सत्त्वापादकमन्तःकरणावच्छिन्नसाक्षिनिष्ठं द्वितीयमभानापादकं विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यनिष्ठम्, घटमहं न जनामीति प्रतीत्या मनोघटाद्यवच्छेदेन चैतन्येऽज्ञानानुभवात् । तत्राद्यं परोक्षापरो-क्षसाधारणप्रमाणज्ञानमात्रेण निवर्तते वह्न्यनुमितौ सत्यां वह्निर्ना-स्तीति प्रतीत्यनुदयात् द्वितीयं तु साक्षात्कारेणैव निवर्त्तते यदाश्रयं यदाकारं ज्ञानं तदाश्रयं तदाकारमज्ञानं नाशयतीति नियमात् परोक्षस्थले इन्द्रियविषयसंनिकर्षाभावेनान्तः करणमात्राश्रयत्वात् अपरोक्षस्थले तु विषयेन्द्रियसंनिकर्षात्मकव्यापारजन्यत्वेन ज्ञानस्य

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

तावच्छेदकमन्यच्च प्रत्यक्षप्रमाया एव, तत्राद्यवैजात्यविशिष्टाज्ञानस्याभावविशिष्टचैतन्यमस्तित्वसत्तादिशब्दैर्व्यवह्रियते, द्वितीयवैजात्यविशिष्टाज्ञानाभावविशिष्टं तु चैतन्यं भानस्फूर्त्यादिशब्दैर्व्यवह्रियते प्रवृत्त्यादिकारणञ्च ।

अस्तित्वस्य सत्ता(जाति)रूपत्वखण्डनम् ।

नचास्तित्वं सत्तासामान्यम्—अन्यथा शुक्तित्वं मे स्फुरतीतीव शुक्तित्वं मेऽस्तीत्यहंकारावच्छिन्नत्वेन चैतन्यरूपमस्तित्वं व्यवह्रियेत, देशकालसम्बन्धित्वं (१)वा अन्यथा–इहेदानीमस्तीति नियतदेशकालान्वयो न स्यात् चैतन्यस्य सार्वदिकत्वादिति वाच्यं, यतः–सामान्यस्यास्तितात्वेपि शुक्तित्वादिकं मे स्फुरतीतिवत् तन्मेऽस्तीति व्यवहारः स्यात् ।

अथ त्वन्मते मे स्फुरतीत्यत्र स्फुरणे आत्मनो जन्यतासम्बन्धो भासते तच्च सत्तायां न संभवति(२) समवायादिसम्बन्धान्तरस्य

विषयान्तः करणोभयजन्यत्वेनोभयनिष्ठत्वात् । तथाचाहुः—

परोक्षज्ञानतो नश्येदसत्त्वावृत्तिहेतुता ।
अपरोक्षाधिया नश्येदभानावृत्तिहेतुता ॥

इति ।

(१) देशकालसम्बन्धित्वं वेति । न चेति सम्बध्यते । देशकाल सम्बन्धित्वमपि न सत्त्वमित्यर्थः ।

(२) न सम्भवतीति । एवं च स्फुरणे आत्मजन्यत्वस्य सत्त्वेन शुक्तित्वं मे स्फुरतीतिव्यवहारः सत्तायां चासत्त्वेन शुक्तित्वं मेऽस्तीति न व्यवहार इति भावः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

भाने त्विष्टापत्तिरिति चेत्तर्हि मन्मते स्फुरणत्वावच्छेदेनाहंकारावच्छिन्नत्वं भासते अस्तितात्वावच्छेदेन तु न तत्सम्भवति परोक्षवृत्तिस्थलीयास्तितायां तदसम्भवात् । अस्तितात्वसामानाधिकरण्येन तद्भाने त्विष्टापत्तिरिति तुल्यम् ।

वस्तुतोऽपरोक्षवृत्त्यभिभाव्यतावच्छेदकवैजात्यस्य सकलपुरुषीयाज्ञानेष्वेकत्वात्तदवच्छिन्नाभावस्य शुक्तित्वं मेस्फुरतीत्यत्र भानासम्भवात् शुक्तित्वादौ पुरुषान्तरीयोक्ताज्ञानसत्त्वादुच्चारयितृरूपास्मच्छब्दार्थीयोक्तवैजात्यवदज्ञानत्वावच्छिन्नाभाववच्चैतन्यं स्फुरणं भवति वाच्यम्, तथा चास्तितताया अपि प्रमासामान्याभिभाव्यतावच्छेदकजातिमदुक्ताज्ञानशून्यचैतन्यत्वेनास्धातुवाच्यत्वादुक्तानुपपत्त्या। शुक्तित्वंमेऽस्तीत्यत्राप्यज्ञाने अस्मच्छब्दार्थान्वयस्य वाच्यत्वात् परोक्षधीस्थलेऽपि मेऽस्तीतिव्यवहारः स्यादेव ।

अत एवायं घटोऽन्यं प्रत्यस्ति न तु चैत्रं प्रति तेनाज्ञातत्वादितिव्यवहारस्तथा च किञ्चित्पुरुषीयोक्ताज्ञानशून्यचितः स्फर्यादिधात्वर्थत्वेपि मे इत्यनेनोच्चारयितृपुरुषीयत्वलाभः । उक्तव्यवहारे विवादे तु—उच्चारयितृपुरुषीयोक्ताज्ञानशून्यचित्तः स्फर्यादिधात्वर्थत्वस्वीकारात्पुनरुक्तत्वापत्त्या न मेऽस्तीतिप्रयोगः ।

अभावसामान्यादौ(१) तद्व्यावृत्तसत्तासामान्येनास्तितताव्यव-

---

(१) अभावेति । सत्ताया अस्धात्वर्थत्वे सत्तारहितेऽभावादौ अस्तीतिव्यवहारानुपपत्तिः मम तु चैतन्यस्य अस्धात्वर्थतया तथा व्यवहारः न च अभावः सन् इत्यत्र सत्तासामानाधिकरण्यं द्रव्यं सदित्यत्र च सत्तासमवायो भासते इति वाच्यम् एकरूपत्वसम्भवे वैरू-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

हारासंभवः द्रव्यं सत् सामान्यं सदित्येकाकारव्यवहारयोर्विषयवैरूप्यकल्पनमयुक्तम् , सदसदित्यनुगतसदाकारव्यवहारस्याननुगतदेशकालसम्बन्धित्वेनासम्भवश्चैतन्यातिरिक्तमहादेशकालयोर्मानाभावश्चेति (१)दिक् ।

इहेदानीं शुक्तित्वादिकं नास्ति न भातीत्यत्रेव इहेदानीमस्ति भातीत्यत्राप्यज्ञान एव देशकालावच्छिन्नत्वान्वयः । शुक्तित्वाद्यवच्छिन्नचिद्विषयताकाज्ञानस्य इदंत्वादिविशिष्टदेशकालावच्छिन्नचिदाश्रयताकत्वादेरुपपादयिष्यमाणत्वात् एवं च साक्षिविषयोपरागस्य सहजत्वपक्षेऽपि प्रत्यक्षवृत्तेर्विषयावच्छिन्नचिदाश्रयताकत्वमावश्यकमन्यथा शुक्तित्वादितादात्म्यवत् स्फुरणस्याहंकारावच्छिन्नत्वासंभवात् शुक्तित्वादिचित्तादात्म्ये प्रमाकालेपि प्रमावच्छेदकत्वासमानाधिकरणत्वविषयतावच्छेदकत्वसम्बन्धेनाज्ञानसत्त्वाच्च शुक्तित्वादिकं मे स्फुरतीतिव्यवहारासम्भवात् ।

अथाज्ञानप्रमयोरेकदेशावच्छिन्नत्वं विना(२) प्रागभावप्रतियोगिभा-

---

प्यस्यानुचितत्वात् देशकालसम्बन्धित्वरूपसत्ताया अस्धात्वर्थत्वे देश कालानामननुगततया वैरूप्यं स्फुटमेवेति भावः ।

(१) देशकालयोर्मानाभावश्चेति । यथा 'दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते मानाभावात् तत्तत्कालोपाधिविशिष्टादीश्वरादेव क्षणदिनप्राचीप्रतीच्यादिव्यवहारोपपत्तेः' इति दीधितिकृतः स्वीकुर्वन्ति तथा-वेदान्तिनोऽपि चैतन्यातिरिक्तत्वं न दिक्कालयोरिति स्वीकुर्वन्तीति भावः ।

(२) विनेति । प्रागभावप्रतियोगिनोरेकदेशवृत्तित्वनियमेन द्र-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

वासम्भवेनाभिभाव्याभिभावकभावासंभवादज्ञानावच्छेदकेनेदंत्वादि-विशिष्टेन शुक्त्यादिदेशेनैव शुक्तित्वादिप्रमाया अवच्छेदो युक्तो न तु शुक्तित्वादिना तथा च प्रत्यक्षवृत्तिप्रमायाः कथं स्वविषयावच्छि-न्नत्वनियम इति चेन्न—कपालादिनाशजन्यघटादिनाशजन्यस्य घटादि संयोगनाशस्य(१) स्वप्रतियोगिरूपप्रागभावावच्छेदकानवच्छिन्नत्वेन प्रागभावतत्प्रतियोगिनोरेकावच्छिन्नत्वनियमस्याभावात् घटाद्याधारता-या घटादिप्रागभावाधारतानवच्छेदकेन भूतलावयवादिनैव चैतन्य-निष्ठायां प्रमाधारतायामज्ञानाधारतानवच्छेदकेन शुक्तित्वादिनाव-च्छिन्नत्वसंभवाच्च ।

परोक्षवृत्तेर्विषयानवच्छेदद्यत्वम् ।

अत एव प्रत्यक्षवृत्तिरिवा परोक्षवृत्तिर्विषयावच्छेदेन न चित-माश्रयति किन्त्वहंकारावच्छेदेनैव तत्प्रागभावरूपाज्ञानं तु इदन्त्वादि-विशिष्टविषयावच्छेदेनापि चितमाश्रयति तदवच्छिन्नस्वकार्यविषय-कभ्रमजनकत्वात् ।

योरेकत्रासत्त्वे अज्ञानस्य प्रागभावरूपता प्रमायास्तत्प्रतियोगिरूप-ता च न स्यात् तथा च निवर्त्यनिवर्तकभावानुपपत्तिरिति भावः ।

(१) घटसंयोगनाशस्येति । अभावस्य त्रितयप्रतियोगिकत्व-वादिमते घटः घटप्रागभावः घटध्वंसश्च समनियततया एक एव एवञ्च घटसंयोगनाशस्य यः प्रतियोगी घटसंयोगः स घटसंयोगप्रागभावरूपः घटे, घटसंयोगनाशश्च भूतले, न घटे घटस्य कपालनाशेन नष्टत्वात् इति प्रतियोगिप्रागभावयोरेकावच्छिन्नत्वनियमो न सम्भवतीति भावः स्वं ध्वंसः तत्प्रतियोगिरूपो यः प्रागभावः घटसंयोगप्रागभाव इत्यर्थः । शुक्तित्वस्य प्रमावच्छेदकत्वं दृष्टान्तेनोपपादयति घटादीति ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

न च परोक्षवृत्तिरपि प्रत्यक्षवृत्तिरिव विषयावच्छेदेन कुतो न जायत इति वाच्यम् , अवच्छेदकतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वादिना चक्षुरादिसंप्रयोगकार्यत्वाङ्गीकारेण प्रत्यक्षवृत्तेरिन्द्रियसंप्रयुक्तावच्छिन्नत्वेपि परोक्षवृत्तेस्तथात्वनियामकसामग्र्यकल्पनात् ।

प्रत्यक्षवृत्तेर्विषयावच्छेद्यत्वम् ।

न च विषयतासम्बन्धेनैव कार्यत्वाङ्गीकारसम्भवेन प्रत्यक्षवृत्तेरपि तद(१)सिद्धमिति वाच्यम् , वृत्त्यवच्छेदकत्वासमानाधिकरणेत्याद्युक्तनिर्वाहासंभवस्योक्तत्वात् अवच्छेदकतासम्बन्धेन कार्यत्वानङ्गीकारे विनिगमकाभावाच्च, परोक्षवृत्तेस्त्वतीतानागतव्यवहितार्थावच्छिन्नत्वासंभवस्यैव परामर्शादिकार्यताया अवच्छेदकतासम्बन्धानवच्छिन्नत्वे विनिगमकत्वात् ।

अथ(२)प्रत्यक्षवृत्तेरिन्द्रियसम्बद्धविषयकत्वसिद्धये विषयतासम्बन्धेनेन्द्रियसंप्रयोगकार्यत्वस्यावश्यकत्वमेवावच्छेदकतासम्बन्धस्य तदनवच्छेदकत्वे विनिगमकम्—न च चक्षुरादिप्रमाणस्य आलोकरूपस्पर्शमहत्वादेर्गुरुत्वादिप्रतिबन्धकाभावस्य गन्धरसश-

(१) तदसिद्धमिति । अवच्छेदकतासम्बन्धेन कार्यत्वमसिद्धमित्यर्थः ।

(२) अथेति । यदि प्रत्यक्षवृत्तेरवच्छेदकतासम्बन्धेन कार्यता स्यात् तर्हि प्रत्यक्षवृत्तेरिन्द्रियसंप्रयोगकार्यता किमित्यङ्गीकर्तव्याऽतो ज्ञायते यत् अवच्छेदकतासंबन्धेन प्रत्यक्षवृत्तेः कार्यता नास्तीत्यर्थः । इन्द्रियसंप्रयोगकार्यतामेव खण्डयति नचेति । तथा च अवच्छेदकतया प्रत्यक्षवृत्तिकार्यत्वमभ्युपेयमित्यर्थः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ब्दादिविषयस्य वा विषयतया चाक्षुषादिकं प्रति हेतुत्वावश्यकत्वाद्विषयतया संप्रयोगकार्यत्वं नावश्यकमिति वाच्यं चाक्षुषादेः सविषयकत्वसिद्धये चक्षुरादेः संप्रयोगस्य वा कार्यत्वं विषतयेत्यत्र विनिगमनाविरहादिति चेन्न, सधर्मितावच्छेदकविशिष्टबुद्धौ बाधाभावादिरूपाया विशिष्टधीमात्रे अवृत्तित्वज्ञानाभावादिरूपायाश्च सामान्यसामग्र्याः कार्यताया अवच्छेदकतासम्बन्धेन वक्तुमशक्यतया विषयतानिवेशस्य तस्यामावश्यकतया तत एव चाक्षुषादौ सविषयकत्वस्य सिद्धत्वेन संप्रयोगादिजन्यताया विषयतासम्बन्धेनानावश्यकत्वात् ।

न च निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्येन्द्रियसंप्रयुक्तविषयकत्वमुक्तरीत्या न संभवतीति तदनुरोधेन संप्रयोगादिकार्यत्वं विषयतयाऽवश्यकमिति वाच्यम्, शाब्दनिर्विकल्पके मानाभावाद्विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्याहेतुत्वात् ।

न च जातिमान् घट(१)इत्यादिज्ञानस्य द्विविधविषयतानियमाय निरवच्छिन्नघटत्वादिविषयताकज्ञानस्य निरवच्छिन्नघटत्वादिप्रकारताकज्ञाने हेतुत्वमावश्यकम् अन्यथोपस्थितजातित्वेनैव तत्र घटत्वस्य विषयता स्यान्न निरवच्छिन्नेति वाच्यम्, जातिविशेषेण संप्रयोगादेरेव हेतुत्वात् अन्यथा कारणतावच्छेदके विशेषणविशेष्यत्वस्याविनिगम्यत्वात् अनन्तनिर्विकल्पककल्पनेन गौरवाच्च ।

---

(१) द्विविधविषयतेति । घटत्वनिष्ठा सावच्छिन्ना निरवच्छिन्ना च विषयता द्विविधेति बोध्यम् ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

वृत्तीनां ज्ञानत्वस्यसविषयकत्वस्यचाभावः ।

वस्तुतस्तु चैतन्यस्यैव ज्ञानत्वेनाध्यासिकस्य तत्संबन्धस्य विषयतारूपस्य जडेषु क्लृप्तत्वेन च वृत्तीनामज्ञानवत्तद्विषयीभूतचिद्विषयकत्वेऽपि ज्ञानत्वे जडविषयकत्वे वा मानाभावः, परमतेऽपि ज्ञानेऽनुव्यवसायविषयकत्वस्य क्लृप्तत्वात् वृत्तीनां तु ज्ञानाभिव्यञ्जकत्वमात्रमज्ञानाभिभावकत्वात्, परमते मनोयोगादीनां ज्ञानजनकत्ववदज्ञानविषयचिद्विषयकत्वेनैव तासां प्रमात्वोपपत्तेः, पूर्णानन्दज्ञानतदभिभावकवृत्त्योश्चिद्विषयकत्वस्य क्लृप्तत्वेनाज्ञानतदभिभावकवृत्त्यन्तरयोरपि तथा कल्पनात् तत्र वृत्तेः संसर्गविशेषिततयानुभवस्थले एकानुयोगिकापरप्रतियोगिकसंसर्गावच्छेदेनैव चैतन्यविषयताः यथा इमां शुक्तिं पश्यामि घटीयां कर्मतां शृणोमि पर्वतं वह्निसंयुक्तमनुमिनोमीत्यादौ संसर्गविशेषिततया तदननुभवस्थले तु निर्विकल्पकवृत्तेः क्वचित्तद्विषयव्यक्त्यवच्छेदेनैव यथा सोऽयमित्यादिवाक्यजन्यबोधादौ अखण्डव्यक्तिमात्रावच्छेदेन क्वचिद्विषयानवच्छिन्नैव सा यथा महावाक्यादेस्तात्पर्यानुरोधेनाखण्डचिन्निष्ठा विषयताः ।

अथ यत्र विषयविशेषितवृत्तेर्जन्यतादिकं तत्र प्रत्यक्षवृत्तेर्विशिष्टविषयावच्छिन्नत्वेन जन्यतादेर्युक्तत्वेपि परोक्षवृत्तेर्विशिष्टविषयावच्छिन्नविषयताकत्वेन जन्यत्वादिकल्पने गौरवस्यायुक्तत्वात्सविषयकत्वमपि वृत्तेर्युक्तमिति चेन्न, इदं हि गौरवं सविषयकज्ञानस्यनित्यत्वकृतं तत्र च महदेव लाघवं पूर्वमेव दर्शितम् ।

अथ विषयताया नित्यज्ञानरूपायां दृशि दृश्यतादात्म्यरूपायाः

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

क्लृप्तत्वेपीच्छादिभिरिव परोक्षवृत्त्यापि लाघवाद् दृश्यानां साक्षात्सम्बन्धः कश्चन कल्प्यत इति चेत् कल्प्यतां यदि सम्भवति, कथं न सम्भवतीति चेत् अतीतानागतदृश्यानां परोक्षवृत्तीनां च भिन्नदेशकालत्वेन सम्बन्धासम्भवात् अन्यथा सर्वेषामेव मिथः सम्बन्धस्य वक्तुं शक्यतया भ्रममात्रोच्छेदप्रसङ्गात् ।

अथ भिन्नदेशकालत्वाभावस्य संयोगसमवायादिसत्यसम्बन्धव्यापकत्वेन गृहीतत्वात्तदभावात्सत्यसम्बन्धाभावनिश्चयेपि मिथ्यासम्बन्धः कश्चन कल्प्यत इति चेन्न वह्निमनुमिनोमीत्यादिप्रतीतेर्वन्ह्याद्यवच्छिन्नचिद्विषयताकानुमित्यादिविषयकत्वेनोपपत्तेः (१) सम्बन्धान्तराकल्पकत्वात् अन्यथा सर्वत्र साक्षात्सम्बन्धकल्पनया परम्परासम्बन्धोच्छेदापत्तेरज्ञानविषयचिद्विषयकत्वं विना वृत्तेरज्ञातज्ञापकत्वरूपप्रमात्वानुपपत्तेः, अज्ञातं वह्न्यादिसत्त्वं मयानुमितमित्याद्यनुभवेन वह्न्याद्यवच्छिन्नचिद्रूपसत्ताविषयकत्वस्य परोक्षवृत्तौ ग्रहणात् , नेह नानास्तीत्यादिश्रुतिबाधितत्वेन जडानां प्रमाणवेद्यत्वानुपपत्त्या श्रुतेरनवच्छिन्नचितीव (२) प्रत्यक्षादीनामवच्छिन्नचित्येव विषयत्वौचित्यात्

---

(१) उपपत्तेरिति । एवं च वह्निना वृत्तेः संबन्धो नावश्यक इति भावः ।

(२) अनवच्छिन्नचितीवेति । तत्त्वमसीत्यत्र वाच्यार्थानां तत्कालादिविशिष्टानामभेदान्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानाल्लक्षणया निर्विकल्पकबोधार्थानुकूलं निर्विकल्पकं स्मरणं तदादिपदात् एवं च निरवच्छिन्नचित एव तत्त्वमस्यादिवाक्यबोध्यत्वम् । लक्षणया तद्बोधार्थमेव पदान्तरोपन्यासः । पदानां शक्त्यैव सप्रकारकधीजनकत्वनियमो न तु लक्षणयापि इति निष्प्रकारकशाब्दबोधजनकत्वम् लक्षणया पदज-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अज्ञानप्रमयोः समानविषयत्वौचित्याच्च अज्ञानस्य च चिद्विषयकत्वावश्यकत्वं वक्ष्यते । किञ्च मम पर्वतवह्निसंयोगावच्छिन्नविषयताकानुमितित्वादिना कार्यत्वादिकं तव तु पर्वतविशेष्यतावच्छिन्नसंयोगसंसर्गतावच्छिन्नवह्निविधेयताकानुमितित्वादिना तथा च ते महदेव गौरवम् ।

न च पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता त्वयापि निवेश्या अन्यथेतरावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताया वारणासम्भवात् यदि च विशिष्टसंयोगस्य केवलसंयोगाद्यतिरिक्तत्वस्वीकाराद्विशिष्टसंयोगनिष्ठावच्छेदकतामात्रमनतिप्रसक्तं निवेश्यते न तु तदवच्छेदकतापीत्युच्यते तदा मयापि तथा स्वीकृत्य विशिष्टसंयोगविषयता निवेश्येति वाच्यम्, भ्रमानुमित्यादिस्थले मन्मते विशिष्टसंयोगस्य प्रातीतिकस्य सत्त्वेनोक्तनिवेशस्य सम्भवेऽप्यन्यथाख्यातिमते तदसम्भवात्, तस्मात्पर्वतवह्न्यादिसम्बन्धावच्छिन्नविषयताकानुमितित्वादिना कार्यत्वादिस्वीकारे बाधकाभावः, अत एव सर्वप्रमाणवेद्येऽस्मिन् ब्रह्मरूपे व्यवस्थिते इति वार्तिकाद्युक्तिः सङ्गच्छते ।

इच्छादेरप्युक्तरूप एव विषयैः सम्बन्धः, आस्तां वा निरूपकत्वाख्य आकारापरनामा सम्बन्धः तस्य च विषयतात्वे मानाभावो ज्ञानाज्ञानयोरेव सविषयकत्वात्, अतएव प्रकाशस्य सतस्तदीयतामात्रनिबन्धनः स्वभावविशेषो विषयतेति बौद्धाधिकारीयवाक्ये विषयतालक्षणे प्रकाशपदोपादानं ज्ञानस्यैव विषयता स्वभावि-

---

न्याया निष्प्रकारकोपस्थितेः सत्त्वात् लक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टे एव लक्षणेतिनियमस्तु नास्ति निर्धर्मितावच्छेदकबोधस्याङ्गीकारादिति भावः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

की इच्छादेस्तूक्तज्ञानौपाधिकीत्याशयेनेति वर्द्धमानादयः ।

एवञ्च परोक्षवृत्तिस्थले वृत्त्यवच्छिन्नचिति विषयस्यानध्यस्तत्वेऽपि यत्र चिति तस्याध्यासस्तदभिन्नत्वात्साक्षिणो विषयज्ञानत्वं वाच्यम् । तथा च वृत्त्यभावकालेपि वह्निं जानामीत्यादिधीः स्याद् वृत्त्यवच्छिन्नस्य तत्त्वे तु वृत्तेरेव तत्त्वमुचितम् सुखादौ च वृत्त्यभावात्तज्ज्ञानं दुर्वचं स्यादित्यपास्तम् उक्तरीत्या असत्त्वापादकाज्ञानविषयरूपावरणावच्छेदकं यद्विषयतादात्म्यं तद्व्यच्चिदभिन्नसाक्षिण एव जानामीत्यादिव्यवहारनियामकत्वात्तत्तदन्तःकरणावच्छिन्नयोरेवावरणवृत्त्योरभिभाव्याभिभावकत्वात्तत्तदन्तःकरणावच्छेदेन वृत्त्यभावकाले तादृशव्यवहारापत्त्यसम्भवात्—तस्मात् सुखादौ साक्षात्कारादिव्यवहारानुरोधेन यत् साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः अयमात्मा अनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन इत्यादिश्रुत्या चात्मन एव साक्षात्कारत्वज्ञानत्वाद्यावश्यकत्वे आत्मनीव चाक्षुषादिवृत्तावपि साक्षात्कारत्वज्ञानत्वादिकल्पनं निर्युक्तिकमेव ।

अज्ञानस्यभावरूपत्वसमर्थनम् ।

नन्वज्ञानं प्रकल्प्योक्तरीत्या तस्य साक्षात्कारादिव्यवहारनिर्वाहकत्वकल्पनात् अवश्यक्लृप्तचाक्षुषादेरेव साक्षात्कारत्वज्ञानत्वादिकल्पनमेव युक्तमिति चेन्न अज्ञानस्यावश्यकल्प्यत्वात्—सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विदन्तीत्यादिश्रुत्या सुषुप्तौ ब्रह्मस्फुरणाभावमुक्त्वा अनृतेन हि प्रत्यूढा इत्यादिश्रुत्या अनृतशब्दिताविद्यारूपेणाज्ञानेन प्रत्यूढशब्दिताच्छितत्वस्य तत्र हेतुत्वोक्तेः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

एवं नीहारेण प्रावृता अविद्यायामन्तरे वर्त्तमाना जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीत्यादिश्रुतेः, अज्ञानेनावृतं ज्ञानमित्यादिस्मृतेश्च ।

नचावृतादिशब्दैर्ज्ञानाभाव एव उक्त इति वाच्यम्, सत्यात्मकऋतविरोधिन्येवानृतशब्दस्यानृतं शुक्तौ रजतमित्यादौ प्रयोगात् ज्ञानाभावस्य स्वस्मिन्नेव हेतुत्वोक्त्यसम्भवात् मन्मते तु सुषुप्तस्य यदभास्यनिर्विशेषब्रह्माभिन्नत्वेऽप्यज्ञानभावविशिष्टस्य ब्रह्माभिन्नस्य साक्षिण एव ब्रह्मस्फुरणात्त्वमित्यभिप्रायेण तदुक्तिसम्भवात् । यदभावविशिष्टस्यैव यस्य व्यवह्रियमाणत्वं तस्यैव तत्रावारकत्वव्यवहारात् यथावरककपालादेर्दीपादौ । न च ब्रह्मणि वृत्तिज्ञानाभावस्तथा, तत्सत्त्वेपि जीवन्मुक्तिकाले ब्रह्मणो व्यवहारात् । चैतन्यस्य ज्ञाने स्वाभावस्यावरकत्वोक्तेर्निरालम्बनत्वापाताच्च ।

किञ्च—स्वस्वरूपं न जानामि पुरोवर्तिनं न जानामि त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यानुभवैर्भावरूपाज्ञानावगाहनात् तदपलापासम्भवः । न च तत्रापि ज्ञानाभावो विषय इति वाच्यम्, प्रतियोगिज्ञानसत्त्वे स्वरूपादिज्ञानस्यैव सत्त्वेन तदभावप्रत्यक्षासम्भवात् तदसत्त्वे त्वभावग्राहकसामग्रीविरहात् ।

न च स्वरूपादिज्ञानसत्त्वे स्वरूपाद्यज्ञानमेव नास्ति तदसत्त्वे तु विशेषणावच्छेदकप्रकारकज्ञानाद्यभावेन तदनुभवासम्भव इति भावरूपमज्ञानमपि कथं ग्राह्यम् यदि च साक्षिणो नित्यत्वेन तत्रोक्तज्ञानादेरहेतुत्वेन तस्य भावरूपाज्ञानविषयकत्वसम्भव इत्युच्यते—तर्हि ज्ञानाभावविषयकत्वमपि तस्य तथैव सम्भवतीति वाच्यम्, ज्ञानाद्य-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

भावस्य साक्षिभिन्नेपि प्रतीयमानत्वात्साक्ष्यनध्यस्तत्वेन साक्षिसम्बन्धनिर्वाहकप्रमाणवृत्तिं विना साक्षिवेद्यत्वासम्भवात् ।

अथाविद्योपहितचैतन्यस्यैव साक्षित्वपक्षे अन्तःकरणावच्छेदेनेव घटावच्छेदेनापि ज्ञानाद्यभावस्य साक्ष्यध्यासस्वीकारात् साक्षिमात्रवेद्यत्वसम्भवः अवध्यादिज्ञानस्य दीर्घत्वादिव्यवहार इव अभावव्यवहारे तत्तदधिकरणग्राहकसामग्र्या हेतुत्वात् तदभावकाले तस्य नापत्तिः इत्थमेव गगनादेः साक्षिवेद्यत्वे सिद्धान्तसिद्धेपि तद्व्यवहारे तत्तदधिकरणग्राहकचक्षुराद्यपेक्षेति चेन्न, अभावबोधकवाक्यत्वादिरूपतद्व्यवहारत्वापेक्षया अभावप्रत्यक्षत्वस्यैव लघुत्वेन जन्यतावच्छेदकत्वौचित्येन प्रतियोग्यनुयोगिनिर्विकल्पोत्तरमभावस्य परैरपि प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारेण चाभावप्रत्यक्षस्य नित्यसाक्षित्वासम्भवात् , अत एव गगनादेश्चक्षुरादिगम्यत्वौचित्यात् भट्टाचार्यादिमते तथाङ्गीकारात् ।

अथेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया अभावप्रत्यक्षे जननीये तस्य प्रतियोग्यनुयोग्यविशेषितस्यालीकतया तद्विशेषितस्य प्रतियोग्यनुयोगितावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यगोचरप्रत्यक्षत्वेन प्रतियोग्यनुयोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यत्वादभावप्रत्यक्षत्वेन न तादृशज्ञानजन्यत्वमिति चेन्न, तादृशवैशिष्ट्यविषयकप्रत्यक्षत्वेन जन्यत्वाङ्गीकारेपि स्वरूपं न जानामीत्यादिप्रत्यक्षस्याभावविषयकत्वे उक्तानुपपत्तितादवस्थ्यात् इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया इदन्त्वादिप्रकारेणाभावप्रत्यक्षस्य समवायादिप्रत्यक्षस्य च प्रतियोग्याद्यविशेषितस्याप्युदयेन प्रतियोगितावच्छेकादिप्रकारकज्ञाने द्रव्याद्यसमवेतस्य प्रत्यक्षं प्रति

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कारणीभूतेन्द्रियसम्बद्धविशेषणताव्याप्यसामग्रीत्वासम्भवेन नेत्थाकारकाभावप्रत्यक्षवारणार्थं प्रतियोग्यादिज्ञानस्याभावत्वप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति कारणत्वस्यावश्यकत्वाच्च, अभावस्यानुपलब्धिप्रमाणगम्यत्वेपि प्रतियोग्यादिनिर्विकल्पोत्तरमभावानुपलब्धज्ञानस्यादर्शनेन प्रतियोगितावच्छेदकादिप्रकारकज्ञानस्य तत्र हेतुत्वावश्यकत्वात् ।

अथ स्वरूपं न जानामीत्यादौ स्व(रूप)निष्ठनिरवच्छिन्नविषयताशालिनो मुक्त्युपधायकस्य वा, पुरोवर्तिनमित्यादाविदन्त्वान्यद्रव्यत्वादिव्याप्यधर्मनिष्ठनिरवच्छिन्नप्रकारताकस्य, त्वदुक्तार्थमित्यादौ त्वदुक्तार्थत्वव्याप्यधर्मनिष्ठनिरवच्छिन्नविषयताकस्य, ज्ञानस्याभावो विषयस्तथा च सामान्यतः स्वरूपादिज्ञानस्य कारणीभूतस्य सत्त्वेपि तादृशाभावधीसम्भव(१) इति चेन्न,

सोऽहमित्यादिवाक्यजन्यस्य स्वरूपनिष्ठोक्तविषयताकज्ञानस्य सत्त्वेपि स्वरूपं न जानामीत्यनुभवात्(२), पामराणां मुक्त्युपधायकत्वाद्यनुपस्थितावपि तत्सत्त्वाद्यदि मुक्त्युपधायकज्ञानप्रतियोगिकसमवायेन ज्ञानसामान्याभावो विषयस्तथापि पामराणां तादृशज्ञानत्वमविषयी-

---

(१) धीसम्भव इति। एवं च स्वरूपज्ञानस्य सत्त्वे एव स्वरूपं न जानामीत्यनुभवानुपपत्तिः असत्त्वे प्रतियोगिज्ञानरूपकारणाभावेन तदनुपपत्तिरिति दूषणस्य नावकाशः सामान्यतः स्वरूपज्ञानस्य सत्त्वेऽपि मुक्त्युपधायकस्वरूपज्ञानाभावस्य सम्भवादिति भावः ।

(२) अनुभवादिति। तथा च यदि स्वरूपं न जानामीत्यस्य स्वरूपनिष्ठनिरवच्छिन्नविषयताकज्ञानाभावो विषयः स्यात् तदा सोऽहमिति वाक्यजन्यतादृशज्ञानसत्त्वे न स्यात् विरोधिनः प्रतियोगिनो विद्यमानत्वात् तथा च भावरूपमज्ञानं तादृशप्रतीतेर्विषय इति निष्कर्षः ।

८ अ०

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कृत्यापि जायमानस्य स्वरूपं न जानामीत्यनुभवस्यानुपपत्तेः तादृशानुभवे तादृशज्ञानत्वविषयीकरणे तदुत्तरं तद्विशिष्टबुद्ध्याद्यापत्तेश्च, इदं पृथ्वीत्यादिज्ञानकालेपि शुक्त्यादाविदं न जानामीत्यादिना शुक्तित्वाद्यज्ञानानुभवात्, त्वदुक्तार्थत्वव्याप्ययत्किञ्चिद्धर्मनिष्ठानवच्छिन्नविषयताकधीसत्त्वेपि त्वदुक्तार्थं न जानामीत्याद्यनुभवात् त्वदुक्तार्थत्वस्य वस्तुगत्या यद्व्याप्यं तन्निवेशे यदा घटत्वेन पटस्त्वदुक्तस्तदा पटरूपत्वदुक्तार्थत्वव्याप्यपटत्वादिज्ञानसत्त्वे तादृशानुभवानुपपत्तेः विसंवादिवाक्यस्थले विशिष्टार्थाप्रसिद्ध्या त्वदुक्तविशिष्टार्थत्वव्याप्याप्रसिद्धेः उक्तव्याप्यत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदके निवेशे विशिष्टवाक्यार्थ(त्व)व्याप्यत्वज्ञानस्य पूर्वमवश्यमपेक्षायां तदसत्त्वे तादृशानुभवस्य जायमानस्यानुपपत्तेरनिवेशे च विशिष्य तत्तद्धर्मानुपस्थित्या तन्निष्ठानवच्छिन्नविषयताकज्ञानत्वावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षानुपपत्तेः ।

किञ्च(१) अभावस्य साक्षिण्यध्यासाङ्गीकारेपि विषयविशेषितज्ञानाभावस्य न साक्षिवेद्यत्वसम्भवः, साक्ष्ययोग्यधर्मघटितधर्मावच्छिन्नाभावस्य साक्ष्ययोग्यत्वात् अन्यथा सुखाद्यभावस्येव गुरुत्वघटाद्यभावस्यापि साक्षियोग्यत्वापत्तेः ।

ननु साक्षियोग्यत्वं क्वचित्सहजत एवावरणाभावात्(२)

---

(१) किंचेति। अविद्योपहितचैतन्यस्य साक्षित्वपक्षे घटाद्यवच्छेदेन ज्ञानाद्यभावस्य साक्षिण्यध्यासस्वीकारेऽपि घटादेः साक्ष्ययोग्यत्वेन घटज्ञानाभावस्य न साक्षिभास्यत्वमिति भावः ।

(२) आवरणाभावादिति । अयं भावः अनावृते स्वच्छे सुखादौ स्वतः (वृत्तिं विना) आवृतेऽस्वच्छे शुक्तिरजतादौ अविद्यावृत्त्या साक्षिभास्यत्वमिति तदुक्तं सिद्धान्तविन्दौ 'ब्रह्मणश्च वृत्तिमन्तरे-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

यथा सुखादौ क्वचिच्चावरणाभिभावकप्रत्यक्षवृत्तियोग्यत्वात् (यथा ब्रह्मणि) तथा च—धर्माधर्मगुरुत्वादेरावृततत्वेन प्रत्यक्षवृत्त्ययोग्यत्वेन च साक्ष्ययोग्यत्वात् तज्ज्ञानाभावस्य साक्ष्ययोग्यत्वेपि घटादेः प्रत्यक्षवृत्तियोग्यत्वेन साक्षियोग्यत्वात् तज्ज्ञानाभावस्य साक्षिवेद्यत्वे बाधकाभावः, वस्तुतो ज्ञानविशेषणतया सर्वस्यापि साक्षियोग्यत्वाद् गुरुत्वादिज्ञानाभावस्यापि तथेति(१) चेन्न—घटादिज्ञानत्वस्य घटादिविषयताशालित्वविशिष्टज्ञानत्वरूपतया तत्र सकलपुरुषीयज्ञानानां वैशिष्ट्यघटकत्वेन तादृशज्ञानसाधारणविषयतानां च घटकतया तदवच्छिन्नाभावस्य साक्ष्ययोग्यत्वावश्यकत्वात् , न हि पुरुषान्तरीयज्ञानतद्विषयतादिकं पुरुषान्तरसाक्षिवेद्यं सम्भवति ।

न च विषयताया ज्ञानभेदेऽप्यैक्याङ्गीकारेण एकस्या एव तस्याः सकलपुरुषसाक्षियोग्यत्वात्(२) घटादिविषयताकत्वज्ञानत्वयोरेकत्र

णैव सर्वदा भानं स्यात् चैतन्यस्य तत्तदाकारत्वाभावात् तदभावश्च स्वच्छेऽपि ब्रह्मचैतन्ये आवरणात् अनावृतेऽपि शुक्तिरजतादावस्वच्छत्वात् धर्माधर्मादौ तु अस्वच्छत्वादावृतत्वाद्वा तेन स्वच्छेऽप्यावृते ब्रह्मणि प्रमाणवृत्त्या तदाकारता अनावृत्तेऽप्यस्वच्छे शुक्तिरजतादौ अविद्यावृत्त्या तदाकारता अनावृते स्वच्छे सुखदुःखादौ तु स्वतः' इति ।

(१) तथा—साक्षिवेद्यत्वे बाधकाभावः ।

(२) योग्यत्वादिति । तथा च विषयताया पुरुषान्तरीयज्ञानतद्विषयतयोः पुरुषान्तरसाक्षिवेद्यत्वे इष्टापत्तिरिति भावः । ननु प्रत्येकं ज्ञानविषयतया साक्षियोग्यत्वेऽपि विशिष्टस्य साक्ष्ययोग्यतया न तादृशज्ञानस्य साक्षियोग्यत्वमत आह घटादीति तथा च प्रत्येकमेवाव-

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

प्रतियोगितायां मिलित्वावच्छेदकत्वमितिवैशिष्ट्यस्यावच्छेदकशरीराप्रविष्टत्वाच्च नोक्तदोष इति वाच्यम् , विषयतायाः समवायवत् प्रतियोग्यनुयोगिभेदेन भेदावश्यकत्वात् अन्यथा घटत्वेनैतद्घटमात्रविषयकज्ञाने एतद्घटीयत्वस्येव तद्घटीयत्वस्यापि व्यवहारापत्तेर्घटत्वावच्छिन्नविषयतारूपस्य तदेतद्घटयोः सम्बन्धस्य तत्राविशेषात् , स्वावच्छेदकधर्मसम्बन्धभेदेनावच्छेदकताया भेदावश्यकत्वेन व्यासज्यवृत्तित्वानुपपत्तेः, प्रत्येकस्य चातिप्रसक्तत्वादवच्छेदकवैशिष्ट्यस्यावश्यं घटकत्वाच्च ।

अथ यथा–वृत्तिज्ञानाविशेषणतया सर्वं साक्षिभास्यं सिद्धान्ते उच्यते तथैवाभावविशेषणज्ञानविशेषणतया सर्वं साक्षिभास्यमुच्यतामिति चेन्न–वृत्तिज्ञानाज्ञानयोरिव तद्गते घटादिविषयकत्वादिधर्मे आवरणाभावेन आवरणानवच्छेदकस्य साक्षिसम्बन्धस्य सत्त्वात्साक्षिभास्यत्वसम्भवेपि अभावस्य सादय(क्षि)योग्यघटादिविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नाभावत्वेन सामान्यत एवायोग्यत्वकल्पनात् , साक्षिणा घटादिज्ञानाभावव्यवहारासम्भवात् अन्यथा मयि घटाज्ञानं साक्षात्करोमीतिवत् पटे घटाज्ञानं साक्षात्करोमीत्यादिव्यवहारापत्तेः(१) ।

न च घटादिविषयकज्ञानप्रतियोगिकत्वेप्यभाव (इव)निष्ठे आवरणं नाङ्गीक्रियतां तथा च तत्राप्यावरणानवच्छेदकसाक्षिसम्बन्धरूपसा-

---

च्छेदकं न तु तयोर्वैशिष्ट्यमिति तदभावस्य साक्षियोग्यत्वे बाधकाभाव इति ।

(१) व्यवहारापत्तेरिति । पटेऽपि घटज्ञानाभावस्य सत्त्वात् मम तु भावरूपमज्ञानं न पटनिष्ठमिति नोक्तदोष इति भावः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

क्षिभास्यत्वसत्त्वेपि पटाद्यवच्छिन्नानुयोगिताकत्वरूपे अभावधर्मे साक्षिसम्बन्धस्यावरणावच्छेदकत्वाङ्गीकारात् पटादौ घटाद्यज्ञानं साक्षात्करोमीतिव्यवहाराभाव इति वाच्यम् , पटाद्यनन्ताधिकरणावच्छिन्नानुयोगिताकत्वेषु साक्षिसम्बन्धानामनन्तावरणावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया ज्ञानाभावस्य साक्ष्ययोग्यत्वकल्पनाया एव युक्तत्वात् ।

भ्रमे बाधाभावतत्सामग्र्यभावयोः कारणत्वे गौरवम् ।

किञ्च—इदं रजतमित्यादिभ्रमस्थले इदन्त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितरजतादिभेदप्रकारताशालित्वे सति यस्तत्तदप्रामाण्यज्ञानाद्यभावकूटवच्चाक्षुषादिनिश्चयस्तत्त्वावच्छिन्नाभावत्वेन बाधाभावस्य(१) कारणत्वं वाच्यम् तत्र चावच्छेदकघटकानामनन्तानां विशेषणविशेष्यभावे कामचारेणानन्तहेतुत्वापत्त्या गौरवम् एवं(२) तादृशनिश्चयसामग्र्यभावत्वेनापि हेतुत्वं वाच्यमन्यथा तादृशनिश्चयोत्पत्तिकाले तादृशभ्रमोत्पत्त्यापत्तेस्तथा च तेनाप्यतिगौरवम् ।

न च कार्यसहभावेनोक्तनिश्चयाभावत्वेन(३) हेतुत्वाङ्गीकारान्नो-

---

(१) कारणत्वमिति। इदं रजतमिति भ्रमं प्रति इदं न रजतमिति बाधनिश्चयाभावः कारणम् इति भावः ।

(२) एवमिति । इदन्न रजतमिति बाधनिश्चयोत्पत्तिकाले इदं रजतमिति भ्रमवारणाय इदं न रजतमिति बाधनिश्चयसामग्र्यभावः कारणमित्यर्थः ।

(३) कार्यसहभावेनेति। कार्यकालवृत्तित्वविशिष्टस्य इदं न रजतमिति बाधनिश्चयाभावस्य हेतुत्वमित्यर्थः । तथा च इदं न रजतमिति बाधनिश्चयोत्पत्तिकाले बाधनिश्चयाभावस्य सत्त्वेऽपि तदुत्तरं इदं

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

क्तसामग्र्यभावस्य हेतुत्वमिति वाच्यम्, कार्यकालवर्तित्वविशिष्टस्य कार्यात्प्रागसत्त्वेन तत्त्वेन कारणत्वासम्भवात्।

अथोक्तनिश्चयाभाववत्त्वे सति यः सामग्रीमत्क्षणोत्तरक्षणस्तत्त्वं कार्योत्पत्तिव्याप्यम्(१), अथवा कार्योत्पत्तिकालावच्छेदेन तत्प्राक्कालावच्छेदेन च यः कार्यवद्देशनिष्ठः कारणतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकोक्तनिश्चयाभावत्वमेवोक्तनिश्चयाभावस्य कारणत्वमिति कार्यसहभावेन कारणत्वमिति वाक्यस्यार्थ इति चेन्न—अन्याविशेषितस्यैव सामग्रीक्षणोत्तरक्षणत्वस्य कार्योत्पत्तिव्याप्यत्वाङ्गीकारात् अन्यथा दण्डादेर्हेतुत्वमनङ्गीकृत्य दण्डचक्रादिसामग्रीमत्क्षणोत्तरक्षणत्वस्य घटाद्युत्पत्तिव्याप्यत्वमङ्गीकृत्य दण्डादिहेतुत्वस्यापि विलोप्यतापत्तेः।

यदि चान्वयव्यतिरेकाभ्यां पूर्वक्षणे स्वेतरसकलकारणसत्त्वे यदसत्त्वे अग्रिमक्षणे कार्यव्यतिरेकस्तत्त्वस्यैव कारणतारूपत्वाच्चक्रदण्डादीनामवश्यं कारणत्वमित्युच्यते तदोक्तनिश्चयसामग्र्यभावेपि तत्तुल्यम्।

रजतमिति भ्रमरूपकार्यकाले न सत्त्वमिति न कार्यकालवृत्तित्वविशिष्टो बाधनिश्चय इत्येतावतैव सामञ्जस्ये बाधनिश्चयसामग्र्यभावस्य कारणत्वकल्पनमफलमिति भावः।

(१) व्याप्यमिति। इदं न रजतमितिबाधनिश्चयाभावात् सामग्रीमत्क्षणोत्तरक्षणे न बाधनिश्चयोत्पत्तिक्षणः तदुत्तरं बाधनिश्चयस्यैव सत्त्वादिति न तदा भ्रमोत्पत्त्यापत्तिरिति बाधसामग्र्यभावस्य कारणत्वकल्पने विफलमिति भावः। कार्यवद्देशः-शुक्तिकादिः।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

भावरूपाज्ञानाङ्गीकारे लाघवम् ।

भावरूपाज्ञानाङ्गीकारे तु रजतादिकं प्रति इदन्त्वाद्यवच्छिन्नाश्रयताकत्वे सति रजतादिभेदाद्यवच्छिन्नविषयताकाज्ञानत्वेन ऐक्यसम्बन्धेन हेतुत्वम् , अज्ञानत्वञ्च जातिविशेषो न जानामीत्यनुगतप्रतीत्योक्तहेतुतावच्छेदकत्वादिना च सिद्धः , यदा च –इदं न रजतमित्यादिबाधनिश्चयस्तदा तदभिभाव्यस्योक्ताज्ञानस्यैवाभावात् न रजताद्युत्पत्त्यापत्तिः यदा चोक्तनिश्चयो न जातः जातोऽपि चाप्रामाण्यज्ञानाद्यास्कन्दितस्तदा रजतभेदं न जानामीति तादृशाज्ञानानुभवात् तादृशाज्ञानाङ्गी(१)कारात् रजताद्युत्पत्तिः एवञ्चाप्रामाण्यज्ञानाभावनिश्चयत्वादीनां निवेशेनानन्तहेतुत्वस्य तादृशसामग्र्यभावहेतुत्वस्य चाकल्पनान् महदेव लाघवम् ।

ननु बाधनिश्चयस्य अज्ञानध्वंसरूपस्योत्पत्तिकाले रजताद्युत्पत्तेरापत्तिः ज्ञानस्याज्ञानध्वंसत्वपक्षे पूर्वक्षणे(२)अज्ञानसत्त्वाज्ज्ञानस्याज्ञाननाशकत्वपक्षे बाधनिश्चयोत्पत्तिक्षणेपि तत्सत्त्वात् नचाज्ञानध्वंसो बाधनिश्चय इति पक्षे (३)तदुत्पत्तिक्षणे समवायिकारणस्याज्ञानस्याभावात् कुत्र कार्यमापाद्यमिति वाच्यम् , तत्क्षणे अज्ञानस्याभावेऽप्यज्ञानरूपदेशावच्छेदेन कारणकूटवान् यः क्षणस्तदुत्तरक्षणनिष्ठकार्योत्पत्तेरज्ञानावच्छिन्नत्वापादने बाधकाभावादिति चेन्न–

---

(१) तादृशाज्ञानेति। इदन्त्वावच्छिन्नाश्रयताकत्वे सति रजतभेदावच्छिन्नविषयताकाज्ञानेत्यर्थः ।

(२) पूर्वक्षण इति। ध्वंसं प्रति प्रतियोगिनः कारणत्वादितिभावः।

(३) पक्ष इति । उत्पन्नं हि ज्ञानमज्ञाननाशकमिति भावः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कपालादेर्ध्वंसोत्पत्तिक्षणे तत्र घटाद्युत्पत्तिवारणाय जन्यसत्त्वावच्छिन्नंप्रति प्रतियोगितास्वाव्यवहितपूर्वत्वश्चेत्युभयसम्बन्धेनाखण्डोपाधिविशेषरूपेण ध्वंसत्वेन(१) प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्तत्त एवोक्तापत्तिवारणात्, परैरप्युक्तापत्तिवारणायोक्तहेतुत्वस्यावश्यं वाच्यत्वात्। परेषां सत्त्वं द्रव्यगुणकर्मसु कार्यता च समवायेन अस्माकन्तु सत्त्वं दृश्यमात्रे कार्यता च तादात्म्येनेत्येतावन्मात्रभेदात् बाधनिश्चयस्याज्ञाननाशकत्वपक्षे तु तृतीयक्षणसाधारणमव्यवहितपूर्वत्वं (२) निवेश्यम्।

अभावरूपाज्ञानपक्षेऽपि लाघवशङ्का।

अथैवमव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन यो बाधनिश्चयस्याभावः विशेषणतासम्बन्धेन तद्विशिष्टो यो बाधनिश्चयाभावस्तत्त्वेनैव हेतुत्वसंभवान्मन्मतेऽपि बाधसामग्र्यभावस्य न हेतुत्वम् (३)अगृहीताप्रामाण्यकानाहार्यत्वादिना च न बाधनिश्चयस्य विरोधित्वं किन्तु तत्त्वेनैव निश्चयत्वस्याव्याप्यवृत्तिजातित्वमङ्गीकृत्याहार्यगृहीताप्रामाण्यकादि-

---

(१) ध्वंसत्वेनेति। तथा च कपालध्वंसोत्पत्तिक्षणे उभयसम्बन्धेन ध्वंसस्य सत्त्वान्न घटोत्पत्तिरित्यर्थः।

(२) तृतीयक्षणसाधारणमव्यवहितोत्तरत्वं च स्वसमयध्वंसाधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वसमयध्वंसाधिकरणत्वम्।

(३) हेतुत्वमिति। तथा च बाधनिश्चयोत्पत्तिक्षणे अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन बाधनिश्चय एव वर्तते न तु अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका बाधनिश्चयाभावः इति विशेषणतासम्बन्धेन तद्विशिष्टबाधनिश्चयाभावस्यासत्त्वान्न तदानीं भ्रमोत्पाद इति बाधनिश्चयसामग्र्यभावस्य कारणत्वकल्पनं व्यर्थमिति भावः।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ज्ञानेषु तदनङ्गीकारेण तेषामविरोधित्वोपपत्तेस्तथा च किं भावरूपाज्ञानकल्पनयेति चेन्न,

अभावरूपाज्ञानपक्षे महागौरवप्रदर्शनम् ।

उक्तरीत्यामपि महागौरवात् । तथा हि—अज्ञानत्वजात्यपेक्षया(१) निश्चयत्वावच्छिन्नसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन निश्चयविशिष्टाभाववत्वं गुरुतरम्, उक्तसम्बन्धेन ध्वंसाभावापेक्षया च निश्चयस्य स्वविषयविशेषितस्याभावो गुरुतरः, अव्यवहितपूर्वत्वञ्च स्वसमानाधिकरण्यं-स्ववृत्तिकृतिवृत्तित्वञ्चेत्युभयसम्बन्धरूपं, तत्र कृतेः स्ववृत्तित्वं कालिकं कालिकसम्बन्धेन स्वप्रागभाववत्त्वञ्चेत्युभयसम्बन्धेन कृतिवृत्तित्वं च कालिकेनेति त्वया वाच्यम् मम तु स्ववृत्तिकृतिवृत्तित्वं स्ववृत्तिकृतिमत्कृतिवृत्तित्वं वा अव्यवहितपूर्वत्वं वृत्तिः कृतिमत्ता च कालिकेनैव—स्वप्रागभावासमानकालीने स्वासमानाधिकरणे च स्वप्रतियोगिताविरहेण (कृतौ) कालिकावच्छिन्नस्वप्रागभाववत्त्वस्य सामानाधिकरण्यस्य च निष्फलत्वात् तथा चाव्यवहितपूर्वत्वमपि ते गुरुतरम्(२) ।

निश्चिनोमीतिप्रत्ययस्य प्रमात्वजात्यैवोपपत्तेः संशयस्य च प्रमात्वानङ्गीकारात् निश्चयत्वजातावपि मानाभावः गृहीताभा-

---

(१) अज्ञानत्वजात्यपेक्षयेति । मम रजतं प्रति अज्ञानं कारणं तव तु रजतभ्रमं प्रति बाधनिश्चयाभावः कारणमिति गौरवमिति भावः ।

(२) गुरुतरमिति । तथा च अथैवमित्यादिनोक्तोऽव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन बाधनिश्चयस्याभावः गुरुतर इति भावः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

माणयकादिवृत्ताविव भ्रमरूपायां वृत्तौ निश्चयत्वानङ्गीकारेपि क्षति-विरहात्, प्रातिभासिकप्रमात्वेनैव तस्यां निश्चयत्वधीसंभवात्—इदं रजतमित्यादिभ्रमं प्रति बाधाभावादिनिष्ठजनकतायां परम्पर-यावच्छेदकत्वेन तादृशजातिकल्पनापेक्षया(१) तादृशकारणतास्था-नीयकारणत्वे साक्षादवच्छेदकतया वैजात्यविशेषस्यैव(२) कल्प-यितुमुचितत्वेन क्लृप्तसन्निकर्षादिषु तदाश्रयत्वकल्पने विनिगमका-भावेन (च) तदाश्रयत्वेनाज्ञानस्यैव कल्पनौचित्यात् बाधसामग्र्यादिप्र-तिबन्धकत्वाकल्पनेनोपदर्शितलाघवानुग्रहात्, प्रमात्मकबाधनिश्चया-भावनियतसन्निकर्षादेरेव जातिविशेषेण शक्तिविशेषेण वा हेतुत्वसं-भवात्(३), अनुमित्यादौ परामर्शादिकारणत्वस्थलेपि (विशिष्ट) व्याप्यपक्षवैशिष्ट्याद्यज्ञानाभावस्योक्तवैशिष्ट्यविषयक(प्रमात्वावच्छि-न्नस्यैव)धूमालोकादिपरामर्शनिष्ठशक्तिविशेषावच्छिन्नस्यैव वा हेतु-त्वसंभवादतिरिक्तनिश्चयत्वकल्पने प्रयोजनाभावात्।

न च शक्तिविशेष एव निश्चयत्वमिति वाच्यम्, अनुमित्यनु-पधायकपरामर्शे शक्तिविशेषसत्त्वे मानाभावान्निश्चयत्वस्य व्यवहाराच्च।

नचाज्ञानस्य चिदाश्रयत्वविषयत्वयोः (४)कदाचिदेवेदंत्वविशि-

---

(१) तादृशजाति-निश्चयत्वेत्यर्थः।

(२) वैजात्येति। भावरूपाज्ञानवृत्त्यज्ञानत्वजातीत्यर्थः।

(३) हेतुत्वसम्भवादिति। तं प्रतीति शेषः।

(४) चिदाश्रयत्वेति। आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभाग-चितिरेव केवलेति संक्षेपशारीरकोक्त्या अज्ञानस्य आश्रयता विषयता च चिति एवेत्यर्थः।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

च्छरजतभेदाद्यवच्छेदकं कदाचिच्च विद्यमानमपि तत्तयोर्नावच्छेदकमिति कल्पनमसमञ्जसमिति वाच्यम्, त्वन्मतेपि नित्यस्य बाधनिश्चयाभावस्यात्मसम्बन्धे तत्तच्छरीरावच्छिन्नत्वस्य कादाचित्कस्यावश्यंवाच्यत्वात् अन्यथा बाधनिश्चये सत्यपि तदभावसत्त्वोपपत्त्या भ्र(प्र)माद्यापत्तेः।

अथ तत्तत्कालवृत्तिविशेषणतयोक्ताभावो(१) हेतुः विशेषणतामात्रन्तूक्ताभावस्यात्मनि सार्वदिकमिति चेन्न, सम्बन्धाननुगमेनानन्तहेतुत्वापत्तेस्तत्तत्कालत्वेनैव हेतुतापत्तेश्च, सम्बन्धाननुगमस्यादोषत्वे प्रकाराननुगमस्याप्यदोषत्वापत्तेः अन्यथा (२)परिभाषामात्रत्वापत्तेः ।

पार्थिवपरमाणुगतायां रूपाद्यभावाश्रयतायां कालविशेषावच्छिन्नत्वस्य गगनादिगतायां शब्दविशेषाद्यभावश्रयतायां कर्णभेर्याद्यवच्छिन्नत्वस्य च परैरपि कल्पनात्(३) ।

रजतस्याज्ञानकार्यत्वे लाघवम् ।

किञ्च भ्रमस्थले बाधाभावस्य हेतुत्वे तत्कार्यता—इदं रजतमित्याकारकचाक्षुषत्वादिना वाच्या उक्तरूपेणाज्ञानस्य हेतुत्वे तु

---

(१) हेतुरिति। तत्तत्कालीनं तत्तद्भूतलादिकं तत्तदभावानां सम्बन्धः अत एव घटाभावस्य नित्यत्वेऽपि घटकाले न घटात्यन्ताभावबुद्धिः घटकालस्य सम्बन्धाघटकत्वादिति रीत्या बाधनिश्चयकाले नात्मनि तदभाव इति भावः ।

(२) अन्यथेति। सम्बन्धाननुगमो न दोषाय प्रकाराननुगमस्तु दोषाय इति परिभाषमात्रं स्यान्न तु यौक्तिकमिति भावः ।

(३) कल्पनादिति। तथा च अज्ञानस्य चिदाश्रयत्वविषयत्वयोरवच्छेदकं रजतभेदादिकं कालविशेषेणैव स्यादिति भावः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

तत्कार्यता प्रातीतिकरजत्वादिनैवेत्यपि महालाघवम् ।

अथैवमुक्ताकारनियमो भ्रमे कथमिति चेच्छृणु यद्यप्युक्तरूपेणाज्ञानस्यैक्येन हेतुत्वं तादात्म्येनोक्तरजतत्वादिनैव कार्यत्वं तथापीदमाद्यैक्यचित्सम्बन्धावच्छेदेनाध्यासिकसम्बन्धेन चिदाश्रिताज्ञानपरिणामस्य रजतादेस्तादृशाज्ञानतादात्म्यादेवोक्तचित्सम्बन्धावच्छेदेन आध्यासिकसम्बन्धेन चिदाश्रितत्वोपपत्त्या भ्रमरूपाया वृत्तेस्तादृशरजताद्यवच्छिन्नत्वेनोक्ताकारनियमोपपत्तेः, यदवच्छेदेनाध्यासिकसम्बन्धेन चिदाश्रिताज्ञानपरिणामो यद्रजतादिकं तत् तदवच्छेदेनाध्यासिकसम्बन्धेन चिदाश्रितमिति नियमात् ।

अथ रजतादिनिष्ठायाः साक्षिप्रत्यक्षीयप्रकारताया इदन्त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतावच्छिन्नैक्यादिसंसर्गतावच्छिन्नत्वं कथमिति चेत्, आध्यासिकस्य चिच्चेत्यतादात्म्यसम्बन्धस्यैव विषयतापरनामकत्वात्(१), तस्य च रजतभेदाद्यज्ञानचित्सम्बन्धरूपस्येदमाद्यैक्यचितोः सम्बन्धावच्छेदेन तादृशसम्बन्धरूपस्य चेदमादिचितोः सम्बन्धाव-

---

(१) विषयतापरेति । ननु वृत्तिज्ञानीयसम्बन्धानां विषयनिष्ठानां विशेष्यतादिरूपत्वस्य अवश्यं वाच्यतया तैरेव विषयतानिर्वाहे चिच्चेत्यसम्बन्धानां विषयतात्वकल्पने मानाभाव इति चेन्न—'अहं सुखी'त्यादौ वृत्तिज्ञानीयसम्बन्धेन सुखादौ विषयताव्यवहारासम्भवात् सुखादौ साक्षिमात्रभास्यत्वेन वृत्त्यस्वीकारात् तत्र सुखादिचित्सम्बन्धस्यैव सुखादिविषयतात्वेन क्लृप्ततया चित्सम्बन्धस्यैव सर्वत्र विषयतात्वस्वीकारात् ज्ञानज्ञेयसम्बन्धस्यैव व्यवहारविषयत्वात् वृत्तेर्ज्ञानव्यञ्जकत्वेऽपि ज्ञानत्वाभावात् ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

च्छेदेन तादृशसम्बन्धरूपस्य चेदन्त्वादि(सम्बन्ध)चितोः सम्बन्धावच्छेदेन तादृशसम्बन्धरूपस्य चेदन्त्वादिचितोः सम्बन्धावच्छेदेन स्वीकारात्, तेषु च सम्बन्धेषु प्रकारतासंसर्गताविशेष्यतावच्छेदकतात्वरूपाणां वैलक्षण्यानामनुभवबलादेव व्यवस्थितत्वात्परैर-(१)पि तेषामनुभवबलादेव व्यवस्थितत्वाङ्गीकारात् , परस्परावच्छिन्नतावद्विषयताशालिसाक्षिज्ञानव्यवहारोपपत्तेः ।

अथ रङ्गाद्यवच्छिन्नाश्रयताकाद्रजतान्यत्वव्याप्यशुक्तित्वाद्य-

---

(१) परैरिति । तार्किकैरित्यर्थः । रजतत्वेनेदं जानामि रजतत्वसमवायेनेदं जानामि रजततादात्म्येनेदं जानामि इत्यनुभवेन प्रकारतासंसर्गविषयतावच्छेदकत्वेन विशेष्यत्वावगहनादितिभावः एवञ्च अथ मत्रनिष्कर्षः यच्चिच्चेत्यसम्बन्ध एव विषयता विषतात्वमखण्डधर्मस्तस्यां स्वीक्रियते एकविषयतादिविशिष्टापरविषयतायामवच्छेदकविषयता विशेष्यता तादृशविशेष्यतायामवच्छेदकविषयता विशेष्यतावच्छेदकताशब्देन व्यवह्रियते ततश्च विशेष्यतात्वप्रकारतात्वसांसर्गिकविषयतात्वविशेष्यताप्रकारतावच्छेदकतात्वानामखण्डधर्माणां स्वीकारस्तार्किकाणामयुक्तः इदंविषयतावच्छिन्ना या रजतविषयता तद्विशिष्टा या तादात्म्यविषयता तच्छालिप्रत्यक्षत्वेन इदं रजतमित्याकारकप्रत्यक्षस्य प्रवृत्तिहेतुत्वस्य अखण्डविषयतात्वधर्ममादायैवोपपत्तेः । अयमभिप्रायः इदंविषयता तादात्म्यविषयताविशिष्टायां रजतविषयतायामवच्छेदिका मूलादिकमिव संयोगविशिष्टविहगादौ तादृशावच्छेकत्वे इदन्त्वविषयतावच्छेदिका मूलादिनिष्ठावच्छेदकत्वे मूलत्वादिकमिव एवमिदंविषयतानिष्ठावच्छेदकत्वे निरूपकत्वं यत् तादात्म्यादिविषयतानिष्ठं तदवच्छेदकत्वं तादात्म्यत्वादिविषयतासु स्वीक्रियते संयोगत्वादाविव मूलादिनिष्ठावच्छेदकानिरूपकत्वमिति ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

च्छिन्नविषयताकाद्वा अज्ञानात्तत्र तदात्म्येन रजताद्युदयात् शुक्त्यवच्छिन्नाश्रयताकरजतभेदावच्छिन्नविषयताकाज्ञानकार्यत्वं रजतत्वादिनैव न संभवति ताहशाज्ञानविशिष्टरजतत्वादिना तदङ्गीकारे तु विपरीतमेव गौरवमिति चेन्न, अज्ञानान्तरजन्यरजतादिव्यावृत्तजातिविशेषाणामेव तत्तदज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वात्, प्रातीतिकरजतं प्रति तदुपधायकाज्ञानानां सर्वेषां शक्तिविशेषेण हेतुत्वाद्वा, प्रातितिकत्वञ्च—जातिविशेषः बाधाभावे कार्यत्वन्तु न जातिविशेषेण विशिष्टज्ञानविषयतानां मिथोऽवच्छेद्यावच्छेदकभावासिद्ध्यापत्तेः ।

अत एव यदवच्छिन्नचैतन्ये व्यावहारिकं प्रतिभासिकं वा यदध्यस्तं तद्विषयतावच्छेदेन तद्विषयताकचैतन्यस्य ईश्वरं प्रत्यनावृतत्वात्तस्य तद्विषयतावच्छिन्नतद्विषयताकसाक्षात्कारित्वं 'यः सर्वज्ञः' इत्यादिश्रुतिसिद्धं संगच्छते, अत एव च जात्याद्यवच्छिन्नचिति व्यक्त्यादेरध्यास इति सिद्धान्तः, अन्यथा—जात्यादिविषयतावच्छिन्नव्यक्त्यादिविषयताकज्ञानासिद्धेः । एवञ्चेदमाद्यैक्यचितोः सम्बन्धावच्छेदेनाज्ञाने चिद्विषयतारूपो दृश्यताव्यवहारनियामक एकः सम्बन्ध उक्तयुक्तिभिः तमेव भान्तमनुभाति सर्वमित्यादिश्रुतिभिश्च सिद्धः, रजतभेदादिचितोः सम्बन्धावच्छेदेन चित्यज्ञानविषयतारूपावृतत्वव्यवहारनियामकोऽन्यः सम्बन्ध उक्तयुक्तिभिरनृतेन हि प्रत्यूढा नीहारेण प्रावृता अज्ञानेनावृत्तं ज्ञानमित्यादिश्रुतिस्मृतिभिश्च सिद्ध इति रजताद्युपदानाज्ञानस्य मिथोविलक्षणसम्बन्धद्वये विप्रतिपत्तिः सुदूरनिरस्ता ।

किञ्चैतेन इदंनिष्ठरजतभेदादिचितोः सम्बन्धावच्छेदेन अज्ञा-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

नचितोरेक एव सम्बन्धोऽङ्गीक्रियताम् , अथवा ज्ञानस्यैवाज्ञानस्यापि तादृशभेदादावेव विशिष्टविषयता अङ्गीक्रियतां किंचित्यज्ञानस्योक्तसम्बन्धद्वयेनाहंकारावच्छेदेन चित्सम्बन्धस्यावश्यकतया तत एवाज्ञानस्य साक्षिभास्यत्वसम्भवादित्यादिकं परास्तं तादृशभेदादिचित्सम्बन्धावच्छेदेन चित्येकस्यैवाज्ञानसम्बन्धस्याङ्गीकारे हि तत्परिणामरजतादेरपि तदवच्छेदेनैव चित्सम्बन्धापत्त्येदंनिष्ठरजतभेदवद्रजतमित्यादिरेव भ्रमाकारः स्यात् नत्विदं रजतमित्यादिः, तादृशभेदविषयतावाच्छिन्नरजतादिविषयताकत्वेन ज्ञानं व्यवह्रियेत न त्विदमैक्यमात्रविषयतावच्छिन्नरजतादिविषयताकत्वेन ज्ञानं व्यवह्रियेत एवमिदं न जानामीतिवद्रजतभिन्नं न जानामीति व्यवहारः स्यादिदंत्वविशिष्टस्य रजतभेदस्य च द्वयोरेकजातीयेऽज्ञानचित्सम्बन्धेऽवच्छेदकत्वाविशेषात् ।

अथ ज्ञानस्यैवेत्यादिकल्पे नायं दोषः विशिष्टविषयता हीदन्त्वावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छिन्नारजतभेदत्वावच्छिन्ना विधेयता तथा चोद्देश्यविशेषिततयाऽज्ञानं व्यवह्रियेत न तु विधेयविशेषिततयेति-चेन्न, रजतभेदादिनिष्ठस्याज्ञानसम्बन्धस्य विधेयतात्वे इदमादिनिनिष्ठस्याज्ञानसम्बन्धस्योद्देश्यतात्वे च मानाभावात् ।

अथेदमाद्यविशेषिते रजतभेदादावेव विशिष्टविषयतेति चेन्न चेत्यमात्रे चित्सम्बन्धस्य क्लृप्तत्वेनोक्तचिच्चेत्यसम्बन्धद्वयावच्छेदेनाज्ञानचितोः सम्बन्धद्वयमात्रकल्पनयोपपत्तावुक्तभेदादिघटकेष्वनन्तपदार्थेष्वनन्तानामज्ञानविषयतानामवच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नानामङ्गीकारे गौरवमुक्तभेदादिविषयकाज्ञानजन्यस्य रजतादेस्तादृशविषय-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कत्वं स्यान्न तु—इदमैक्यादिविषयतावच्छिन्नरजतादिविषयताकत्वं रजताद्यवच्छिन्नचितः स्यात् ।

अथ सिद्धान्तेपि रजतभेदावच्छिन्नचिद्विषयताकत्वमज्ञानगतं रजतस्य किं न स्यादितिचेत्स्यादेव, कुतो नानुभूयते इति चेत् चितो रजतेभेदसम्बन्धस्यावृतत्वात् ।

अथ ममाप्युक्तभेदस्याज्ञानविषयत्वरूपावृत्वात्तत्तद्विषयकत्वं रजते नानुभूयते इति चेत्तथापि [न त्विदमैक्यादिविषयतावच्छिन्नरजतादिविषयताकत्वमिति] द्वितीयापत्तिःस्थितैव ।

अथाज्ञानस्य तथात्वेऽपि तथाविधाज्ञानकार्यत्वस्येदमैक्याद्यवच्छिन्नरजतत्वादिनाऽङ्गीकारात् रजतादिचैतन्यस्य तादृशविषयताकत्वसिद्धिरिति चेत्तर्हिगौरवमेव महन्मूर्ध्नि स्वकीये पातितं त्वया ।

यत्त्विदमैक्यादिचितोः सम्बन्धावच्छेन रजतभेदादेरेवाज्ञानविषयत्वमात्रमस्तु—चित्यज्ञानस्योक्तसम्बन्धाभ्यां कृतमिति,

तत्तुच्छमुक्तभेदादिनिष्ठस्याज्ञानविषयत्वस्योक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वासम्भवादवच्छेद्याधिकरणे साक्षात्सम्बन्धस्यैवावच्छेदकत्वात् , रजतादिचैतन्यस्योक्तविषयकत्वानिर्वाहाच्च एवञ्च गगनादितादात्म्यादिचित्सम्बन्धावच्छेदेन नैल्यादिचित्सम्बन्धाङ्गीकारेपि तादृशतादात्म्यादेर्नैल्यादिप्रतियोगिकत्वाभावात् , तादात्म्येन नैल्याद्युत्पत्तौ क्लृप्तायाः अवयवनैल्यादिपाकादिसामग्र्या अभावेपि गगनं नीलमित्यादिभ्रमस्थले नैल्यद्युत्पत्तिस्वीकारो निराबाध एव ।

किं चैतेन जपाकुसुमादिसन्निहितस्फटिकादौ लौहित्यादिभ्रमस्थले चक्षुरादिसंप्रयुक्तलौहित्यादेरनुभूयमानस्य स्फटिकादावन्य-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

थाख्यातिरिति वदन्तः (१)सुदूरपराहताः, उक्तरीत्या (२)लौहित्यादावज्ञानहेतुकत्वावश्यकत्वेन तादृशाज्ञानस्य च स्फटिकादितादात्म्यावच्छेदेन चित्सम्बद्धत्वात्तत्परिणामलौहित्यादेरपि तथात्वावश्यकत्वात्, अन्यथा लौहित्यादिचिद्विषयतायास्तादृशतादात्म्य(चिद्वि)विषयतावच्छिन्नत्वाद्यनुपपत्तेः ।

न च स्फटिकादौ लौहित्याद्यभावधीकालेऽपि लौहित्यादिभ्रमस्य जायमानस्योक्ताभावाज्ञानजन्यत्वानुपपत्तिः तदा तादृशाज्ञानस्योक्तधिया निवर्त्तितत्वादिति वाच्यम्, जपाकुसुमाद्युपाधिसंनिधानेन प्रतिबन्धात्तया (३)तदनिवृत्तेः, तार्किकादिमते तु तत्र बाधाभावस्य हेतुत्वासम्भवेऽपि जपादिसंनिधानस्यैवोक्तविशेष्यतावच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वमवश्यं वाच्यमन्यथोक्तबुद्धेरुक्तप्रकारत्वस्याकस्मिकत्वापत्तेस्तथा च गौरवम्, गुणः संयोगेन द्रव्यवान्

---

(१) वदन्त इति । वेदान्तपरिभाषाकारादय इत्यर्थः–इत्थं हि तदीयो ग्रन्थः 'यत्रारोप्यमसन्निकृष्टं तत्रैव प्रातिभासिकवस्तूत्पत्तेरङ्गीकारात् अत एवेन्द्रियसन्निकृष्टतया जपाकुसुमादिगतलौहित्यस्य स्फटिके भानसम्भवात् न स्फटिकेऽनिर्वचनीयलौहित्योत्पत्तिः' इति ।

(२) उक्तरीत्येति । लोहित्योत्पत्तौ क्लृप्ताया अवयवलौहित्यपाकादिसामग्र्या अभावेऽपि लौहित्योत्पत्तेः गगनं नीलमित्यत्र नीलोत्पत्तेरिव अज्ञानहेतुकत्वस्य अवश्यस्वीकर्तव्यतयेत्यर्थः ।

(३) तया–स्फटिकादौ लौहित्याभावधिया । तदनिवृत्तेः लौहित्यज्ञानाभावस्यानिवृत्तेः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

जातिमान् वेत्यादिभ्रमस्थले तु गुणाद्यनुयोगिकत्वं द्रव्यादिप्रतियोगिकत्वं चेत्युभयचित्सम्बन्धावच्छेदेन संयोगाद्युपादानाज्ञानचित्सम्बन्धाङ्गीकारात्तादृशाज्ञानचित्सम्बन्धस्य च सांसर्गिकविषयतात्वाङ्गीकारान्नानुपपत्तिः, संयोगादिविषयतायां च तादृशप्रतियोगिकत्वादिविषयतावच्छिन्नत्वमिष्टत्वान्नापादनीयम्, अथवा गुणादेर्द्रव्यादेश्च चित्सम्बन्धावच्छेदेनैव तादृशाज्ञानस्य चिति सम्बन्धाङ्गीकारात् तादृशगुणादिचित्सम्बन्धे विशेष्यतात्वस्य तादृशद्रव्यादिचित्सम्बन्धे च प्रकारतात्वस्य स्वीकारादविरोधः।

एतेन तादृशभ्रमस्थले गुणाद्यनुयोगिकसंयोगाद्यप्रसिद्ध्या तच्चित्सम्बन्धस्याज्ञानचित्सम्बन्धावच्छेदकत्वासम्भवः संयोगादेर्द्रव्यादेश्च तत्रोत्पत्तिस्वीकारे गौरवमित्यादिकं परास्तम्, ह्रदो वह्निमानित्याद्याकारकानुमित्याद्याभासरूपभ्रमस्थले तु परमते यथा वर्त्तमानवह्न्या(१)दिनिष्ठविषयतावच्छिन्नातीतानागतह्रदादिविषयतानिरूपकत्वमनुमित्यादौ स्वीक्रियते तथास्माकमप्यतीतानागतह्रदादिसंयोगादिचितोः सम्बन्धावच्छेदेनाज्ञानचितोः सम्बन्धस्य सम्भवात् मन्मतेऽतीतानागतह्रदादेर्वर्तमानसूक्ष्मावस्थास्वीकारात्तदीयचित्सम्बन्धस्यैवाज्ञानचित्सम्बन्धावच्छेदकत्वसम्भवाच्च तादृशाज्ञानपरिणामवह्न्यादेरपि तादृशसम्बन्धसम्भवः, अतो न भिन्नकालीनयोरवच्छेदकत्वासम्भवप्रयुक्तो दोषः।

---

(१) वर्तमानवह्नीत्यस्य स्थाने ख. पु. अतीतानगतवह्नीति पाठः।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

रजतस्मरणानुपपत्तिशङ्का ।

ननु (१)भ्रमविषयीभूतरजतादौ चाक्षुषानुमित्यादिवृत्त्यभावाद् वृत्तिसूक्ष्मपरिणामरूपसंस्काराभावेन तादृशरजतादिस्मरणानुपपत्तिः— न च चाक्षुषादिवृत्तिरेव तत्र जायते चक्षुःसंयोगादिसामग्रीसत्त्वादिति वाच्यम्, प्रमात्वजात्यवच्छिन्नं प्रत्येवान्तःकरणस्य परिणामित्वाङ्गीकारेणाप्रमावृत्तेरन्तःकरणपरिणामचाक्षुषत्वाद्यसम्भवात्, अज्ञानप्रमयोरेकावच्छेदेन चिद्विषयतानियमाय स्वविषयतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन प्रमां प्रति तेन सम्बन्धेनाज्ञानस्य हेतुताकल्पनात्, अज्ञानचिद्विषयतानवच्छेदकेन शुक्तिरजतचित्सम्बन्धेन प्रमाचिद्विषयताया अवच्छेत्तुमशक्यत्वात् ।

अथैवं रजतचाक्षुषं मे जातं (रजतं) पश्यामीत्यादिव्यवहारो न स्यादिति चेन्न, इदमाकारचाक्षुषाभिव्यक्तचिदध्यस्तत्वेन रजतादौ(२) तथा व्यवहारात् ।

---

(१) नन्विति । भ्रमविषयरजतादेरनावृतत्वेऽपि अस्वच्छत्वेन अविद्यावृत्त्या चैतन्यस्य रजताकारत्वेन वेद्यत्वम् । चिदुपरागार्थमविद्यावृत्तेरावश्यकत्वादिति रजतादौ न चाक्षुषादिवृत्तिरिति भावः ।

(२) रजतादाविति । अयमभिसंधिः 'इदं रजतम्' इत्यादौ सर्वत्र भ्रमे ह्याकारतादर्शनात् इदमादिसम्बन्धावच्छेदेन रजतादिसम्बन्धस्य च प्रत्ययेन तदुभयमध्यस्तम् तत्र रजादे सम्बन्ध इव स्वरूप मध्यस्तम् इदं रजतं नेति प्रत्ययेन विनिगमकाभावात् द्वयोरपि बाध्यत्वम् इदमादेस्तु सम्बन्ध एवाध्यस्तः न स्वरूपम् रजतमिदं नेति बाधेन संसर्गस्यैव बाध्यमानत्वात् तादृशबाधोत्तरमपि हि 'एतत्संसृष्टत-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अथ तथापीदं रजतमित्यादिभ्रमस्याचाक्षुषतायां नेदं रजतमित्यादिचाक्षुषविरोधित्वं न स्यात् , चाक्षुषस्यैव बाधविधया तद्विरोधित्वादिति चेन्न—तादृशभ्रमकाले शुक्त्यादिनीलपृष्ठावच्छिन्नचक्षुः संप्रयोगादिरूपस्य व्यञ्जकस्याभावेन शुक्तित्वादेरिव रजतभेदादेरप्यचाक्षुषत्वोपपत्तेः(१), शक्तिविशेषेण दोषाणामेव प्रतिबन्धकत्वस्य चक्षुरादिसम्प्रयोगे कारणत्वस्य वा कल्पनयोपपत्तिसम्भवाच्च तादृशशक्तेश्च वस्तुगत्या तादृशचाक्षुषस्य यस्मान्नोत्पत्तिरुत्पत्तिर्वा तत्रैव स्वीकर्त्तुं शक्यत्वात् ।

अथापि जाग्रद्भ्रमस्थले कथञ्चिद्रजतादौ चाक्षुषादिवृत्तिरुच्यतां स्वप्नभ्रमविषये तु चक्षुरादेरुपरतत्वेन तदसम्भवात्केवलेन मनसाप्रमाया अजननात्सुखादेः साक्षिमात्रवेद्यत्वात्संस्कारस्यानुपपत्तिरेव ।

एतेन यद्वृत्त्यवच्छिन्नचिद्भास्या यावन्तोऽर्थास्तद्वृत्तिसूक्ष्मावस्थैव तावतां संस्कारः तथा चेदं रजतमित्यादिभ्रमस्थले इदमाद्याकारचाक्षुषवृत्तिसूक्ष्मावस्थैवेदमादेरिव रजतादेरपि संस्कार इत्यपि परास्तम् , स्वाप्नभ्रमस्थले वृत्तिसामान्याभावात् ।

या रजतं ज्ञातम्' इत्यङ्गुल्या निर्दिश्यमानत्वात् यथाहुः 'इदमर्थवस्त्वपि भवेद्रजते परिकल्पितं रजतवस्त्विदमि । रजतभ्रमेऽस्य च परिस्फुरणान्न यदि स्फुरेन्न खलु शुक्तिरिव ॥ अध्यस्तमेव हि स्फुरति भ्रमेषु नान्यत्कथंचन परिस्फुरति भ्रमेषु । रज्जुत्वशुक्तिशकलत्वमरुक्षितित्वचन्द्रैकताप्रभृतिकानुपलम्भनेन ॥ इति संक्षेपशारीरककारपादाः ।

(१) उपपत्तेरिति । तथा च 'नेदं रजतम्' इति बाधोऽपि न चाक्षुष इति भावः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अथोक्तरीत्या जाग्रद्भ्रमस्थले संस्कारनिर्वाहेपि स्वाप्नभ्रमस्थले तदनिर्वाहात्तत्र भ्रमविषये वृत्तिपरिणामो जायत इत्युच्यते तर्हि स्वप्नभ्रमस्थले क्लृप्तवक्ष्यमाणसामग्र्या जाग्रद्भ्रमस्थलेपि वृत्तिसम्भवादुक्तकल्पना व्यर्था, यदवच्छिन्नचैतन्ये यद्भासते तत्सूक्ष्मावस्थाया एव तावत्संस्कारत्वस्य वक्तुं (शक्यत्वेन भ्रमविषयसूक्ष्मावस्था एवतत्सं) (शक्यत्वं न भ्रमविषय सूक्ष्मावस्थाया एतत्सं) स्कारत्वसम्भवात्सुषुप्तौ सूक्ष्ममनोवच्छिन्नचिद्भास्याविद्यादेः सूक्ष्ममनोनाशरूपमनःस्थूलावस्थारूपसंस्कारेण जागरे स्मृतिसम्भवात्स्वप्नादिस्थलेपि वृत्तिकल्पनानौचित्यात्, इदमाद्याकारवृत्तेरिव रजतादेः सूक्ष्मावस्थाया एव तत्संस्कारत्वे बाधकाभावाद्रजताद्यविषयकत्वस्य तयोस्तुल्यत्वादिति चेद्—

रजतस्मरणोपपादनम् ।

अत्र वदन्ति स्मृतिजनकसंस्कारोद्बोधकत्वेन ये क्लृप्तास्तेषामेवाननुगतानां शक्तिविशेषेणानुगतानां वा स्मृतिहेतुत्वसम्भवेन संस्कार एव मानस्याभावः ।

अथानुभूतमेव स्मर्यते नान्यदित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामनुभवस्य हेतुत्वे निर्णीते तस्य साक्षादसम्भवाद्व्यापारः(१) कल्प्यः स च चिद्रूपस्यानुभवस्य नित्यत्वात्तदवच्छेदकवृत्तिसूक्ष्मावस्थारूपोऽन्यस्या-

---

(१) साक्षाद्व्यापारद्वारा वा कार्याव्यवहितपूर्ववर्तिन एव कारणत्वेन अनुभवस्य नष्टत्वेन व्यापारद्वारैव स्मृत्यव्यवहितपूर्वत्वस्य वाच्यत्वादिति भावः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

नुगतस्याभावात्स एव च संस्कार इत्युच्यते इति चेन्न अन्वयव्यतिरेकाभ्यामनुभवस्योद्बोधकसमवधानपूर्वत्वनियतत्वेनान्यथासिद्ध(१)त्वादनन्यथासिद्धत्वेपि वा प्रमावृत्तिसूक्ष्मावस्थारूपध्वंस इव भ्रमविषयरजताद्यविद्यापरिणामसूक्ष्मावस्थारूपे ध्वंसेपि संस्कारत्वजात्यङ्गीकारसम्भवेनानुपपत्त्यभावात् युगपदुत्पन्नयोर्वृत्तितदवच्छेदकघटादिनाशयोरैक्येन विषयनाशेपि संस्कारत्वस्य वृत्तौ वृत्त्यन्तरनाशभिन्नापि तन्नाशस्यैव तत्संस्कारत्वस्य चावश्यवक्तव्यत्वात्, स्वावरणानवच्छेदकत्वसम्बन्धेन चितं प्रति निरूपकताख्यसम्बन्धविशेषेण संस्कारत्वजात्या कार्यत्वकल्पनात्स्वसामग्रीबलाज्जायमानस्य वृत्तिनाशस्य वृत्तिघटादाविव भ्रमविषये तन्नाशस्यैव संस्कारत्वविशिष्टतया निरूपकत्वसम्बन्धेनोत्पत्तिसम्भवात्, उपेक्षात्मकवृत्तिस्थले आवरणाभिभवानङ्गीकारेणोपेक्षाविरहस्यापि सम्बन्धे निवेशेन वा संस्कारानुपधानात्, आवरणं चासत्त्वापादकाज्ञानविषयत्वं बोध्यम्।

एतेन सत्यरजतस्थले रजताकारवृत्तिनाशो मिथ्यारजतस्थले चेदमाकार(रजत)वृत्तिनाशो रजतनाशो वा संस्कारो यद्यङ्गीक्रियते तर्ह्यननुगतरूपेण तस्य रजतानुभवव्यापारत्वासम्भव इत्यादिकं परास्तम्, रजतनिरूपितत्वविशिष्टसंस्कारत्वस्योक्तरीत्यानुगतत्वात्, अस्तां वा भ्रमविषयेषु इच्छादिरूपेणेव संस्काररूपेणाप्यन्तःकरणपरिणामः,

(१) अन्यथासिद्धत्वादिति। एवं च अनुभवस्य न स्मरणं प्रति कारणत्वं किन्तु उद्बोधकसमवधानस्यैव इति अनुभवस्य कारणत्वोपपत्त्यर्थं न व्यापारकल्पनेति भावः।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अन्यथा समूलभ्रमबाधे रजतादिसूक्ष्मावस्थाया अपि बाधात् , अग्रे भ्रमविषयरजतादिस्मरणानुपपत्तेः अथवा (१)रजताद्यर्थरूपेणेव भ्रमरूपवृत्तिरूपेणाप्यज्ञानं परिणमते, अन्यथा रजतादेर्भ्रमो जातो नष्टश्चेत्यनुभवस्य दुरुपपादत्वात् ।

नचैवं भ्रमस्थले वृत्तिविषययोर्द्वयोरुत्पत्तिकल्पने गौरवमिति वाच्यम्, फलमुखत्वेनादोषत्वस्योक्तत्वात् तयोर्युगपदुत्पन्नविनष्टत्वेनैकप्रागभावध्वंसप्रतियोगित्वस्यैव स्वीकारात् , एकस्यैव परिणामस्य रजतादिविषयरूपत्वतदाकारवृत्तिरूपत्वयोः संम्भवाच्च, रजतत्वादिभ्रमत्वाभ्यामव्याप्यवृत्तिभ्यां रूपाभ्यामेकस्यापि भेदसम्भवेन विषयविषयित्वसम्भवाच्च, तत्र च भ्रमान्यत् यत्स्वावच्छेदकं तत्तादात्म्यसम्बन्धेन भ्रमत्वेन कार्यत्वमैक्येन भ्रमान्यविशिष्टावस्थाज्ञानत्वेन कारणत्वमवस्थारूपाज्ञानत्वमज्ञानत्वजातिव्याप्यजातिविशेषाज्ञानत्वस्यैव निवेशे घटाद्युपधायके मूलाज्ञाने भ्रमानुपधायके व्यभिचारात्तन्निवेशः, दोषाद्यसमवधानकालेप्यनुभूयमानाज्ञानेन भ्रमानुपधानात् भ्रमान्यविशिष्टेति वैशिष्ट्यं च तादात्म्यं स्वपूर्वत्वं स्ववृत्तिकृतिवृत्तित्वश्चेति त्रितयसम्बन्धेन वृत्तिद्वयं कालिकेन ।

ननु चाकचिक्यदर्शनादिदोषकार्यत्वस्य रजतत्वादिनानाधर्माघटितेन तादृशदोषविशिष्टत्वेनैव लाघवेनावच्छेदाद् भ्रमस्यापि

---

(१) अथवेति । यदाहुर्वेदान्तपरिभाषाकाराः 'प्रमातृचेतन्याभिन्नविषयचैतन्यनिष्ठा शुक्तित्वप्रकारिकाऽविद्या चाकचिक्यादिसादृश्यरूपदर्शनसमुद्बोधितरजतसंस्कारसध्रीचीना काचादिदोषसहिता रजतरूपार्थाकारेण रजतज्ञानाभासाकारेण च परिणमते' इति ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

तादृशकार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात् दोषाद्यसमवधानकाले दोषादिसहकारिविरहात् भ्रमरूपकार्यानुत्पादो व्यभिचारानापादक इति चेन्न, तथासति दोषादिकं विनापि रजतभेदाद्यज्ञानेन रजताद्युत्पादनापत्तेः रजतभेदाद्यज्ञानं विनापि रङ्गभेदाद्यज्ञानसहकारेण दोषादिना स्वविशिष्टस्य रङ्गादेर्जननेन दोषादे रजतभेदाद्यज्ञानव्याप्यसामग्रीत्वासम्भवात् , तस्मात्स्वविशिष्टरजतत्वादिनैव दोषादिकार्यत्वात् व्यभिचारवारणायोक्तविशेषणमावश्यकम् , भ्रमरूपस्वावच्छेदकतादात्म्येन भ्रमान्तरोत्पत्तिवारणाय भ्रमान्येति ।

प्रमाभ्रमयोः स्वतस्त्वपरतस्त्वे ।

भ्रमत्वञ्च जातिविशेषो भ्राम्यामीत्याद्यनुगतानुभवादिना सिद्धः । तस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां दोषजन्यत्वधीव्यङ्ग्यत्वात् परतस्त्वम् । प्रमात्वस्य तु तत्संशयस्थलीयदो (षरूपप्रतिबन्धाभावे) (षे सत्याद्यतत्वात्तदभावे) सति साक्षिणैव विषयीकरणात् स्वतस्त्वम् । यद्यपि परोक्षप्रमाया विषयैरतीतानागतैरवच्छेदो न सम्भवति न वा विषयविषयिभावो ज्ञानाज्ञानयोः स्वविषयैस्तदङ्गीकारात् । प्रमाभ्रमवृत्त्योर्ज्ञानत्वाभावात् ज्ञानव्यञ्जकत्वेन (संस्कारादिजनकत्वे) च तत्र ज्ञानपदस्याकरे क्वचित्प्रयुक्तत्वात् तथापि (अ)परोक्षभ्रमस्य स्वोपादानाज्ञानपरिणामीभूतविषयाणां समकालीनत्वात् तैरवच्छेदे बाधकाभावः, स्वावच्छेदकस्थाने स्वनिरूपिकेति वा निवेशनीयम् ।

नन्वेवं प्रत्यक्षप्रमाया इव प्रत्यक्षभ्रमस्य विषयावच्छिन्नत्वानुभवविरोध इति वाच्यम् , तादृशानुभवस्य प्रमास्थलेपि परेषामसम्प्रतिपन्न-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

त्वादेकाज्ञानोपादानकत्वेन भ्रमतद्विषययोरवच्छेद्यावच्छेदकभावोपस-र्वारसम्भवाच्च । अपरोक्षत्वपरोक्षत्वे तु प्रमाया इव भ्रमस्यापि अनावृतचित्सम्बन्धवद्विषयनिरूपितत्व (आवृतचित्संबन्धवद्विषयनि-रूपितत्व) रूपे एव अपरोक्षभ्रमविषये इव परोक्षभ्रमविषये भा-तीतिव्यवहाराभावेनाभानापादकावरणास्वीकारादनुमित्यादाविवेच्छा-दावपरोक्षत्वपरोक्षत्वव्यवहारेऽपि क्षत्यभावात् ।

अथवोक्तनिरूपितत्वविशिष्टधीत्वरूपे ते, धीत्वं च ह्रीर्धीरित्यादि-श्रुत्योक्तमिच्छादिव्यावृत्तमेव कामादीनां पृथगुक्तेः प्रत्यक्षप्रमामात्र-निर्वर्त्याज्ञानजन्यत्वप्रमामात्रनिर्वर्त्याज्ञानजन्यत्वाभ्यां भ्रमे प्रत्यक्षप-रोक्षत्वयोर्व्यवहारः तथा च भ्रमसूक्ष्मावस्थैव संस्कारो भ्रमविषये वाच्यः ।

यद्वा निरूपकतासम्बन्धेन भ्रमं प्रति स्वपरिणामाव्यवहितपूर्वव-र्त्यज्ञानत्वेन भ्रमान्यस्वपरिणामनिष्ठविषयतासम्बन्धेन हेतुत्वं भिन्नका-लीनयोरपि विषयतायाः सम्बन्धत्वाद्रजतादेरुत्पत्तिपूर्वक्षणेऽप्युक्तस-म्बन्धेनाज्ञानसत्त्वं रजतादौ सम्भवत्येव ।

ननु समूलस्य भ्रमस्य बाधे तादृशसंस्कारस्यापि बाधात्कथमग्रे स्मृतिरिति चेद्—बाधोत्तरमिदं रजतमासीदित्यादिस्मृतिर्न जायत एव जायमानायाश्चात्र मे रजतभ्रम आसीदित्यादिस्मृतेर्बाधकधीरूपभ्रमत्व-ग्राहकान्तःकरणपरिणामसूक्ष्मावस्थारूपसंस्कारजन्यत्वान्नानुपपत्तिः।

प्रमाभ्रमवृत्त्योः संस्कारद्वारा स्मृतिजनकत्वानुपपत्तिशङ्का ।

अथ प्रमाभ्रमवृत्तीनां संस्कारद्वारकस्मृतिजनकत्वस्येच्छादिजन-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कत्वस्य चासम्भवः भ्रमस्थले इदमादिप्रमावृत्ते रजताद्यनवगाहित्वा-द्रजतादिभ्रमवृत्तेरिदमाद्यवगाहित्वात्सुखादौ वृत्तिसामान्याभावात्, द्रव्यं रजतमित्यादिप्रमास्थले द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितरजत-त्वावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेन परमते हेतुत्वेपि सिद्धान्ते तदसम्भ-वः। चित्येकचेत्यसम्बन्धावच्छेदेनापरचेत्याध्यासात् चिच्चेत्य-सम्बन्धानामवच्छेद्यावच्छेदकभावाख्यनिरूप्यनिरूपकभावाङ्गीकारेपि निरूपकत्वाख्यवृत्तिविषयसम्बन्धानां तदङ्गीकारे मानाभावात्—

अथ समूहालम्बनाद्विशिष्टवृत्तेर्वैलक्षण्यानुरोधेन समूहालम्बने विशेषणादेः प्रत्येकं निरूपकत्वं विशिष्टवृत्तौ तु विशेषणविशिष्टविशे-ष्यस्यैव विशिष्टवृत्तिनिरूपकत्वं वा समूहालम्बनवृत्तिनिरूपकत्वव्या-वृत्ताखण्डवैलक्षण्यवत्, अत एव विशिष्टवृत्तीनामपि विशेष्ये वि-शेषणं तत्रापि च विशेषणान्तरं विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमित्याद्यवान्तर-वैलक्षण्यान्युपपद्यन्ते निरूपकत्वेष्वेव मिथो व्यावृत्तवैलक्षण्यानामङ्गी-कारात्, निरूपकत्वाश्चाकारापरपर्यायः कश्चन सम्बन्धः, तथा च—विशेषणविशिष्टविशेष्यनिरूपिताया विशेष्यादिगतविलक्षणनिरूपक-ताकाया वा प्रमावृत्तेः स्मृत्यादिजनकत्वसम्भव इति चेन्न—

तादृशवृत्तित्वमात्रस्य संशयेच्छादिसाधारण्यात् निश्चयत्वस्य च ज्ञानत्वव्याप्य(जातिरूप)स्य वृत्तावभावात्तादृशप्रमात्वेन हेतुत्वे द्रव्यं रजतमित्याकारकभ्रमादपि इच्छाद्युदयेन व्यभिचारात्, तत्र ता-दृशभ्रमस्य हेतुत्वान्तरकल्पने गौरवात् (भ्रमनिष्ठप्रतिभासिकप्रमा-त्वसाधारणरूपेण व्यावहारिकप्रमात्वजातिनिवेशे गौरवेण स्वरूपत-एव तन्निवेशात्) चेति चेत्—

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

विशिष्टस्मृतीच्छादेर्विशिष्टज्ञानाभावप्रयोज्यत्वम् ।

सत्यं तथापि विशिष्टस्मृतीच्छादौ विशिष्टज्ञानाभावस्य प्रयोजकत्वसम्भवः ।

न च सुखादौ शुक्तिरजतादौ च विशिष्टाज्ञानस्यैवाप्रसिद्धेर्नैवमिति वाच्यम्, स्वावच्छिन्नविषयताकतत्पुरुषीयज्ञानाश्रयतानवच्छेदकत्वं स्वावच्छेदकत्वञ्चेत्युभयसम्बन्धेन विशेषणविषयताविशिष्टा या विशेष्यसंसर्गविषयता तस्यास्तत्पुरुषीयस्मृतीच्छादौ हेतुत्वसम्भवाद्विषयता च चिच्चेत्यसम्बन्ध इत्युक्तम्, तादृशाश्रयतानवच्छेदकत्वञ्च तादृशाश्रयावच्छेदकत्वसम्बन्धेन स्वात्यन्ताभाववत्वं तथा च शुक्तिरूप्यविषयत्वादेतादृशसम्बन्धाप्रसिद्धावपि शुक्तित्वादिप्रतियोगिकतादृशसम्बन्धेन शुक्तिरूप्यविषयत्वाद्यभावप्रसिद्धेर्न दोषः, अज्ञानं च प्रकृतेऽसत्त्वापादकं ग्राह्यं तेन परोक्षप्रमास्थलेऽभानापादकाज्ञानसत्त्वेपि न क्षतिः एवं विशिष्टप्रत्यक्षत्वादिना यत्र हेतुत्वादिकं तत्राभानापादकाज्ञानं निवेश्य निर्वाह्यम् यत्र तु विशिष्टचाक्षुषत्वानुमितित्वादिना परेषां हेतुत्वादिकं तत्रास्माकमप्युक्तरीत्या तथैवाज्ञानाभिभावकत्वं प्रमात्वेनैव ।

सार्वं साक्षिभास्यमित्यस्योपपादनम् ।

नन्वेवमज्ञानविषयतया सर्वं साक्षिभास्यमिति सिद्धान्तविरोधः प्रमावृत्तिं विना शुक्तित्वमिह जानामीति व्यवहारनियामकस्य साक्ष्यभिन्नचित्सम्बन्धस्यानावृतस्य शुक्तित्वादावभावाद् तदभावे च

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

साक्षिभास्यत्वकथनायोगादिति चेन्न—उक्तव्यवहारनियामकोक्तसम्बन्धाभावेपि शुक्तित्वमिह न जानामि इत्यज्ञानविशेषणतया शुक्तित्वावच्छिन्नविषयताकत्वस्येदम(न्त्वा)वच्छिन्नाश्रयताकत्वस्य चाज्ञानगतस्य साद्यनावृतसम्बन्धवतो व्यवहारेणोक्तसिद्धान्तसङ्गतेः ।

न चैवमज्ञातं घटं जानामीति व्यवहारो न स्यादिति वाच्यमिष्टत्वात्सविषयकवृत्तिविशेषणतयैव विषयाणां ज्ञातत्वव्यवहाराङ्गीकारात् न हि कश्चिदनुभवति अज्ञातो घटो ज्ञात इति अत एव घटत्वेन प्रमोत्पादे घटत्वेनेमं जानामि चैत्रीयत्वादिना तु न जानामीत्यनुभवः ।

अथ प्रमावृत्त्युत्तरमपीच्छादिविशेषणतया साक्षिणा भास्यमाने शुक्तित्वादिविशिष्टेदमादौ जानामीति व्यवहारानुपपत्तिरनावृतचित्सम्बन्धस्य तत्प्रयोजकत्वात् प्रमोपरमे चावरणसम्भवादिति चेन्न-नानाज्ञानपक्षे प्रमाकाल इव इच्छाद्वेषकृतिकालेप्यज्ञानान्तरावरणानङ्गीकारात्साकारयोग्यवृत्तित्वेनैवासत्त्वापादकाज्ञानाभिभावकत्वाङ्गीकाराद्वा, अत एव स्मृतौ प्रमात्वानङ्गीकारेपि तस्या असत्त्वापादकाज्ञानभिभावकत्वसम्भवादयोग्यत्वेनैव संस्कारादिवारणादेकाज्ञानपक्षेपि साकारयोग्यवृत्त्यभावविशिष्टाज्ञानाभावस्यैव जानामीत्यादिव्यवहारादिनियामकत्वात्प्रमाकालस्येवेच्छादिकालस्याज्ञानसम्बन्धावच्छेदकत्वानङ्गीकाराद्वोपपत्तेः तस्माद्भावरूपाज्ञानं दुरपद्रवम् ।

नन्वज्ञानस्य व्यावर्त्तकधर्मानिश्चयस्थानीयत्वेन रजतादिभेदतद्व्याप्यतदवच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयताकस्य तस्य रजतादिभ्रमहेतुत्वसम्भवेपि शुक्तित्वाद्यवच्छिन्नविषयताकस्य तस्य हेतुत्वं न स्या-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

दुक्तव्याप्यत्वादिविशिष्टशुक्तित्वाद्यवच्छिन्नविषयताकस्यैव तस्य तत्त्वे तस्येयं शुक्तिरित्याद्याकारकतादृशव्याप्यत्वाद्यनवगाहिप्रमानभिभिभाव्यतापत्तिः—अथ तादृशव्याप्यत्वाद्यनवगाहीत्यपि शुक्तित्वावच्छेदेन रजतादिभेदप्रकारकोद्बुद्धसंस्कारविशिष्टोक्तप्रमया तदभिभवसम्भव इति चेन्न—तदविशिष्टाया अपि शुक्तित्वादिप्रमायास्तदभिभावकत्वस्य शुक्तित्वादिमात्रावच्छिन्नविषयताकाज्ञाने रजतादिभ्रमहेतुत्वस्य चाकरेषूक्तेः अखण्डचिदाकारचरमवृत्तेस्तथाविधाज्ञानाभिभावकत्वानुपपत्तेश्च तयोर्व्यावर्तकधर्मागोचरत्वादुक्तसंस्कारविशिष्टत्वाच्चेति चेत्—

सत्यम् व्यावर्तकधर्मानाकारकत्वेऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्ताज्ञानस्य भ्रमहेतुत्वादुक्ताज्ञानप्रमयोश्चाभिभाव्याभिभावकभावाङ्गीकारात्, किञ्च शुक्तित्वाद्यवच्छिन्नविषयताकाज्ञानस्य रजतादिभ्रमहेतुत्वं शुक्तित्वादिप्रमायास्तदज्ञानाभिभावकत्वञ्चैवाकरेषूक्तं न तूक्ताज्ञानविषयतावच्छेदकशुक्तित्वादौ रजतादिभेदव्याप्यत्वाविशेषितत्वमुक्तम् ।

न वोक्तसंस्कारावैशिष्ट्यमुक्तप्रमाया उक्तमखण्डचिदाकारचरमवृत्तेरखण्डचिदाकाराज्ञानाभिभावकत्वं नानुपपन्नमविद्यादिरूसकलप्रपञ्चानात्मकं ब्रह्मेति प्रतिसन्धानरूपं तत्पदार्थशोधनजन्योद्बुद्धसंस्कारसहकृतत्वात् ।

नचाविद्यादिकं सद्ब्रह्मेति भ्रमे सद्ब्रह्म नाविद्यादिकमिति ज्ञानस्यैव परमतरीत्या विरोधित्वं नतूक्तसंस्कारसंस्कृतस्य शुद्धचिन्मात्रज्ञानस्येति वाच्यम्, इदं रजतमित्यादिज्ञाने शुक्तित्वाद्यवच्छेदेन

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

रजताद्यन्यत्वगोचरोद्बुद्धसंस्कारविशिष्टस्य इदं शुक्तिरित्यादिज्ञानस्यैव शुक्तित्वाद्यवच्छेदेन रजताद्यन्यत्वगोचरोद्बुद्धसंस्कारविशिस्य शुक्तित्वादिज्ञानसामान्यस्यापि शुक्तौ रजतमित्यादिधीविरोधित्वौचित्यात्, तन्न्यायेन प्रकृते विरोधित्वसम्भवात्।

अपि च परैरपि घटो न घट इति भ्रमे घट इत्यादिज्ञानस्यैव निर्धर्मितावच्छेदकस्य विरोधित्वमुच्यते तन्न्यायेन शुद्धचितितदन्यत्वरूपजडत्वविशिष्टाविद्यादिभ्रमं प्रति शुद्धचिन्मात्रगोचरज्ञानस्य विरोधित्वं निष्प्रत्यूहम्—

न च परमते तादृशभ्रमेच्छाविरहविशिष्टस्यैव तादृशज्ञानस्य विरोधित्वं सिद्धान्ते तूक्तज्ञानमात्रस्य विरोधित्वमिति वैषम्यमिति वाच्यम् द्वैतमात्रवीतरागपुरुष एव मोक्षहेतुतादृशज्ञानोदयेन तादृशज्ञानस्यापि द्वैतभ्रमेच्छाविरहविशिष्टत्वात्, किञ्चाहं ब्रह्मास्मीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य नाहं ब्रह्मेत्यादिभ्रमविरोधितावच्छेदकविषयताकत्वं परमतेप्यङ्गीक्रियते तथा च शुद्धचिन्मात्रे तदज्ञानाभिभवप्रयोजकविलक्षणाकारस्वीकारेणैव निर्वाहे किमिति तस्य सप्रकारकत्वे निर्बन्धः, विलक्षणाकारे च तत्त्वं पदार्थतावच्छेदकपरामर्शपूर्वकतत्त्वंपदार्थशोधनलक्षणाज्ञानादिशाब्दसामग्र्या एव नियामकत्वमित्यन्यत्।

शुद्धचित औपनिषदत्वम्।

नन्वौपनिषदानामपि तादृशज्ञाने शुद्धचिदाकारत्वे किमिति निर्बन्ध इति चेदौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि, नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्, पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्, यन्मनसा न मनुत, इत्यादिश्रुतिभिः शास्त्रयोनित्वादिति न्यायात्

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

घटः सन्नित्यादिप्रत्यये घटाद्यवच्छिन्नचित एवेन्द्रियवेद्यत्वाङ्गीकारात्सुखादीनां साक्षिभास्यत्वेन मनसः स्वातन्त्र्येण प्रमाणत्वाकल्पनात् दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्येत्यादिश्रुतौ च तृतीयायाः कर्तृत्वमात्रार्थकत्वात्; अनवच्छिन्नचित उपनिषदेकगम्यत्वनिश्चयादुपनिषदां चोपक्रमादिभिः (१)शुद्धचित्येव तात्पर्यग्रहात् प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यते सोऽयमात्मा स विज्ञेयः तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्य इत्यादिश्रुतिषु तस्याज्ञेयत्वोक्तेः, अज्ञानकार्योपहितचितोऽज्ञातत्वासम्भवाज्जीवेशभेदाद्यनादिपदार्थानां च संसारदशायां भासमानत्वेन तदुपहितचितोप्यज्ञातत्वासम्भवात् शुद्धचित्येवाज्ञातत्वपर्यवसानात् तस्यामेव श्रुतितात्पर्यौचित्यात्तज्ज्ञानस्यैवोक्तरीत्या विद्याभिभावकत्वसम्भवेऽधिकांशतात्पर्ये मानाभावाच्च ।

ननु शुद्धचिति श्रुतेस्तात्पर्येऽपि श्रुतिजन्यतज्ज्ञानेऽर्थान्तरस्यापि

---

(१) उपक्रमादिभिरिति । उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥ इति तात्पर्यग्राहकाणि लिङ्गानि तद्यथा—

छान्दोग्ये 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्युपक्रमः, 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि' इत्युपसंहारः, ऐतदात्म्यम्' इति नवकृत्वोऽभ्यासः, प्रमाणान्तरानधिगतमद्वितीयब्रह्मात्मतत्त्वं प्रतिपाद्यत इत्यपूर्वता, 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' इति 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये' इति च निरतिशयपुरुषार्थावाप्तिर्ब्रह्मज्ञानफलम्, 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' 'येनाश्रुतम्' इत्यादि ब्रह्मण्यर्थवादः, मृल्लोहपरशुदृष्टान्तैः स्वपिति नामनिर्वचनेन सृष्टिस्थितिसंहारैश्च ब्रह्मात्मैकत्वस्योपपत्तिरिति ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

दैववशसम्पन्नशब्दसंस्कारादिसामग्रीबलाद्भाने तस्याप्यज्ञानाभिभावकत्वं भवत्विति चेद् भवत्येव, न च तमेवेत्यादिश्रुतिविरोध इति वाच्यम्, एकधैवानुद्रष्टव्यं को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इत्यादिकेवलार्थकैकपदयुक्तश्रुत्येकवाक्यतया चिदंशे संसर्गागोचरत्वमात्रस्यैवोक्तश्रुत्या बोधनात्(१), तस्याः शुद्धचिदज्ञानाभिभवप्रयोजकशुद्धचिदाकारस्य न्यायप्राप्तस्य अनुवादमात्रत्वाच्च, समूहालम्बनविधयाऽर्थान्तरग्राहिशुद्धचिदाकारज्ञानस्य मोक्षजनकत्वाव्यवच्छेदकत्वात्, अत एव 'उपमृद्नाति चेद्बुद्धिं ध्याताऽसौ न तु तत्त्ववित्। न बुद्धिं मर्दयन् दृष्टो घटतत्त्वस्य वेदिता' इत्यादिकमुक्तं अधिष्ठानतत्त्वज्ञाने स्वातन्त्र्येणेतरविषयकेप्यज्ञानाभिभावकत्वमङ्गीकृत्य ध्यानदीपिकायां विद्यारण्यश्रीचरणैः, अव्यतिरिक्तैकरसप्रातिपदिकार्थमात्रान्वय इति पञ्चपादिकाद्युक्तिः, संसर्गासङ्गिसम्यग्धीहेतुतेतितत्त्वप्रदीपिकाद्युक्ति, श्चोक्तरीत्या नेया।

यदि तु मोक्षहेतुज्ञाने तत्त्वातिरिक्तं न भासते इति नियमः 'द्वैताद्वैतबुद्ध्योर्न यौगपद्यमिति' विवरणात् 'सन्तमसबहलालोकयोरिव त्वनयोर्विरोध' इति तत्त्वदीपनाच्च तदा रागान्धस्य कामिन्यादिजिज्ञासाया इतरभानप्रतिबन्धकत्ववत् वीतरागस्य तत्त्वजिज्ञासायास्तत्त्वेतरभाने प्रतिबन्धकत्वस्य सम्भवान्नानुपपत्तिरिति ध्येयम्।

---

(१) बोधनादिति। तथा च तमेव विदित्वेति श्रुत्या एवकारेण चिदंशेसंसर्गगोचरज्ञानस्यैव व्यावृत्तिः क्रियते नतु वस्त्वन्तरविषयकज्ञानस्यापीत्यर्थः।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

तत्त्वज्ञानार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तिशङ्का—

ननूक्तज्ञानमुद्दिश्यविषयभोगमात्रतिरस्कारेण प्रवृत्त्यनुपपत्तिः तस्य भोगमात्रापेक्षयोत्कर्षाभावात्, सुखदुःखाभावतत्साधनान्यत्वेनोद्देश्यत्वासम्भवाच्च—न च मोक्षरूपनिरतिशयनित्यसुखसाधनत्वेन तादृशज्ञानस्य सातिशयविनाशिभोगमात्रतिरस्कारेणोद्देश्यतेति वाच्यम्, मोक्षस्य चिन्मात्रत्वे साध्यत्वानुपपत्तेः, चिदन्यत्वे अतोन्यदार्तमित्यादिश्रुत्या मिथ्यात्वादिहेतुकानुमित्यादिना च विनाशित्वात्, नचाविद्याध्वंसोपहित आत्मैव मोक्षो अविद्याध्वंसश्च सदसत्सदसदनिर्वाच्येभ्यो भिन्नो अविद्यानुपादानककार्यत्वादविद्याविशिष्टं प्रत्येवाविद्याया उपादानत्वात् तद्ध्वंसस्य च तत्कालीनत्वरूपतद्वैशिष्ट्याभावात्, तथा चाविद्याध्वंसोपहितचित एवानवच्छिन्नानन्दभानरूपत्वेन(अविद्याध्वंसस्य)अवच्छिन्नसकलानन्दतिरस्कारेण काम्यत्वसंभवात्तत्साधनज्ञानस्यापि तथैव काम्यतेति वाच्यम्, उक्तध्वंसस्याविद्यानुपादानत्वेपि दृश्यत्वादेव मिथ्यात्वसंभवात् दृग्दृश्ययोः संबन्धानुपपत्तिरूपानुकूलतर्केण व्याप्तिनिश्चयादिति चेत्—

तत्त्वज्ञानार्थं प्रवृत्तयानुपपत्तिवारणम्

सत्यं, मिथ्यात्वेपि तादृशध्वंसस्याविद्यानुपादानकत्वादेव ज्ञानानिवर्त्यत्वेनाविनाशित्वसंभवात्, अविद्याध्वंसस्य ध्वंसेऽविद्योन्मज्जनप्रसङ्गात् तदुपहितात्मरूपस्य मोक्षस्य नित्यत्वेनानित्यसकलपुरुषार्थापेक्षयोत्कर्षात्।

न च विषयसुखस्यैवानवच्छिन्नसुखस्यैवान्येच्छानधीनेच्छविषय-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

त्वं न तु तद्भानस्य तथा च तद्भानस्य सुखं दुःखाभावं वा प्रति साधनत्वेनैव कम्यता वाच्या तच्च तस्य न संभवति इति काम्यत्वासंभव इति वाच्यम्, चिद्रूपस्य सुखस्यावृतस्याकाम्यत्वेन सुखभानस्यैव सर्वत्र काम्यत्वात्, विषयसुखस्थलेपि चन्दनादिसंयोगजन्यमनोवृत्तिविशेषैरनानंदापादकावरणनाशाङ्गीकारेण तद्विशिष्टचित एवात्मसुखभानरूपायाः काम्यत्वात् यावगतिरन्येच्छां विनैव काम्यते सा पुरुषार्थ इत्यभ्युपगमात्, अत एव सुखं ते भविष्यति महत् परं तु तव न भास्यतीति प्रतारितस्तत्सुखं न कोपि कामयते।

न चावरणं नाशं कल्पयित्वा तद्विशिष्टचितः सुखभानत्वकल्पनादचिद्रूपमनोवृत्तिविशेष एव सुखमिति वरं कल्प्यतामिति वाच्यम्, मनोवृत्तिं विनापि सुषुप्तौ चिद्रूपसुखस्य भातस्य सुखमहमस्वाप्समिति जाग्रति स्मृत्युदयात्।

न चाविद्यावृत्तिरेव सुखं संभवतीति वाच्यम् सुषुप्तौ चित्सुखेनैव निर्वाहे (तदा)दितरकल्पने गौरवात् रजोगुणोद्रेकस्यादरणस्याभावादेव तदानीं तद्भानसंभवात्, अत एव विषयसंयोगेन वासनाक्षयेण वा रजसः क्षयतारतम्येन सुखभानतारतम्यम्। किञ्च मा न भूवं सदा भूयास (१) मित्यन्येच्छानधीनेच्छायाश्चिदात्मनि दर्शनात्सुखमेव सः।

---

(१) मा न भूवमिति। इयमात्मा परानन्दः परप्रेमास्पदं यतः। मा न भूवं न भूयासमिति प्रेमात्मनीक्ष्यते॥ तत्प्रेमात्मार्थमन्यत्र नैवमन्यार्थमात्मनि। अतस्तत्परमं तेन परमानन्दतात्मनः॥ इति पञ्चदश्युक्ततर्केणात्मनः परमानन्दरूपतालाभ इति भाव,।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

न च बलवद्व्याधिपीडायां मा भूवमिति द्वेषस्याप्यन्यद्वेषानधीनस्य कदाचिद्दर्शनात् दुःखमपि स स्यादिति वाच्यम्, तादृशद्वेषस्य दुःखद्वेषेणैवोदयात् व्याध्युपगमे मा न भूवमिति इच्छाया एवोदयात् आनन्दरूपममृतं यद्विभाति एषोऽस्य परमानन्दः भूमैव सुखं नाल्पे सुखमस्ति विज्ञानमानन्दं ब्रह्म आनन्दो ब्रह्मेत्यादिश्रुत्या आत्मन आनन्दत्वोक्तेः ।

न च नाल्पे सुखमिति स्वारस्येन भूम्नि सुखमित्यर्थ इति वाच्यम् भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इत्यस्य भूमैव सुखमित्यस्य च सावधारणस्यानुसारात् अल्प इत्यस्यैव अल्पमित्यर्थकत्वात्परमप्रयोजनत्वेन भूम्न एव प्रकरणप्रतिपाद्यत्वात् 'भूमा संप्रसादादध्युपदेशादिति' न्यायात् । (१)प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरं यदयमात्मेत्यादि-

---

(१) न्यायादिति । भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् (ब्र० अ० १ पा०३ सू०८) इत्यधिकरणे 'भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य' इति श्रुतिः । तत्र संशयः किं प्राणो भूमा स्यादाहोस्वित्परमात्मा, तत्र 'प्राणो वा आशाया भूयान्' इति संनिधानात्प्राणो भूमेति प्राप्ते परमात्मैव भूमा भवितुमर्हति न प्राणः कस्मात् संप्रसादादध्युपदेशात् संप्रसाद इति सुषुप्तं स्थानमुच्यते सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन्निति निर्वचनात् तस्यां च संप्रसादावस्थायां प्राणो जागर्तीति प्राणोऽत्र संप्रसादोऽभिप्रेयते प्राणादूर्ध्वं भूम्न उपदिश्यमानत्वादित्यर्थः प्राण एव चेद् भूमा स्यात्स एव तस्मादूर्ध्वं कथमुपदिश्येत इति प्रतिपादितम । ततश्च भूमैव प्रकरणप्रतिपाद्य इति सिद्धम् ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

श्रुतिभिः स्वान्यसर्वापेक्षया आत्मनः प्रियत्वोक्तेः । अत एव दुःखाभावस्य पुरुषार्थतावादोऽप्यपास्तः । सुखव्यञ्जकत्वेनैव तस्य काम्यत्वाच्च, दुःखाभावापेक्षया सुखस्य लघुत्वात् । तस्माच्चिदेव सुखमिति तस्या एवावरणविशेषध्वंसोपहिताया मोक्षत्वमव्याहतम् ।

अविद्याध्वंसस्यात्मरूपकत्वकथनम् ।

वस्तुतस्तु चिदन्यस्याविनाशिनोऽविद्याध्वंसस्यानङ्गीकारेपि न क्षतिः, चित एव तत्त्वज्ञानतत्संस्काराद्युपहितायो तद्व्यवहारनियामकत्वसम्भवात् 'निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षित' इतिवार्तिकाद्युक्तेः तत्त्वज्ञानाधीनाग्रिमसमयसम्बन्धवत्त्वस्यातत्त्वज्ञानाभावप्रयोज्याविद्यात्मकाभावप्रतियोगित्वस्य वा तत्त्वज्ञानसाध्यत्वस्यानवच्छिन्नसुखरूपमोक्षरूपात्मनि सम्भवात्, दण्डात् घटस्याग्रिमक्षणसम्बन्धो दण्डाभावात् घटाभाव इतिवत् तत्त्वज्ञानादिदानीमनवच्छिन्नसुखं प्राप्तः तत्त्वज्ञानाभावादज्ञोहमिति प्रतीतेः वस्तुगत्या तत्सुखस्यासाध्यत्वेपि साध्यत्वभ्रमेणापि प्रवृत्तिसम्भवाच्च, तादृशभ्रमस्य चापरोक्षतत्त्वज्ञानैकनिवर्त्यत्वात्, वैषयिकसुखस्यापि नित्यचिद्रूपत्वेन तदर्थमपि साध्यत्वभ्रमेणैव सर्वत्र प्रवृत्तिस्वीकारात्, आवरणाभिभावकवृत्त्युपहितरूपेणात्मनः उत्पाद्यत्वरूपसाध्यताया अपि सम्भवाच्च, तादृशसाध्यत्वस्यैव लोकसिद्धस्य श्रुत्यादिभिरनुवादात्, एवञ्च वृत्तिप्रमाया एव अज्ञानध्वंसत्वाङ्गीकारपक्षेपि न क्षतिः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अथ वृत्तिप्रमाया अविद्याध्वंसत्वे तन्नाशकाले कथमविद्यानाशव्यवहारः यदि चोत्तरोत्तरमनःपरिणामानामेव पूर्वपूर्वमनःपरिणामध्वंसत्वात् घटनाशस्य घटप्रागभावनाशत्ववत् प्रमानाशादिरेवाविद्याध्वंस इत्युच्यते, तथापि विदेहकैवल्यप्राक्तनचरममनःपरिणामध्वंसः क इति पर्यनुयोगावश्यकत्वम् ।

यदि च तद्ध्वंसो नाभ्युपेयते तद्व्यवहाराभावादित्युच्यते तदापि तादृशपरिणामः क्व गत इति पर्यनुयोगानुद्धार इति चेत्तर्हि यत्र ध्वंसोऽङ्गीकृतस्तत्रापि प्रतियोगी क्व गत इति पर्यनुयोगात्कथं निस्तारः

अथ तत्र प्रतियोगी घटादिर्ध्वस्त इति चेत्सत्यमुक्तम् , किन्तु ध्वंसः प्रतियोग्यवस्थाविशेषो वा प्रतियोगिनोऽत्यन्तभिन्नो वा, आद्ये प्रतियोगिनः पूर्वावस्था क्वगतेति पर्यनुयोगः, अन्त्ये ध्वंसस्य जातत्वेपि प्रतियोगी क्व गत इति पर्यनुयोगः सुतरां दुरुद्धरः ।

अथध्वंसकालात्पूर्वं प्रतियोगी प्रमाणगोचरो न ध्वंसकाले न तु क्वचिद्गतो ध्वस्तताव्यवहारार्थन्तुध्वंसोऽङ्गीक्रियत इत्युत्तरं तर्हि प्रकृतेपि विदेहकैवल्यपर्यन्तं व्यवहारस्योक्तरीत्या सम्भवात् तदुत्तरं चरमपरिणामस्य प्रमाणागोचरत्वात् व्यवहारस्यैवाभावेन ध्वंसानंगीकारेपि क्षत्यभावात् न काप्यनुपपत्तिरिति सुचिरं विभावनीयम् ।

अथ ध्वंसकाले प्रतियोग्यसत्तायां ध्वंससामग्र्येव नियामिका तद्देशावच्छेदेन ध्वंससामग्रीमत्क्षणत्वस्य तद्देशावच्छेदेन प्रतियोगिमान्यःकालस्तत्पूर्वत्वानधिकरणत्वव्याप्यत्वात् , तत्प्रतियोगिकध्वंसस्य त-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

त्सहानवस्थाननियतत्वाच्च तदुक्तचरमपरिणामस्य तु पश्चादसत्तायां नियामकाभाव इति चेन्न—प्रारब्धभोगकर्मणो(१) देहादिनिवृत्तौ प्रतिबन्धकत्वेन विदेहकैवल्यपर्यन्तं मनोवृत्त्यादिरूपस्य प्रारब्धभोगोपयुक्तप्रपञ्चस्य सत्त्वेप्यग्रे तदसत्तायां तत्त्वप्रमाया एव नियामकत्वात् तत्त्वप्रमायास्तत्त्वाज्ञानतत्प्रयुक्तपूर्वानवस्थाननियतत्वादिति दिक् ॥

इत्यद्वैतसिद्धान्तविद्योतने परमहंसपरिव्राजकश्रीब्रह्मानन्दसरस्वतीविरचिते प्रथमः परिच्छेदः ॥

॥ शुभमस्तु ॥

---

(१) प्रारब्धभोगकर्मण इति । 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' इति श्रुत्या 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन' इति स्मृत्या च कर्मणां ज्ञाननाश्यत्वावगमेऽपि 'नाभुक्तं क्षीयते कर्मे'ति स्मृत्या 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा ततः संपद्यत' इति न्यायेन च प्रारब्धेतरकर्मणामेव ज्ञाननाश्यत्वमिति प्रारब्धकर्माणि देहनिवृत्तिप्रतिबन्धकानीति भावः ।

रामेश्वरतनूजन्मा सूर्यनारायणः सुधीः ।
काश्यामद्वैतविद्योतटिप्पणीमकरोन्मुदा ॥

इति न्यायव्याकरणाचार्य सूर्यनारायण विरचित—मद्वैतसिद्धान्तविद्योतटिप्पणं समाप्तम् ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अद्वैतसिद्धान्तविद्योतनस्य शुद्धिपत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
भ्रमस्थले	भ्रमस्थलेऽपि	२	११
ऽहङ्कारप्रत्य	ऽहमाकारप्रत्यय	५	१०
अहमिवास्मिहै	अहमिहैवास्मि	५	१२
तत्र विषयानिवेशात्कथं	कथं	५	१७
वाद्यादिसंयोगा	वाय्वादिसंयोगा	७	७
स्वप्नादिभ्रमे	स्वाप्नादिभ्रमे	७	१२
हेतुतास्थले	हेतुतास्थले तु	८	४
प्रकारतात्वनिरूपितत्व	प्रकारतानिरूपितत्व	९	७
विशेषतात्वयो	विशेष्यतात्वयो	६	८
संवन्धावच्छेदकतया	संवन्धतावच्छेदकतया	९	११
हेतुत्वं वाच्यं	हेतुत्वे वाच्ये	१२	११
तत्तत्कारणता	तत्तत्कार्यकारणता	१२	१४
पुरुषाय	पुरुषीय	१४	४
स्वोपत्ताबुद्धि	स्वापेक्षाबुद्धि	१४	५
तत्पुरुषाणां	तत्तत्पुरुषाणां	१४	६
धीस्थलेषु	धीस्थले तु	१४	८
विशेषणविशिष्ट	विशेषणविशिष्टं	१४	१५
प्रवृत्त्युपपत्तेः	प्रवृत्त्यनुपपत्तेः	१४	१६
मवच्छेदकभावे	मवच्छेद्यावच्छेदकभावे	१५	४
तस्य संबन्धतया	तस्य तत्संबन्धतया	१५	१४
संभवातद्विषय	संभवाद्विषय	१६	२
देहावच्छिन्ने माना	देहावच्छिन्नत्वे माना	१६	५

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
चाक्षुषप्रत्यक्षे	वा प्रत्यक्षे (पा०)	१६	७
तत्तत्पुरुषसमवेतमानसे	तत्तत्पुरुषसमवेतविषयमानसे	१६	९
धर्मादिविषयक	धर्म्यादिविषयक	१६	१५
चाक्षुषाद्युत्पत्तिक्षणे	चाक्षुषाद्यन्त्यक्षणे	१६	२१
ननु तत्र	तत्र	१६	१५
संसर्गतनिरूपित	संसर्गतानिरूपित	२२	४
बाधबुद्ध्यावतार	बाधबुद्ध्यवतार	२४	२
सत्त्वाभवदि	सत्त्व त्यत्त्वाभवदि	२६	४
सर्वान्तरः स आत्मा	सर्वान्तरः कतरः स आत्मा	३२	२
गन्धाञ् जिघ्रति	गन्धानाजिघ्रति	३२	२
नुभवादि	नुमानादि	३२	१५
तत्तद्विषयत्वेन	तत्तद्विषयकत्वेन(पा०)	३२	१५
ब्रह्मचैतन्येऽपि	ब्रह्मचैतन्ये	३५	१६
रूपावारण	रूपाग्रहण	३७	७
भावाभावविलक्षणचैतन्य	भावाभावविलक्षणस्व-चैतन्य	३९	६
तत्र प्रागभावत्वस्य	तत्र प्रमाप्रागभावत्वस्य	३९	१०
विषयतावच्छेदकत्वात्	विषयतानवच्छेदकत्वात्	४०	४
सामान्यस्यास्तितात्वेऽपि	सत्तासामान्यस्यास्तितात्वेऽपि	३५	१०
वृत्तिरिव	वृत्तिरिवा	४८	११
विशेष्यतावच्छिन्नै	विशेष्यतानिरूपितै	६८	११
संसर्गतावच्छिन्नत्वं	संसर्गतानिरूपकत्वं	६८	११
ज्ञानाज्ञानयोः स्वविषये	ज्ञानाज्ञानयोरेव विषये	८०	१५
पसंचार	पचार	८१	१

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अशुद्धम्	अशुद्धम्	पृ०	पं०
निर्वर्त्याज्ञान	निवर्त्याज्ञान	८१	६
निर्वर्त्याज्ञान	निवर्त्याज्ञान	८१	९
रिदमाद्यवगाहित्वात्	रिदमाद्यनवगाहित्वात्	८२	२
प्रमास्थले	भ्रमस्थले (ख. पु. पा.)	८२	३
निरूपकत्वा	निरूपकत्व	८२	१४
ताद्दृशाश्रयावच्छेदकत्व	ताद्दृशाश्रयतावच्छेदकत्व	८३	९
स्वात्यन्ताभावत्वं	स्वात्यन्ताभाववत्त्वं	८३	९
विषयत्वादेताद्दृश	विषयत्वादेस्ताद्दृश	८३	१०
शुक्तित्वादिप्रतियागिक	शुक्तित्वाश्रयतादिप्रति-योगिक (ख० पु० पा०)	८३	१०
भिभावकत्वं प्रमात्वेनव	भिभावकत्वंतु प्रमात्वेनैव	८३	१६
प्रवृत्युत्तरमपि	प्रवृत्युपरमेऽपि	८४	१०
व्यावर्तकधर्मानिश्चय	व्यावर्तकधर्मनिश्चय (पा०)	८४	२०
तस्य हेतुत्वं	तस्य तद्धेतुत्वं	८४	२२
संस्कारविशिष्ट	संस्काराविशिष्ट	८५	८
मविद्यादिरूपसकल	मविद्यादिरूपसकल	८५	१७
ऽतिसन्धानरूपं तत्पदार्थ	प्रतिसन्धानरूपतत्पदार्थ	८५	१८
विशिस्य	विशिष्टस्य	८६	२
मन्यते	मन्यन्ते	८७	६
विद्यारण्यै श्रीचरणैः	विद्यरण्यश्रीचरणैः	८८	११
नुपादानत्वेऽपि	नुपादानकत्वेऽपि	८९	१४
प्रवृत्तया	प्रवृत्त्य	८९	१६
ताद्दृशध्वंस	दृश्यध्वंस (ख० पु० पा०	८९	१७
न्मञन	न्मज्जन	८९	१८
कम्यता	काम्यता	९०	२

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
नचावरणं नाशं	नचावरणनाशं	९०	९
सुखं संभवती	सुषुप्तौ सुखं संभवती	९०	१३
(तदा) दितरकल्पने	तत्कल्पने	९०	१४
व्याध्युपगमे	व्याध्यपगमे	९१	३
स्याविनाशिनोऽ	स्वविनाशिनोऽतत्त्व ज्ञानाधीना(ख०पु०पा०)	९२	७
स्यातत्त्वज्ञानाभाव	स्य तत्त्वज्ञानाभाव	९२	१२
क्वगत	क्व गत	९३	७
प्रारब्धभोगकर्मणो	प्रारब्धभोगककर्मणो	९४	३

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

THE

PRINCESS OF WALES

SARASWATĪ BHAVANA TEXTS

No. 52

—o—

EDITED BY

GOPĪ NĀTHA KAVIRĀJA, M. A.

THE

NṚISIṂHA VIJÑĀPANA

Printed by Jai Krishna Das Gupta
Vidya Vilas Press, Benares City.

1934

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

श्रीनृसिंहाश्रमविरचितं

नृसिंहविज्ञापनम् ।

वाराणसेयराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयन्यायशास्त्राध्यापकेन
न्यायव्याकरणाचार्यसूर्यनारायणशर्मशुक्लेन
संशोधितम् ।

THE

NṚISIṂHA VIJÑĀPANA

of

S'RĪ NṚISIṂHÂS'RAMA

Edited with notes etc.

By

NYĀYA VYĀKARAṆĀCHĀRYA

PANDIT SŪRYA NĀRĀYAṆA S'UKLA,

Professor, Government Sanskrit College,

BENARES.

1934.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

भूमिका

अयि वेदान्तदर्शनरसिकाः ? तत्र भवतां भवतां प्रमोदमाधातुं मुद्रयित्वा प्रकाश्यते नृसिंहविज्ञापनं नाम शाङ्कराद्वैतवेदान्तस्य किमप्यपूर्वं पद्यमयं ग्रन्थरत्नम् ।

अस्मिन् ग्रन्थे जीवेश्वरसाक्षिणां स्वरूपं बिम्बप्रतिबिम्बवादः अविद्यास्वरूपं सर्वासां श्रुतीनामभेद एव तात्पर्यमित्यादिकं सरलया रीत्या नृसिंहप्रार्थनामुखेन साधु निरूपितम् । एवं च वेदान्तसिद्धान्तप्रतिपादनपरोऽपि भक्तिरसाप्लुतो नृसिंहस्तुतिरूप एवायं ग्रन्थः पर्यवसन्नो भगवद्भक्तानां ब्रह्मवादिनां चात्यन्तमुपादेयः ।

अयं ग्रन्थश्च नृसिंहशेषतनूजन्मरामचन्द्रशेषप्रार्थनया श्रीजगन्नाथाश्रमशिष्येण श्रीनृसिंहाश्रममुनिना विरचित इति एतद्ग्रन्थशेषस्थितपद्याभ्यामवसीयते ।

श्रीनृसिंहाश्रमस्वामिभिः-अद्वैतदीपिका, अद्वैतपञ्चरत्नम्, मल्लनाराध्याचार्यकृताद्वैतरत्नव्याख्या अद्वैतरत्नकोशः, संक्षेपशारीरकव्याख्या तत्त्वबोधिनी, पञ्चपादिकाविवरणभावप्रकाशिका, भेदधिक्कारः, वेदान्ततत्त्वविवेकः, नृसिंहविज्ञापनं चेति ग्रन्था निर्मिताः श्रूयन्ते तेषु अद्वैतदीपिका, वेदान्ततत्वविवेकः, भेदधिक्कारः, नृसिंहविज्ञापनं च मुद्रितानि ।

नृसिंहाश्रमयतेः शिष्यो नारायणाश्रमो यथा तेनैवोक्तमद्वैतदीपिकाविवरणे 'यत्पादसेवा वितनोति पापं पुण्यं रिपुं मित्रमेनकमेकम् । अणुं महान्तं तमचिन्त्यवृत्तं श्रीनारसिंहगुरुमानतोऽस्मि'॥ इति ।

अस्यैव नृसिंहाश्रमस्य विद्याशिष्यौ रङ्गराजाध्वरी तत्सूनुरप्पय्यदीक्षितश्च बभूवतुः अप्पयदीक्षितेन च काश्यामेकस्मिन्धार्मिके विषये १७१४ वै० संवत्सरे १५७९ शाके १६५७ ई० वष व्यवस्था दत्ता या च मया भाट्टचिन्तामणिभूमिकायां मुद्रापिता । अयं चाप्पय्यदीक्षि-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

तस्यान्तिमः समयः यतोऽप्पय्यदीक्षितसमानवया भट्टोजिदीक्षितो नीलकण्ठशुक्लेन १६३५ई० वर्षे स्वगुरुत्वेन वर्णितः । अप्पय्यदीक्षितश्च शतवर्षजीवी आसीदिति किम्वदन्ती तस्मात् १५७७ ई० वर्षो जन्मसमयः १६६० ई० वर्षो निर्वाणसमयोऽप्पयदीक्षितस्य सिध्यति इति, तस्य तदीयपितुश्च गुरोः श्रीनृसिंहाश्रमस्वामिनः १५६० ई० १६४७ वैक्रमवत्सरासन्नोऽन्तिमः १५०० ई० १५५७ वैक्रमवत्सरासन्नश्चादिमः समयः सिध्यति ।

वेदान्तपरिभाषाकर्तुर्धर्मराजाध्वरीन्द्रस्य परमगुरुरयमिति 'यदन्तेवासिपञ्चास्यैर्निरस्ता भेदिवारणाः । तं प्रणौमि नृसिंहाख्यं यतीन्द्रं परमं गुरुम् ॥' इत्यनेनोपगम्यते ।

भट्टोजिदीक्षितस्य कनीयान् भ्राता रङ्गोजिभट्टोऽपि अद्वैतचिन्तामणौ 'तदुक्तं नृसिंहाश्रमगुरुचरणैः, इति स्वगुरुत्वेन नृसिंहाश्रमं 'गुरूणां चरणाम्भोजकृपयाऽयं मया कृतः। श्रीमत्तत्त्वविवेकाब्धेः सारोद्धारः सतां मुदे ॥' इति स्वग्रन्थोपजीव्यत्वेन नृसिंहाश्रमकृतं तत्त्वविवेकं च परामृशति । अयं च १६५० ई० वर्षे दिल्लीसिंहासनाधीश्वरशाहजहानभूपतिसमये स्थितवतः पण्डितराजजगन्नाथस्य समकालीन इति एतदपि नृसिंहाश्रमस्वामिनः पूर्वोक्तकाल एवोपोद्बलकम् ॥

इदं च नृसिंहविज्ञापनं काशीस्थराजकीयसरस्वतीभवनपुस्तकालयात्संगृह्य प्राच्यप्रतीच्योभयदर्शननिष्णातैर्वाराणसेयराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षैः सुगृहीतनामधेयश्रीगोपीनाथकविराजमहोदयैराज्ञप्तः संपाद्य तेषां करकमलयोरर्पयति—

राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयः
काशी
वै० सं० १९९१ वैशाखः

विदुषामनुचरः
सूर्यनारायणशुक्लः

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

श्री विश्वेश्वरः शरणम् ।

श्रीनृसिंहाश्रममुनिभिर्विरचितं

नृसिंहविज्ञापनम् ।

यस्माद्भियेव मनसा सह वैदिकी वाक्
दूरे चरत्यमुमथापि तदेकभावा ।
आनन्दबोधघनमेकमशेषयोर्नि
संसूचयत्यहमिमं नृहरिम्प्रपद्ये ॥ १ ॥

त्वं सर्वस्य हरे गुरुस्तत इयं विज्ञापना श्रूयतां
त्वत्तोऽवेदिषमञ्जसा तदधुना त्वां श्रावयामि प्रभो ।
युक्तायुक्तविचारणे नरहरे नान्यं विलोकेऽधुना
श्रुत्वा त्वं कुरु मानसे तदखिलं श्रेयः परं यास्यति ॥२॥

यत्सद्विश्वमजीवयन्न च परा सत्ताऽस्ति संवित्स्वयं
सुप्तं सर्वमबोधयन्न च परं ज्योतिर्विनाऽन्या प्रथा ।
आनन्दोऽपि निजेन येन निखिलानानन्दयत्यात्मना
सोऽयं श्रीनरकेशरी विजयतां भूमान्तरात्मा हृदि ॥ ३ ॥

सर्वत्र सत्तावगमः परेश त्वय्येव तिष्ठत्यपरं न याति ।
अवारितं नीडमनीक्षमाणः सदेव सोम्येति वचोऽपि तद्वत् ॥ ४ ॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

सदेव सोम्येदमिति श्रुतिश्च त्वां विश्वयोनिं प्रभुमाह सन्तम् ।
कार्यं प्रकृत्यात्मकमेव दृष्टं ततो मृषार्थेऽपि तथा प्रतीतिः ॥५॥
सत्ता पराजातिरिति प्रमाणं विना न सिद्ध्यत्यखिलार्थसत्ता ।
जातिः कथं सा च सती कथं सद्बुद्धिः प्रकृत्यात्मतयोपपन्ना॥६॥
तस्मात्परस्मात्पर ईश एव सद्वस्तु नान्यत्कथितोपपत्तेः ।
बोधोऽपि नान्यस्त्वदृते विचारे प्रमाणतः कश्चिदुपैति बुद्धिम् ॥७॥
पुमान्स्वयं ज्योतिरितीदृशानि वचांसि विज्ञानघनं पुमांसम् ।
प्रसाधयन्त्यादरतः परस्मात्पुनः पुनर्देववर प्रसीद ॥ ८ ॥
नचास्य बाधं निपुणेन चेतसा निरीक्षमाणोऽपि दृढं निरीक्षते ।
यदादरेण श्रुतिराह तत्र प्रवृत्तबाधं श्रुतिरेव बाधते ॥ ९ ॥
तात्पर्यबोधस्त्वयि शब्दशक्ति–पूर्वापरादिप्रतिसन्धितः स्यात् ।
न वेदबाह्यागमतर्क्कलिङ्गैस्तस्मात्स्वतस्त्वं प्रथसेऽन्तरात्मन्॥१०॥

न त्वामृतेऽखिलदृशं हृदि संश्रिता ये,
कामादयः कथमपि प्रकटा भवेयुः ।
एकेन सम्भवति तत्स्फुरणे प्रतीचा
कः कल्पयेत्स इव तानि बहून्यभिज्ञः ॥ ११ ॥
नेच्छादिवत्पृथगिहानुभवेऽस्ति हेतु-
र्नाप्यस्ति संविदि तथा व्यभिचारिभावः ।
मेयस्य लोपकृत एव तदास्य लोप-
स्तस्मात्स एव भगवान हरिरन्तरात्मा ॥ १२ ॥
ध्यानादिकाले सहि तस्य बोधः
कालान्तरे तद्विरहादबोधः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

विना न तं संव्यवहार एवं
ध्यातं मयेति स्मृतितोऽपि नैषः ॥ १३ ॥
पूर्वानुभूतिं विरहय्य सापि
कथं न लिङ्गादपि तस्य बोधः ।
तस्मात्स्वतः सिद्धनिजानुभूत्यां
प्रसूयते ध्यानसुखादिवार्त्ता ॥ १४ ॥
ये त्वां विना निजमनीषितकल्पनाभि-
स्तुष्यन्त्यहो जडधियोऽनुपदं स्खलन्ति ।
ज्ञानं सुखस्य जनकत्वधिया कथं ते
वाञ्छेयुरस्य तदसम्भवतः स्वपक्षे ॥ १५ ॥
ज्ञाने सुखे च विदिते ननु सा मतिः स्या-
त्तद्वेदनं न निजबोधमृते परेशम् ।
ज्ञानात्सुखे सति हि तस्य धियोऽवकाश-
स्तत्पूर्वमेव विलयान्न हि बोधधीः स्यात् ॥ १६ ॥
ज्ञाने च तस्य चिरलुप्ततया सुखस्य
ज्ञानं कथं न च समूहमतिः कथञ्चित् ।
सापि क्रमं कथयितुं तव नैव शक्ता
तस्मात्त्वमेव शरणं द्विषतामपीश ॥ १७ ॥
स्वप्नेऽनुभूतिरपि या च सुषुप्तिकाले
सा त्वां विना भवति का नृहरे प्रमाणी ॥
सा चाद्वयैव निखिलाशयसाक्षिणीशे
न ह्यस्ति भेदमवभासयितुं प्रमाणम् ॥ १८ ॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

जन्मादिभावविहृतिः खलु बुद्धिवृत्तेः
सा संविदः पृथगिति प्रतिपादयामः ।
जानामि कुम्भमिति तामनुभूतिवेद्यां
विज्ञो न ते विषयिणो विषयत्वयोगः ।
सा त्वां हरे निखिलदृङ् नहि संविदोऽन्यं
त्वामामनन्ति मुनयः श्रुतयश्च नो वा ।
संयोगमन्यमपि वा युवयोर्विचारे
योगं विदन्ति कुशलास्त्वमतोऽनुभूतिः ॥ २० ॥

दृश्यं पुमान्न भवतीति घटादिदृष्टं
भिन्नं स्वतोऽनुभवनादखिलं यदेतत् ।
दृश्यं ततोऽपि न भवाञ्जगदन्तरात्मा
दृग्रूपतः पृथगतो भगवान्परात्मा ॥ २१ ॥

प्रेमापरः पुरुष आशुनकादिजन्तो–
र्दृष्टः सुखैकविषयः स च वोऽविवादः ।
आनन्दयत्यपरमेष इति श्रुतेश्च
सिद्धः पुमान् सदनुभूतिसुखैकरूपः ॥ २२ ॥

सरसि रविरिवोद्यन्संप्रविश्यान्तरात्मा
हृदि शुभमशुभं वा निर्विकारोऽपि भुङ्क्ते ।
न खलु भगवतोऽन्यो जीव इत्यत्र मानं
यत इह विपरीतं रूपमज्ञानतोऽभूत् ॥ २३ ॥

अज्ञानमस्त्यपरबोधवपुष्यनन्ते
नो चेन्न जान इति धीस्त्वयि मे कथं स्यात् ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

न त्वत्स्वरूपविरहोऽस्ति न वृत्त्यभावा-
देषा घटेत यदसि त्वमनन्यबोधः ॥ २४ ॥

स्वात्माववोधवपुषो न तयास्ति वृत्त्या
स्फूर्त्तिस्तदा खलु विना न तयाऽप्रकाशः ।
तस्मादनन्तविभवे त्वयि भासमाने
ऽबोधः कथं निकटदेशमपि स्पृशेन्नः ॥ २५ ॥

वृत्त्या विनापि मयि साक्षिणि भासमाने
भास्येषु केषु चिदयं न हि दृष्टपूर्वः ।
अज्ञानवृत्तिविरहे न भवेत्कथञ्चि-
दज्ञानता न हि घटस्य लये घटत्वम् ॥ २६ ॥

ज्ञानात्पृथग्भवति यद्यपि वृत्तिरेषा
तन्मिश्रमेव वदितुं स्फुरणं समर्था ।
ज्ञानेतिगीर्न हि सुखात्मकबोधमेकं
वक्तुं विविच्य निपुणेति तदर्थताऽस्याः ॥ २७ ॥

त्वदन्ययोगोऽपि हरे त्वदीय-
मायां विना न त्वयि भासमाने ।
आध्यासिकं योगमपास्य तस्य
नान्योऽस्ति सोऽप्यस्ति विना न मायाम् ॥ २८ ॥

आत्मानमेकमपरानुभवप्रकाशं
त्वां त्यक्तुमद्य बहुविद्भिरुपास्यमानम् ।
नेशे ज्ञदृष्टिमनुसृत्य ततस्त्वदीय-
मायाविमूढविभवोऽल्पमतिर्न जाने ॥ २९ ॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अस्मि प्रकाश इति संव्यवहारयोग्ये
विष्णो त्वयि व्यवहृतिर्विपरीतमार्गा ।
दृष्टा ततस्त्वयि मृषा विपरीतयोग्य-
भावोऽप्रबोधकलितोऽनवभाससंज्ञः ॥ ३० ॥

परिकल्पितोऽपि रशनाभुजगो
रशनार्थिनं ननु ततो विमुखम् ।
कुरुतेऽयमप्यनुभवात्मगत-
स्तनुते तमेव पुरुषं कृपणम् ॥ ३१ ॥

नन्वेवं सकलार्थदृग्यदि हरिर्मायां प्रविश्याभव-
ज्जीवस्तर्ह्यधुनेशवत्त्वमपि किं सर्वं न वेत्सि स्फुटम् ।
मायामूढतया न वेत्सि सकलं त्वं चेत्कथं केशवो
विद्यान्नो युवयोः कियत्यपि भिदा श्रौते मते श्रूयते ॥ ३२ ॥

सन् भेदः परजीवयोः किममुना चोद्येन संसाध्यते
किं वा वर्णितदोषमात्रशमनं जिज्ञाससेऽस्मन्मते ।
यद्याद्यो विफलश्रमोऽसि न वयं चेच्छावशादीश्वरा-
ज्जीवे भेदनिराकृतिं वितनुमोऽभेदस्य यूयं यथा ॥३३॥

सत्यं ज्ञानमनन्तमद्वयमयं ब्रह्मेति नेतीति च
श्रुत्या सत्सुखचित्प्रकाशममलं ब्रह्मात्मतत्त्वम्परम् ।
विस्रस्ताखिलभेदराशिविदितं न्यायैश्च सौत्रैः स्थिरं
तस्य त्वं यदि दूषणेऽद्य यतसे नूनं निरर्थश्रमः ॥ ३४ ॥

किं प्रत्यक्षमथापरं किमपि वो भेदे प्रमाणं मतं
नाद्यस्तत्परमेश्वरेऽनुपाहिते जीवस्वरूपे यतः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ज्ञानं नोत्सहते स्फुटं जनयितुं तेन स्वभेदं कथं
साक्षात्कर्त्तुमहं प्रभुर्नयनतो बोद्धुं कथं नेश्वरः ॥ ३५ ॥

देहादिसंहतवपुष्यवरे परस्मा-
द्भेदोऽनुभूतिविषयोऽस्तु यथा तथा सा ।
चन्द्रे स्वभेदरहितेऽपि यतोऽप्सु दृष्टो
भेदः पृथक्पदमिदं प्रमितिद्वयं नः ॥ ३६ ॥

घटादिभेदग्रहणोऽपि हेतुं
तद्योग्यमावेदयितुं न कोऽपि ।
शक्तः पुनः सर्वगतात्परस्मा-
त्त्वत्तो विभेदं मयि किं वदेत्सः ॥ ३७ ॥

अद्यावयोर्भेदकथाप्रसक्तौ
तत्पूर्वपक्षे परिवर्त्तमाने ।
भेदस्य सत्ताबललभ्यहेतु-
प्रत्यक्षबाधं त्यज मौढ्यमूलम् ॥ ३८ ॥

भेदे हि नाध्यक्षमिह प्रमाणं
तद्धेतुयोग्यानुपलम्भलोपात् ।
विश्वं समस्तं न मिथः पृथक्स्या-
दित्यत्र नैवानुपलम्भसत्ता ॥ ३९ ॥

अभेदबोधे न हि भेदसंवि-
द्भवेदिति त्वन्मतसिद्धमेतत् ।
धर्मैक्यबोधे सति भेदसिद्धि-
स्तन्मात्रविश्वस्य कथं भवेत्सा ॥ ४ ॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

घटोपलम्भेन पटात्मतायाः
स्फूर्तिस्ततो भेदमतिर्भवेच्चेत् ।
यः न स्फुरत्यत्र पटात्मता सा
धर्म्यात्मतायाः पृथगस्ति कापि ॥ ४१ ॥

यतः कुतश्चिन्न हि येन केन
रूपेण वा कस्यचिदस्ति भेदः ।
इति स्थितिं दूषयति स्वपक्षं
स्थिरं विधाय स्वमतानुरागात् ॥ ४२ ॥

विनिश्चिते कुम्भपटादिरूप-
भेदे ततस्तन्मतिभेदनिश्चयः ।
ततश्च तद्भेदविनिश्चयोऽय-
मेवं दुरात्मा स परस्पराश्रयः ॥ ४३ ॥

विशिष्टरूपानुभवोऽस्तु मा वा
नैतावता धर्मिषु भेदसिद्धः ।
विशिष्टभेदेऽपि हि वस्त्वभेदो
दृष्टः परत्रास्तु तथेह दृश्ये ॥ ४४ ॥

तस्मान्नाध्यक्षमत्र प्रभवति नतरां लिङ्गशब्दादिराशि-
स्तत्सापेक्षोद्भवत्वात् न हि भवति परं किञ्चिदत्र प्रमाणम् ।
क्लृप्तेनैव प्रकाशो बहिरपि रशना सर्पवत्साक्षिणैवं
मानं नापूर्वमेकं किमपि जगति नः कल्पनीयं कथञ्चित् ॥४५॥

भेदः कीदृश आश्रयोऽस्य क इह ज्ञानं कथं जायते
को वैतत्प्रतियोग्यपीति विमृश को वैनमिच्छेत्सुधीः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अध्यस्तोऽयमशेषदृश्यनिलयः स्थानेनुसन्ध्ये यथा
तद्वन्न व्यवहारसङ्कर इह स्वप्नोपमाद्भेदतः ॥ ४६ ॥
आत्मा निरस्तविषयो गगनोपमानो
नैवास्य भाविकभिदास्पदतानुमानात् ।
मायाम्प्रविश्य पर एव हि जीवसंज्ञा-
माश्रित्य संसरति संव्यवहारकाले ॥ ४७ ॥
लोके हि बिम्बात्प्रतिबिम्बवक्त्र-
मभिन्नमेवेति मितिप्रसिद्धम् ।
तथापि नानात्वविरूपतादि
बिम्बे निषेधत्यवरोऽपि जन्तुः ॥ ४८ ॥
एवं परात्मा विमलोऽपि जीव-
भावेन संसारमलं बिभर्त्ति ।
नैवात्र किञ्चिद्विपरीतमस्ति
मलोऽपि नानात्वविरूपतुल्यः ॥ ४९ ॥
तस्माज्जीवो मायया लुप्तबोधः
स्वात्मानं वा सर्वमन्यन्न वेत्ति ।
विष्णुः शुद्धोऽनावृतात्माऽवबोधः
सर्वं वेत्तीत्यत्र किं वाऽस्त्यवद्यम् ॥ ५० ॥
मा भूत्सर्वार्थवित्ता कियदपि च कथं स्तम्भकुम्भादि विद्या-
ज्जीवो मायाविमूढो न हि भवति तदा कोऽपि वित्तेरुपायः ।
वित्तेर्लोपेन कामो भवति न हि तदा काऽपि चेष्टाऽधुनाऽपि
स्यादेवं सर्वलोपः श्रुतिमतनिरतेष्वस्मदीयेषु नैवम् ॥ ५१ ॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मैवं न तार्किकमते व्यवहारहेतुः
पुंसो जडस्य न हि बोधमृते प्रवृत्तिः
बुद्धिर्गुणो यदि भवेत्पुरुषस्य तस्य
सापि स्वभावजडता न भवेत्प्रकाशः ॥ ५२ ॥

जडापि सा चेद्व्यवहारहेतु-
रिच्छादिरप्यस्तु तया विनैवम् ।
तमप्यबोधं पुरुषं करिष्य-
त्यजस्रभूतिश्च भवेन्न धीवत् ॥ ५३ ॥

कामादिसिद्धिस्तत एव भूया-
त्तस्यापि सिद्धिस्तदधीनलाभा ।
न किञ्चिदप्यस्ति जडावबोधा
फलं जयत्वन्धपरम्परैषा ॥ ५४ ॥

अस्तु काचन मतिर्जडस्य सा
व्याप्य तिष्ठति न पूरुषं पुनः ।
एकदेशनिलया मतिः कथं
दूरवृत्तिविषयेण संगता ॥ ५५ ॥

एकदेशनिलयस्य चिन्तने
किं किमत्र न विचार्य्यमस्तु तत् ।
सङ्गतिं च विरहय्य किं तया
बाह्यदेशविषये विधीयताम् ॥ ५६ ॥

सर्वदेशविषयेष्वपि पुंसः
कामतो व्यवहृतिर्न भवेत्किम् ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अस्य सा मतिरिति व्यवहार-
स्त्वन्मते कथमहो उपपाद्यः ॥ ५७ ॥
धीस्वरूपमपरस्य च रूपं
संगतिर्न पृथगस्ति गौतमी ।
पुंप्रवृत्तिमपरत्र निवृत्तिं
सा करोति नियमेन नो मते ॥ ५८ ॥
नोक्तदोषकवलीकृतमेत-
न्न स्वरूपमपरत्र विरूपम् ।
तत्स्वरूपमपरस्य च रूप-
मन्तरा भवति कापि भवेत्सा ॥ ५९ ॥
द्वयस्वरूपं यदि संगतिः स्या-
त्संबन्धिता कस्य भवेत्परस्य ।
संबन्धभिन्नो यदि कोऽपि नेष्यते
संबन्धतैवास्य तदा विलुप्यते ॥ ६० ॥
श्रुतिप्रसिद्धाप्यभिदा निरस्यते
प्रत्यक्षमानस्य सुरक्षणाय ।
तस्यैव मानत्वमपास्यता त्वया
स्वेच्छाविहारः प्रकटीकृतः स्यात् ॥ ६१ ॥
दिशाऽनयैवापरभेदिनां मतं
निरस्तमेवेति न यत्यते मया ।
ततः प्रमात्रादिमुखः प्रपञ्चो
मायाप्रसूतः परिभावनीयः ॥ ६२ ॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

यद्यप्यज्ञानमास्ते विगलितनिखिलोपाधिचैतन्यरूपे
तस्यैवासौ प्ररोहे जल इव सवितुर्जीवरूपे श्रुतेस्तत् ।
तम्प्रत्येवास्य रूपं विमलमपि सुखं स्वप्रकाशं हि धत्ते
चैतन्यं नैव गुप्तं न हि भवति तदाऽज्ञानसिद्धिः कुतश्चित् ।६३

अज्ञानाश्रयभूतमप्यमलतां नैवोज्झति त्वत्पदं
विष्णो त्वय्यखिलं जगत्प्रविततं किन्तेन ते हीयते ।
न त्वाम्प्रत्यपि सच्चिदद्वयसुखात्मानं तदाच्छादय-
त्यज्ञत्वं प्रसजेद्भवत्यपि तदा लुप्येत सर्वज्ञता ॥ ६४ ॥

यः सर्वज्ञ इतीदृशानि वचनान्याहुः परं सर्वगं
सर्वज्ञं सकलेश्वरं नरहरे त्वां नैव तद् दुष्यति ।
न ह्यन्धस्य सहस्ररश्मिविभवे दृष्टिर्न दृष्टेति त-
न्माहात्म्यस्य पराभवो मयि तथा मूढेऽपि किं ते वद ॥ ६५ ॥

तच्चैतन्यं न भिन्नं यदि भवतु तथाऽभासमानात्स्वरूपा-
देवं सत्यप्यदोषः स्फुरति मयि तव प्राकृतत्वस्य विष्णो ।
अज्ञानं ब्रह्मपूर्णं परिमितमखिलं प्रावरीतुं न शक्तं
येनैवं चित्यपि स्यादमतिकृतमिदं वेष्टनं वेदपक्षे ॥ ६६ ॥

स्फुरत्यपि स्वप्रभचित्स्वरूपे
न च स्फुरस्यात्मतया त्वमीश ।
न चोपलब्धेऽनुपपत्तिरस्ति
दृष्टं हि लोकेऽपि तथात्मभेदे ॥ ६७ ॥

किञ्चाप्रबुद्धत्वमिह त्वयीशे
नास्तीति बुद्धिर्व्यवहारयोग्यता ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

तद्भेद एकानुगतिर्नचान्य-
योग्यत्वसद्भावमपीच्छति ध्रुवम् ॥ ६८ ॥

अनावृता संविदशेषवस्तु-
प्रकाशमाना स्वगतं प्रकाशयेत् ।
इत्यात्मवादे विषयप्रकाशो
घटिष्यते कल्पनया कथञ्चन ॥ ६९ ॥

एवं सतीह निखिलस्य जडस्य भानं
किं नो भवेद्युगपदेव निजानुभूतेः ।
मानं विनापि विषयानुभवस्य सत्त्वा-
दत्त्वादिनापि भवतो न हि कृत्यमस्ति ॥ ७० ॥

ज्ञानार्थयोग इति चेन्न हि तत्प्रवृत्तेः
प्रागेव तस्य पुरुषे परिकल्पितत्वात् ॥
अन्योऽपि योग इह कश्चन दुर्निरूपो
मानेन यो भवति चिज्जडयोर्मते वः ॥ ७१ ॥

अज्ञातताऽभिभवनं फलमित्यपीदं
रिक्तं वचश्चिति न सेति यतस्त्वयोक्तम् ।
नैवास्य पुंव्यवहृतिः फलमेष पक्षो
नित्यात्मबोधफलमेव सुखादिवत्सा ॥ ७२ ॥

साक्षिवेद्यमिह यावदशेषं
तत्प्रसिध्यति विना निजमानम् ।
तद्विविच्य कथयामि तवैत-
च्छ्रूयतां यदि मनीषितमस्ति ॥ ७३ ॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अज्ञानमन्तःकरणं च तस्य
कामादयो यस्तदभाव एषः ।
स्वप्नेऽपि यद्यत्तदशेषमेव
विना प्रमाणं निजबोधसिद्धम् ॥ ७४ ॥

साक्षी निर्मलचिद्घनः श्रुतिशिरोवाक्येन सिद्धो हरि-
र्मायागर्भितचित्प्रधानवपुषा पश्यञ्जगद्वीक्षिताम् ।
आपन्नः पुनरस्मदादिमनसा संवेष्टितः स प्रभु-
र्ध्वान्तं तत्प्रभवं च नः प्रकटयंस्तत्त्वेन सङ्गीयते ॥ ७५ ॥

माता स्वान्तविशिष्ट एव स खलु स्वान्तस्य वृत्त्याप्नुवन्
मेयं मानगणेन तामपि निजां मत्वा न आस्ते परः ।
स्वान्तामिश्रितचित् पुनर्वलयिता स्वान्तेन संवोच्यते
तत्तद्धर्मगणं न सा स भवति व्यापाररहित्यतः ॥ ७६ ॥

अकर्तृबोधात्मक एव साक्षी
लोकप्रसिद्धो न विलक्षणोऽपि ।
स्वान्तोपधानोऽनुभवो न कर्त्ता
तेनाहमस्यापि भवामि साक्षी ॥ ७७ ॥

मानोच्छ्रमित्याय इहात्ममेयं
मिनोति माता स खलु प्रसिद्धः ।
इहाविशिष्टः स च तत्र वृत्ति-
र्व्यापाररूपास्ति न तद्वियुङ्क्ते ॥७८॥

अतोऽन्तरङ्गं वपुरेव मातु-
श्चैतन्यमन्तःकरणोपधानम् ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

साक्षीह जीवव्यवहारहेतु-
र्न तद्बहिश्चिद्यदतिप्रसङ्गः ॥ ७९ ॥

कार्यान्वयित्वात्तदभावतश्च
धियोऽस्ति योगो द्विविधोऽपि तत्र ।
मातृत्वसाक्षित्वमिति द्वयं त-
द्विशेषणोपाधितयेति बोध्यम् ॥ ८० ॥

अज्ञानमानमिह नाक्षमतीन्द्रियं हि
ज्ञानं निरूपकममुष्य तथानुभूतेः ।
अज्ञापयच्च तदिदं न तु सन्निरूप्य-
भावेन तत्प्रथयितुं न भवेत्समर्थम् ॥ ८१ ॥

नाप्यन्यदस्ति किमपि प्रकटानुभूता-
वस्येति तन्निजमते पुरुषैकवेद्यम् ।
सोऽप्यस्य यस्य निजवस्तु तिरस्करोति
नाहं विजान इति धीर्यदतोऽहमस्मि ॥ ८२ ॥

प्रत्यक्षमेतन्न हि लिङ्गयोग्य-
मध्यक्षसिद्धेऽस्ति न लिङ्गकृत्यम् ।
शब्दस्य वार्त्तानुभवात्परस्ता-
च्छब्दादृतेऽप्यस्य तथावबोधात् ॥ ८३ ॥

स्वान्तादिबोधे न हि मानमस्ति
मेयस्य मानत्वविरोधतोऽपि ।
न चापरोक्षानुभवेऽन्यदस्ति
माता ततस्तत्प्रथनान्निवृत्तः ॥ ८४ ॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

न वा बहिःस्था चितिरस्य साधिका
तदा परस्यापि सुखेऽनुभूतिः ।
कथं मदीयेन भवेद्यथात्मनो
न संशयोऽप्यस्य परस्य युक्तः ॥ ८५ ॥

एतेन बाह्या चितिरेव तत्त-
दुपधिना चिद्वपुषा समीक्ष्यम् ।
समीक्षते स्वान्तगतो न तस्य
दृष्टेरभावादिति तन्निरस्तम् ॥ ८६ ॥

स्वान्ताश्रयोऽयं यदि तत्सुखस्य
द्रष्टा न दृष्टिः परमन्यबोद्धुः ।
कर्त्तुः क्रियात्वं न परत्र दृष्ट-
मायाति तत्स्वां न चितेः क्रियात्वे ॥ ८७ ॥

भोगोऽपि वा स्वान्तचितेः कथं स्या-
त्सर्वत्र वा तत्प्रसृतिः कथं न ।
तस्माद्धिया वेष्टित एव साक्षी
तत्तत्स्वदृश्यस्य दृशैव वेत्ति ॥ ८८ ॥

सन्ध्येपि धामनि पुमानयमेव वेत्ति
यद्यत्स्वके वपुषि क्लृप्तमशेषमेतत् ।
सुप्तेपि सूक्ष्मवपुरप्रकटप्रकाशः
साक्षीति सिद्धमनवद्यमिदं मतं नः ॥ ८९ ॥

स्वप्रकाशमपि यत्स्वसङ्गतं
तत्प्रकाशयति नैवमशेषम् ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ब्रह्मणो निखिलयोनिता श्रुता
नास्य तेन निखिलस्य न बोद्धा ॥ ९० ॥

अज्ञानतज्जनितबुद्धितदीयमन्य-
दात्मावभासयति सङ्गतमप्यसङ्गी ।
अज्ञाननीडमतिशुद्धचिदेव जीव-
भावं गता स इति तेन कथं न योगः ॥ ९१ ॥

बुद्धिश्च जीवचितिमाश्रयतेऽनुभूते-
स्तत्रैव तत्प्रसवहेतुसमन्वयाच्च ।
तत्तस्य कामसुखधर्मगणस्य योगः
किं वर्णनीय इह साक्षिणि नित्यमुक्ते ॥ ९२ ॥

बुद्धिवृत्तिपरिवेष्टनकाले
कुम्भमप्ययमवेक्षितुमीष्टे ।
चक्षुरादिसहकारिबलेन
सापि वेष्टयति बाह्यघटादीन् ॥ ९३ ॥

नैव याति यदि धीर्बहिर्घटं
कामिनीव कुलजा कथं क्षमः ।
बाह्यमेयमभिवीक्षितुं पुमा-
नापरोक्ष्यमपि तस्य नः कुतः ॥ ९४ ॥

वृत्तिनिर्गमनमन्तरेण का
संगतिः कलशसाक्षिणोर्भवेत् ।
सगतेश्च विरहे कथं तु त-
न्मेरुवन्नहि परोक्षता मता ॥ ९५ ॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

साक्ष्यभेदमपहाय वस्तुनो
नापरोक्ष्यमपि युज्यतेऽस्य तत् ।
सापरोक्ष्यमितिमेयतैव चेन्ना-
परोक्षविषयत्वमेव तत् ॥ ९६ ॥

अर्थापरोक्षत्वमृते कुतः स्या-
ज्ज्ञानापरोक्षत्वमनन्यहेतु तत् ।
अन्योन्यसाकाङ्क्षमिदं तदा स्या-
दात्माभिदैवास्य ततोऽपरोक्षता ॥ ९७ ॥

किं जातिरूपं तदुताक्षजत्वं
ज्ञानेऽपरोक्षत्वमितोऽन्यथा वा ।
नाद्यद्वयं यत्सुखदुःखसाक्षा-
त्कृतौ द्वयं दुर्लभमेव लोके ॥ ९८ ॥

सुखादिनित्याद्वयबोधलभ्यं
तथा सति काक्षजधीपदत्वम् ।
सैषानुभूतिस्तव निर्विवादा
प्रागुक्तनीत्या क्व च जातिरत्र ॥ ९९ ॥

धीवृत्तिरप्यत्र न जातियोग्या
यतः सुखादौ न हि किञ्चिदिन्द्रियम् ।
साक्षात्त्वयोग्येन्द्रियजन्यवृत्ति-
र्नान्येति नैषाश्रयमन्तरेण ॥ १०० ॥

तस्मादभेदः खलु साक्षिणाऽस्य
सुखादिवत्स्यादपरोक्षता या ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

तदर्थयोगादपरोक्तताधियो
नाक्तार्थजत्वं न च जातिरूपा ॥ १०१ ॥
वृत्तिरप्यपृथगेव बुद्धित-
स्तत्प्रवेष्टितबहिश्चितिरेषा ।
तेन साक्षिवपुषा न भिद्यते
तस्य भेदकधिया परिवेषात् ॥ १०२ ॥
उत्पद्यमानेन घटेन पूर्वं बाह्यं
वियत्कुम्भवियत्यभिन्नम् ।
यथा कृतं चित्प्रथमं बहिःस्था
धिया तथा सक्तितया कृता सा ॥ १०३ ॥
घटादिपूर्वं स्वचिदन्वितं त-
द्विवर्त्तभावादधुनापि तद्वत् ।
चितोश्च भेदेऽपगते स्ववृत्त्या
साक्ष्यन्वितं स्पष्टमवैमि सर्वम् ॥ १०४ ॥
कुम्भान्विता यद्यपि चित्परैव
बिम्बात्मिका विश्वविवर्त्तहेतुः ।
तथापि सा चिद् वपुषा न भिन्ना
ततो यतोऽयं च चिदेकरूपः ॥ १०५ ॥
बिम्बात्मतायामपि सुस्थितायां
चिदात्मनानेन द्युतिं प्रपेदे ।
तदापि योगो न हि विश्वभर्त्तु-
र्विच्छिद्यते सर्वमयस्य तेन ॥ १०६ ॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

एवञ्च वृत्तिः सफलैव किञ्चा-
ज्ञानत्वनाशाय तथार्थनीया ।
अज्ञातपूर्णात्मविवर्त्त एष
घटादिरित्यस्ति तदप्रबोधः ॥ १०७ ॥

वृत्त्या यदास्यावरणप्रणाशः
तदा स्फुटात्मानुभवेन योगः ।
तदाऽपरोक्षोऽयमिति स्वबुद्धिः
स्वतः परोक्षेऽपि घटादिरूपे ॥ १०८ ॥

न चास्य योगः स्वयमेव पुंसा
समर्थ एवं व्यवहारयोगे ।
भ्रमास्पदेऽप्यस्ति विशेषयोगः
पुंसा तथाप्यस्य तथा न बुद्धिः ॥ १०९ ॥

तदाकृतिर्धीविकृतिः स्वकीय-
मेयं यदाश्लिष्य तथाविधं नः ।
निवारयत्यावरणं पटादिः
तदा स्फुटं नः प्रतिभासमेति ॥ ११० ॥

न चैवमन्योन्यसमाश्रयत्वं
यदेतदित्थं व्यवहारवीजम् ।
अनात्मनो ज्ञाननिवर्तने तु
पुंयुक्तमेयावगतित्वमेव ॥ १११ ॥

तस्माद्धिया व्यक्तचितावमर्शे
ऽपरोक्षवद्भाति घटादिरेषः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

न वस्तुतोऽस्त्यस्य जडत्वतोऽतः
सत्तेव चित्स्यादपरोक्षतापि ॥ ११२ ॥

प्रवृत्तिरेषाऽनवबोधनाशे
पुंसो भवेत्साऽपि फलं कथं न ।

क्वचिच्च साक्षादपि तन्निदानं
ज्ञानं ततो मानमनर्थकं न ॥ ११३ ॥

यत्रास्ति योगो न धियः पटादौ
तत्साक्षिभेदो न निवारितोऽस्ति ।

इति प्रमेयं तदशेषमेव
परोक्षमस्माकमिदं मतं नु ॥ ११४ ॥

परोक्षवृत्तिस्तु बहिः प्रमेयं
न क्वापि यायात् कुलजाऽबलेव ।

न तत्र नेत्रादिभिरर्थयोग-
स्तदेकयाना हि मतिप्रवृत्तिः ॥ ११५ ॥

तस्याप्यभावो व्यवधानतः स्या-
द्यथैव यद् दृष्टमिदं तथैव ।

लिङ्गादिधीरप्यत एव हेतु-
र्बहिः प्रमेयेन धियः प्रचारे ॥ ११६ ॥

अदृष्टमस्याजनने निदानं
बहिः प्रयाणोऽपि निमित्तता कुतः ।

नीत्वापि वा कुत्र विनिक्षिपेत्ता-
मतीतमागामितयाऽवगाहते ॥ ११७ ॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

तत्तुल्यरूपैव परोक्षवृत्ति-
रन्यापि सर्वा स्फुटमेयनिष्ठा ।
अतो मनोवृत्तिबहिः प्रचारः
परोक्षमेयेऽपि कथं घटेत ॥ ११८ ॥

अतो न पुंसाऽस्य घटेन योगो
विना न तं निह्नुतिरज्ञतायाः ।
ततोऽपरोक्षत्वनिवृत्तिरेवं
युक्ता च नो मानविभागवार्ता ॥ ११९ ॥

परोक्षमेयेन च बोधनाशं
विना धिया तत्प्रथनं कथं स्यात् ।
ज्ञानेऽपि नाज्ञाननिवृत्तिरस्ती-
त्येतत्कथं युक्तिसहं भवेद्वः ॥ १२० ॥

मेयापरोक्षत्वनिरोधमूल-
मज्ञानमत्र प्रहतं यदि स्यात् ।
पुरःस्थितो वह्निरिवेन्द्रियेण
गिरिस्थितोऽपि प्रकटीभवेन्नः ॥ १२१ ॥

मात्रा वियोगात्प्रकटो न चेत्स्या-
त्कथं तदाऽज्ञाननिवर्त्तनं वः ।
एकाश्रितं ज्ञानमबोधघाति
पुंसो वियोगेन च तत्तथा स्यात् ॥ १२२ ॥

पुंवृत्तिबोधस्य बहिः स्थितस्या-
ज्ञानस्य चैकाश्रयता तदा स्यात् ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

पुंसा यदा मेयगतानुभूति-
नं भिद्यतेऽज्ञाननिवासनीडम् ॥ १२३ ॥

परोक्षवृत्त्या तमसो निवृत्तिः
स्फूर्त्या विना सिद्ध्यति किं बलेन ।
भ्रान्त्यादिनाशो हि तमोनिवृत्ति
नापेक्षते निश्चयमात्रहेतुः ॥ १२४ ॥

जानामि वह्निमितिधीरपि वह्निवृत्ति-
माश्रित्य न स्पृहयतीह तमोनिवृत्त्यै ।
एनां विना यत इयं स्फुरणैकरूपे
दृष्टा सुखेऽपि न हि तत्र तमो निवृत्तिः ॥ १२५ ॥

ब्रह्मण्यपि स्फुरणशून्य इयं प्रसिद्धा
तेनाप्यबोधविरहो न हि तत्प्रमेयः ।
पुंसः प्रवृत्तिरपि बोधत एव सिद्ध्ये-
द्यस्मात्पुमांश्चरति वस्तुनि सन्दिहानः ॥ १२६ ॥

किञ्चैतदद्य सकलव्यवहर्तृसिद्धं
ज्ञातं हितं निजसुहृद्वचनेन लोकः ।
जिज्ञासते तदपरस्य न युक्तमेव
ध्वान्तक्षतेः किमपरं पुनरर्थनीयम् ॥ १२७ ॥

अत्यन्तमुन्नतगिरेरुपरि प्ररूढ-
वृक्षे महत्यपि जनस्य सदा भ्रमोऽयम् ।
दूर्वासमोऽयमिति वो घटते न चाय-
मज्ञानमात्मजनकं न विना भ्रमोऽस्ति ॥ १२८ ॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

उद्दिश्य साक्षात्कृतिमस्य भूम्नः
शब्दे न युक्त्या च सुनिश्चितस्य ।
ध्याने यतन्ते ननु सा वृथा स्या-
त्तया विनापीप्सितलाभसिद्धेः ॥ १२९ ॥

तस्मादबोधस्य निवृत्तिमात्म-
साक्षात्कृतेरिच्छत एवमन्यः ।
परोक्षबोधो न हि कस्यचित्स्याद्
ध्वान्तस्य नाशे निपुणोऽपि सुस्थः ॥ १३० ॥

व्यर्थापि नायम्पुरुषस्य चेष्टा
यतस्ततः संशयघातिनः स्यात् ।
स्वहेतुसत्त्वेति हि कार्यनाशः
सहस्रशो दृष्ट इहोपपन्नः ॥ १३१ ॥

यद्येवमात्मगत एव परोक्षबोधो
मेयेन सङ्ग इह को भवतो विचारे ।
सङ्गं विना नियतधीव्यवहारलोपः
स्पष्टप्रवृत्तिरपि वा नियता कथं स्यात् ॥ १३२ ॥

युष्माभिरेव निपुणैः सुविचार्य एष
येषां महाकृतिरियं व्यवहाररक्षा ।
अस्माकमत्र निजरूपमभीप्सतां किं
स्वप्नोपमव्यवहृतेः परिरक्षणेन ॥ १३३ ॥

मायात्र तिष्ठति जगज्जनने निदानं
या दुर्घटं घटयितुं प्रभुरीश्वरेण ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

तस्यां निधाय निखिलव्यहारचर्चा-
मानन्दमन्तरमलं निजामाश्रितोऽस्मि ॥१३४॥

वक्तव्यमद्य यदि शक्तिरिह प्रसिद्ध-
मर्यादया पुनरसौ क इहात्मयोगः ।
सम्बन्धिनो हि पृथगेव निजात्तदीय-
सम्बन्ध इत्यभिमतं विदुषां स वः क्व ॥ १३५ ॥

एका मतिः कथमियं प्रतियोगिकृत्यं
सम्बन्धकार्यमपि वोढुमलं तव स्यात् ।
एवं विनाश्य बहुविद्व्यवहारसिद्ध-
मस्मानधिक्षिपसि किं न विलज्जसे त्वम् ॥ १३६ ॥

योग्यत्वरूप इति चेद्भवताभ्युपेत-
मस्त्वेवमेतदपि दत्तपदं क्व नु स्यात् ।
एकाश्रया न हि युतिः प्रथितास्ति लोके
नष्टाश्रयं च किमपि क्वनु दृष्टमस्ति ॥ १३७ ॥

लोके प्रसिद्धिमपहाय निजेच्छया त्वं
मार्गान्तरेण यदि यासि कथं निजाप्तः ।
संरक्षितः कथमयं व्यवहारमार्ग
एवं त्वया निजधिया व्रजता पुराणः ॥ १३८ ॥

योग्यत्वमत्र वद कीदृशमस्तु जातिः
सर्वत्र वर्त्ति तदियं कथमन्यदस्तु ।
नानापदार्थघटनात्मकमेकमेवं
कस्याप्यभाव इह तन्न भवेत्कथंश्चित् ॥ १३९ ॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अस्माकमद्यमतमाकलय प्रसिद्धि-
स्रक्सर्पभोगसदृशैरनुभूतिसिद्धैः ।
संरक्षितैस्त्रिचतुरन्यव्यवहारयुक्त्या
सर्वापि सिध्यति महाजनसिद्ध एषः ॥ १४० ॥

एवं सतीह महतां सकला प्रसिद्धिः
सालम्बना भवति नैव मतान्तरेष्टा ।
तद् दुर्निरूपमिति चेदत एव माया
किं तन्निरूपणामृते परिहीयते नः ॥ १४१ ॥

स्वप्नेऽपि संव्यवहृतिः पुरुषार्थहेतु-
र्दृष्टा ततोऽपि किमु जागरणं प्रकृष्टम् ।
तस्मादबोधविभवेन महत्प्रसिद्धा
सर्वत्र संव्यवहृतिर्घटतेऽत्र पक्षे ॥ १४२ ॥

किञ्चाद्वितीयचितिरेव परोक्षमेयं
मात्रापि योजयति नैव मतिप्रसङ्गः ।
यत्तत्तदाकृतिधियोपहितः प्रमाता
वित्तेस्तदाकृतिरिहावनुयायिकापि ॥ १४३ ॥

घटोऽपरोक्षोयमिति प्रसिद्धे-
र्मतेर्बहिः सञ्चरणं न्यरूपि ।
नात्रास्ति सा किन्त्विह योगमात्र-
माकाङ्क्षितं तत्सुनिरूपितं च ॥ १४४ ॥

यद्येवमत्र भुजगोऽयमिति भ्रमो य-
स्तस्यापि रूपमुपवर्णय कीदृशं तत् ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अध्यक्षमेतदिति चेत्क इहास्य हेतु-
मक्षार्थयोगमुपवर्णयितुं समर्थः ॥ १४५ ॥

रज्ज्वाऽक्षसंगतिरिहाक्षजबोधहेतु-
रन्यस्य बुद्धिजननी भवितुं न युक्ता ।
या या मतिर्भवति यत्र यदिन्द्रियेण
सा तस्य तस्य च समागमजैव नूनम् ॥ १४६ ॥

नो चेत्प्रसिद्धानुमितेर्विलोपो
वह्न्यादियुक्ते विषये भवन्त्याः ।
प्रत्यक्षहेतुर्बलवान्परोक्षहेतोः
सकाशादिति वोऽपि सिद्धम् ॥ १४७ ॥

न प्रत्यभिज्ञानयनार्थयोगा-
दृते भवित्रीति न शङ्कनीयम् ।
यतो ऽपृथक्स्मृत्यनुभूतिरूपा
तत्तांशसंस्कारयुगक्षजन्या ॥ १४८ ॥

तत्तोपलक्ष्यस्य पुरःस्थितस्या-
भेदोऽपि तद्रूप इहाक्षयोग्यः ।
एवं सुगन्धीदमितीदृशानि
ज्ञानानि तान्यप्युभयात्मकानि ॥ १४९ ॥

वैशिष्ट्यमप्यत्र तथाविधासु
धीवृत्तिषु व्यक्तचितिप्रकाश्यम् ।
त्वग्घ्राणयोगादिदमेकमेव
द्व्याकारवस्तुग्रहणं न भिन्नम् ॥ १५० ॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

पञ्चेन्द्रियाणां युगपन्निजार्थ-
योगे तदर्थेषु मतिः कथं न ।
मनोऽणुतायां किमपि प्रमाणं
न वा तदर्थप्रमितिप्रभेदे ॥ १५१ ॥

तस्माद्भुजङ्गादिभिरक्षयोगं
विना कथं स्याद्भुजगाकृतिर्धीः ।
न चासता तेन समागमोऽक्षणो
नो वा भवेद् दूरगतेन तेन ॥ १५२ ॥

नाप्यत्र सत्ता भुजगस्य बाधा-
द्भवेत्तदा भ्रान्तिरपि प्रमैव ।
नचेन्द्रियस्यार्थसमागमे वः
परोऽप्युपायोऽस्ति निरूपणार्हः ॥ १५३ ॥

न वार्थयोगं परिहृत्य वृत्ति-
र्बहिश्चरेदित्यपि युष्मदिष्टम् ।
विनापि धीवृत्तिविनिर्गमेण
बाह्यापरोक्षत्वमतिर्भवेद्वः ॥ १५४ ॥

परोक्षतैवास्त्विति चेदयुक्ता
तदाऽपरोक्ष्यव्यवहारबाधात् ।
अतोऽपरोक्षव्यवहारबीजं
बहिस्त्वदुक्तं घटतेऽत्र नैकम् ॥ १५५ ॥

मैवं मदुक्तविषयेदमि तावदस्ति
साऽप्यक्षतावरणशून्यचितिस्वभावा ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अध्यस्त एष भुजगाधिपतिश्च तत्र
साक्षात्कृतौ कथमिथं वद तस्य न स्यात् ॥ १५६ ॥
तादात्म्यमेव कलशप्रमुखप्रपञ्चे
साक्षात्कृतत्वघनया प्रमयात्मवादे ।
तद्रज्जुसर्पसदृशे सकलेऽपि तुल्यं
तस्माज्जगत्स्फुरति नः पुरुषस्य भासा ॥ १५७ ॥
मायाविवर्त्ते प्रतिबिम्बिता चिति-
र्भुजङ्गमं तं च विवर्तमेकदा ।
आभासयत्यत्र नचेन्द्रियार्थ-
योगेन कृत्यं किमपीति केचन ॥ १५८ ॥
लिङ्गादिजन्योऽपि विपर्य्ययोऽस्ति
तत्रास्ति किञ्चिन्न विचारणीयम् ।
अर्थोऽस्तु मा वा न सदेव लैङ्ग-
ज्ञाने विभातीति निमित्तमस्ति ॥ १५९ ॥
संशयस्य वपुरुच्यतेऽधुना
यादृशं निजमतेन तद्भवेत् ।
भ्रान्तिवन्नहि तदिन्द्रियाद्भवे-
दिन्द्रियार्थघटनाविलोपतः ॥१६०॥
नापि साक्षिचितिरेव केवला
तत्समागमसृतेऽस्य नो भवेत् ।
नाव्यवस्थमपि किञ्चिदस्ति य-
त्साक्षिणा स्फुटमिहोपलभ्यते ॥१६१॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

विकल्परूपं न किमिच्छसि त्वं
वस्त्वेव मायाऽघटितेऽपि कारणम् ।
तथा च तन्मन्दिरसाक्षिणा ते
घटिष्यते स्फूर्त्तिरियं च संशयः ॥ १६२ ॥

यथाहि शुक्तौ रजतं तथेदं
यथा च तस्य स्फुरणं तथाऽस्य ।
तत्संशयत्वं न भवेच्च तद्व-
न्नाज्ञाततताधीरपि तद्वदेव ॥ १६३ ॥

अर्थान्यवस्थास्फुरणं न संशय-
स्तदव्यवस्थोपगमो न युक्तः ।
समानसत्ताकमिथःपरिस्फुर-
द्विरोधिनोर्नैकगृहे निवासः ॥ १६४ ॥

अस्मन्मतेनैवमिदं परन्तु
धीस्तुल्यहेतुप्रभवा न भिन्ना ।
मिथोविरुद्धद्वयगाहिनीव
न किञ्चिनावद्यमिहास्ति पक्षे ॥ १६५ ॥

भ्रमे तु साक्षात्कृतिताबलेन
विरोधभानस्य विलोपतश्च ।
अर्थोऽभ्युपेयोऽत्र च नैतदस्ति
कस्मादयं तत्सदृशो भवेद्वः ॥ १६६ ॥

यद्यस्य साक्षात्कृतिता भवेद्वः
साक्षात्करोमीति धिया च भाव्यम् ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

उक्तेन मार्गेण तदास्पदस्या-

भावाच्च साप्यत्र कथं भवित्री ॥ १६७ ॥

तस्मादध्यस्तवृत्तिप्रतिफलितचितिर्ध्वान्तवृत्तिर्विकल्प-

स्तस्याधिष्ठानसंविन्ननु निजविषयं मोहवृत्त्याकृतिभ्याम् ।

युक्तं तां चापि वृत्तिं प्रथयति न पुनर्वृत्तिरेवैवमर्थां

तस्यां धर्म्यंशभानं न खलु यत इयं कोटिभाने नियुक्ता १६८॥

धर्म्यंशसाक्षी खलु मोहवृत्त्या

द्वयाकारया सम्परिवेष्टितोऽभूत् ।

इत्यस्ति तस्मिन्द्वयभानमेवं

सम्बन्धभाने स कथं नहीशः ॥ १६९ ॥

सम्बन्धियुग्मे खलु भासमाने

ऽसंसर्गबोधे ऽसति तावतैव ।

संसर्गभानं ननु युक्तमेतत्

स्रक्सर्पयोगे खलु दृष्टमेवम् ॥ १७० ॥

संसर्गितावृत्तिमपास्य योगः

स्रक्सर्पयोर्भाति मतद्वये नः ।

तस्यात्र सत्ता नहि भानबीज-

मध्यस्तता तस्य तयोपजाता ॥ १७१ ॥

अन्योऽपि यः प्रत्यय आश्रितः स्या-

त्सर्वोऽपि मायाविभवोऽस्तु कामम् ।

इत्यात्मवादे क्रमभानमेव

जीवस्य चिन्मात्रतनोः प्रपञ्चे ॥ १७२ ॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

त्वं शुद्धमूर्त्तिरमलैकचितिस्वभावो
मायाम्प्रविश्य भगवन्युगपत्समस्तम् ।
वेत्स्यत्र मामकतनौ प्रतिलब्धबोध-
स्तत्तन्निमित्तवशगः क्रमशोऽपि वेत्सि ॥ १७३ ॥

एवम्प्रविश्य चितिमात्रतनुः परात्मा
स्वाज्ञानमल्पवपुरप्यपरं प्रमाता ।
भूत्वा च काममय एव करोमि सर्वं
पुण्यं तथेतरदपि श्रुतिलोकसिद्धम् ॥ १७४ ॥

कृत्वा च तत्परवशो विरुदन्हसन्वा
भुङ्क्तेऽशुभं शुभममिश्रमिहैव मिश्रम् ।
भुक्त्वा पुन स्तदनुरागमयोऽयमेत्य
लोकेऽत्र कर्म कुरुते भृशमत्र सक्तः ॥ १७५ ॥

एवं कपूयचरणेन तथेतरेणा-
प्यापन्नयोनिभवनादिह वाऽऽच वृत्तात् ।
गच्छत्यजस्रमिह विष्टिगृहीतवत्तो
देव्या विमोहितमतिर्भगवन् प्रसीद ॥ १७६ ॥

तापत्रयेण परितः प्रकटेन चेतः
सम्प्लुष्यते प्रशमयाशु कृपाम्बुवर्षैः ।
त्वद्वीक्षणामृतरसाप्लुतमेव नाथ
त्वामीक्षितुं त्वर्मिदं नु सुखैकतानम् ॥ १७७ ॥

त्वच्चिन्तया यदि मनः परितोषमीया-
त्त्वत्संनिधानमिह सम्भवि ते प्रसादात् ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

त्वां त्वत्प्रसादत इहैव लभेय वेदो
ऽप्याहैष यं प्रवृणुते स च तेन लभ्यः ॥ १७८ ॥

यत्त्वद्वचो हृदयमीश विचित्रमार्गं
तत्त्वत्प्रसादनमृते न सुखावसेयम् ।
सर्गस्थितिप्रलयसंयमनादिलीलं
त्वां सर्वरूपवपुरित्यपि गूढभावः ॥ १७९ ॥

निश्शेषभेदरहितं तव सत्प्रकाश-
मानन्दमेकरसमित्यपरञ्च रूपम् ।
वेदः पुनः पुनरयं महतादरेण
प्राह प्रभो कुरु हरे कृपयार्द्रितं माम् ॥ १८० ॥

युग्मम्-

अन्यच्च दिव्यमशुभघ्नहिरण्मयादि
रूपं सहस्रभुजनेत्रपदं तवोक्तम् ।
यच्चेतसि स्थितमनन्तगुणं प्रभूणा-
मप्याश्रयं निरुपमं तनुते प्रभुत्वम् ॥ १८१ ॥

अस्थूलमित्यपरमस्ति वचस्त्वयीश
सर्वं निवारयदुपाधिमनन्यभावम् ।
तेनैष वैदिकजनः परिगूढरूपे
मोमुह्यते किल ततो विष्णु स्वरूपम् ॥ १८२ ॥

ईशानविष्णुवपुषा पुनरेक आहु-
र्भिन्नं भवन्तमपरे तु बहुप्रकारैः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कस्तद्विभोऽतिगहनं तव वाक्यभाव-
मीष्टे ऽवगन्तुमपहाय भवत्पदाब्जम् ॥१८३॥

यस्तु त्वयैव विभुनोक्तममानितादि
सच्छ्रद्धया च परयानुपदं करोति ।
त्वामात्मना निजगुरुं च परेशबुद्ध्या
संसेवते स हि विबोद्धुमलं वचोऽर्थम् ॥१८४॥

सृष्ट्याद्यशेषवचनं ह्यमुना मिषेण
त्वय्येव सर्वमधिवासयति प्रपञ्चम् ।
आरम्भवादिवृत्तिमतिमस्य निरस्यदीश
न त्वामनेन शबलं पुनराह सिद्धम् ॥१८५॥

कार्यं हि सत्प्रकृतिकं ननु दृष्टमेत-
त्तद्वत्समस्तमपि तत्प्रकृतीति सिध्येत् ।
मानान्तरेण विदितं तु न मेयमस्य
वाक्यस्य तच्छबलता श्रुतितो न लभ्या ॥१८६॥

किञ्चाप्रयोजनजगत्प्रकृतित्वमीश-
वाक्यं ह्यधीतिविधिना नियमेन लब्धम् ।
वक्तुं न पारयति किं निरवद्यमत्र
श्रेयस्ततोऽपि न भवेच्छ्रुतिरत्र मानम् ॥ १८७ ॥

दुःखं च नानात्वधियोपलब्धं
संध्ये तथात्रापि बहुप्रकारम् ।
मृत्योः स मृत्युं समुपैत्यदोऽपि
वचस्ततो वेदयतीश पीडाम् ॥ १८८ ॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

एकाकिनोऽप्यस्ति भयं तदद्धा
तस्यापि नानात्वधियैव तत्तु ।
यत्कोऽपि नास्तीति धिया तदानीं
दुःखं विसृज्य स्वयमेव सुस्थः ॥ १८९ ॥

यस्मान्मदन्यन्नहि किञ्चिदस्ति
कस्माद्बिभेमीति वचस्तदानीम् ।
पीडानिवृत्तिं तत एव शास्ति
भेदे वचो नैव भवेत्प्रमाणम् ॥ १९० ॥

मायाभिरिन्द्रः पुरुरूप ईयते
मायीव लोके बहुरूपवेषभृत् ।
अतोऽपि भेदस्य न मानचिन्तया
प्रपीडनीयं मन आत्मवेदिना ॥ १९१ ॥

द्युभ्वादि यत्रात्मनि वर्त्तते त-
मात्मानमेकं ननु जानथेति ।
अन्याश्रया वाक् च विसर्जनीये-
त्याहेति भेदे न वचः प्रमाणम् ॥ १९२ ॥

तस्मान्निषेधेन समस्तभेद-
वाक्यं समन्वेति निषेध्यकाङ्क्षिणा ।
तत्तु प्रधानं फलवद् यतो हि
प्रधानकाङ्क्षैव नियामिकान्वये ॥ १९३ ॥

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
तथाऽरसं नित्यमितीदृशं वचः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

प्रपञ्चशून्यात्मविनिश्चयेन नो
मुक्तिर्भवेन्नूनमिति स्म गर्जति ॥ १९४ ॥
दृष्टं प्रपञ्चोपशमस्वरूपज्ञानं
सुखायेति सुषुप्तिकाले ।
नो चेत्प्रियाश्लेषसुखे निमग्नो
ऽप्याकाङ्क्षति स्वापमिदं कथं स्यात् ॥ १९५ ॥
तद्धि प्रधानं फलवद् यदङ्गं
तत्संनिधौ यत्फलवर्जितं तत् ।
प्रधानकाङ्क्षावशगं निषेधा-
काङ्क्षास्पदं बोधयदेकवाक्यम् ॥ १९६ ॥
मानान्तरेणानवबुद्धमर्थव-
द्वचःप्रमेयं विधिवाक्यमेयवत् ।
निषेधवाक्यं च तथाविधार्थगं
तस्मात्तदेवोपनिषत्प्रमापदम् ॥१९७॥
क्वचित्पुनः प्राग्विदितं परस्य
मूर्त्ताद्यमूर्त्तादि च रूपमन्यत् ।
अनूद्य सर्वं प्रतिवक्ति भूयो
नेतीति तस्मात्क भिदा क्व वेदः ॥ १९८ ॥
उपासनावाक्यसमीपगामि
वाक्यस्य तात्पर्य्यमुपास्तिकार्य्ये ।
न स प्रपञ्चस्त्व इति प्रभोः स्या-
त्ततोऽपि सा नान्वितधीः प्रमाणम् ॥ १९९ ॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

एवं समस्तश्रुतिमस्तकस्थ-
निषेधवाक्यं परिशोधयत्पदम् ।
विष्णोः शरद्वद्विमलं करोति
सत्यादिवाक्यं तु विधानरीत्या ॥२००॥

एवंविधोऽपि परमो निजपादपद्म
द्वन्द्वार्चनेन कृतिनो भवमुत्तरन्तु ।
इत्याशयेन कृपया खलु तत्र तत्र
प्रादुर्भवत्यनुयुगं ननु माययेशः ॥ २०१ ॥

मायायां प्रतिबिम्बिता चितिरियं जीवाभिधाना भवेत्
यत्तत्सप्रतियोगिकं किमपि तद्बिम्बाभिधानास्पदम् ।
तद्युक्ता चितिरेव पूर्णवपुषा बिम्बं स एवेश्वर-
स्तस्या अप्रतिरुन्धती निजपदं तत्रापि सा तिष्ठति ॥ २०२ ॥

नीरूपरूपादि वियच्च लोके
दृष्टं हि तोये प्रतिरूपमश्वत् ।
स्वल्पेऽपि तस्मिन्नतिदूरदेशे
चन्द्रादिदृष्टिर्घटतेऽन्यथा किम् ॥ २०३ ॥

रूपादिहीनोऽप्यगुणोऽयमात्मा
मायां विशत्यत्र किमस्त्यवद्यम् ।
बुद्ध्याद्यवच्छिन्नचिदेव जीव
इत्येतदारात्समुपेक्षणीयम् ॥ २०४ ॥

अवच्छिन्नबोधो यदि त्वन्मते ना
तदा बोऽनवच्छिन्न एवेश्वरः स्यात् ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

तदाऽव्याप्यवृत्तिर्निजार्थो भवेद्वः
कथं तेन युक्तः प्रभुः सर्वगः स्यात् ॥ २०५ ॥

विना सर्वगं देवमीशानमेकं
जगद्योनिता कस्य युष्मन्मतेऽपि ।
भवेदेवमीशः कथं सर्ववित्स्या-
त्तदेशावबोधार्थसंयोगलोपात् ॥ २०६ ॥

न हि पूर्णचितिः परो भवे-
दवरोऽपि प्रभुरेव किं न ते ।
नहि शुद्धचितेरयं पृथक्
कथमस्य स्वत एव मुक्तता ॥ २०७ ॥

ईशः सेव्यः सेवकस्तस्य जीवो
विष्णोः सेवा जीवसर्वार्थदात्री ।
इत्यादिस्ते नैव सिध्येत पक्षे
व्यावृत्तोऽतः सर्वगोऽप्येष बद्धात् ॥ २०८ ॥

बिम्बं हि पूर्णं पृथगप्यमुष्मा-
दज्ञात्तथादर्शनतो मुखादौ ।
सम्पूर्णवक्त्रप्रतिबिम्बभावे
बिम्बाननं दृष्टमखण्डमेव ॥ २०९ ॥

अज्ञाने शुद्धसत्त्वे प्रतिफलितचितिर्नूनमीशो न बिम्बम्
तच्छुद्धं हृन्निविष्टा पुनरियमवरोऽहंमतेस्तत्र दृष्टेः ।
अज्ञानोऽस्थमरोहोऽप्यखिलजगदिदं व्याप्य तिष्ठत्यजस्रं
सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्हरिरिति विमलं केचनाचक्षते तत् ॥२१०॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मायापि तावदनयैव भवत्यनन्ते
यत्सा स्वतोपि न सती तदियं तथैव ।
यद्दुर्घटं भवति तन्ननु माययेति
वृद्धप्रसिद्धिरपविद्धमलस्ततोऽसि ॥ २११ ॥

एवं सतीश घटते ननु सा कृपापि
नो चेत् कथं भवति सा त्वयि निर्विकारे ।
मत्पार्श्वगोऽयमधुना परिपालनीय
एवं विधा भवति मायिकवृत्तिरेषा ॥ २१२ ॥

कर्मोद्भवोऽपि भवतो दयया प्रसादो
यो वादरायणमते श्रुतितः प्रसिद्धः ।
प्रीतिश्च तृप्तिरिति च श्रुतिसिद्ध एष
नह्यन्यतृप्तिघटना त्वयि नित्यतृप्ते ॥ २१३ ॥

तृप्तः प्रभुः पशुभिरेनमथ प्रजाभिः
सन्तर्प्पयेदिति वचः स्फुटमत्र मानम् ।
दृष्टे च संभवति नैवमदृष्टमस्ति
कर्मोत्थमित्थमिह राजसु दृष्टपूर्वम् ॥२१४॥

नित्याप्तकाममिममीश्वरमाह वेद-
स्तस्मादमुष्य वपुषा घटना कथं स्यात् ।
नह्यस्ति कर्म्मजवपुर्घटना न वास्ति
मिथ्यामतिस्तत इयं भवतीश माया ॥२१५॥

ईशानकृष्णवपुरादिभिरेक एव
सर्वेश्वरो विहरति स्ववशो हि विष्णुः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

नानेश्वरत्वविरहाच्छ्रुतितोऽविशेषा-
तस्माद्बोधमहिमैव समस्त एषः ॥२१६॥

सत्यादिवाक्यस्थपदानि लोके
तत्तद्विशिष्टस्य हि वाचकानि ।
वेदान्ततात्पर्य्यपदं त्वखण्डं
वृत्त्या पुनर्लक्षणया वदन्ति ॥ २१७ ॥

तत्तद्विशिष्टार्थसमन्वयस्य
वेदान्ततात्पर्यविरुद्धभावात् ।
तात्पर्यमस्य प्रथमोदितेन
न्यायेन सिद्धं हि सुखैकताने ॥ २१८॥

कस्यापि शब्दस्य न शक्तिरस्ति
पूर्णे सुखे ब्रह्मणि मय्यधीशे ।
विशेषहेतोर्विरहात्तदा हि
पर्यायता सर्वपदस्य नूनम् ॥ २१९ ॥

लोकप्रसिद्धार्थसमागमेन
वृत्त्यन्तरेण प्रतिपादिते सति ।
शक्त्यन्तरं तत्र न कल्पनीयं
तथासतीह क नु लक्षणा भवेत् ॥२२०॥

सर्वं हि तन्नीडमिदं विशिष्टं
तच्चापि बुद्धं श्रवणादिनैव ।
सम्बन्धबोधे सति नास्ति माना-
भावेन लक्ष्यप्रमितेर्विलोपः ॥ २२१ ॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

दृश्यस्य सर्वस्य मृषात्वनिश्चया-
	द्योग्यत्वबुद्ध्यैव भवेत्पदेभ्यः ।
अखण्डसच्चित्सुखमात्रगोचरा
	सत्यादिवाक्यार्थमितिप्रसिद्धिः ॥ २२२ ॥
लोकेऽपि यल्लक्षणवाक्यमेय-
	मखण्डमेतद्धि बुभुत्सितं नः ।
साप्यस्य सन्देहत इत्थमत्र
	शब्दस्य वृत्तिर्न विशिष्टरूपे ॥ २२३ ॥
व्यक्त्यप्रबुद्धत्वमृते च कस्य
	सन्दिग्धभावो घटते यदीह ।
व्यक्तेरसाधारणरूपबोधे
	वदास्ति गोत्वादिषु संशयस्ते ॥ २२४ ॥
व्यक्तेरसाधारणरूपमस्ति
	तद्धर्मयोग्यं तदते कथं सः ।
अस्यैव नह्यस्ति समानरूपे
	ऽसाधारणो धर्म इहेति युक्तिः ॥२२५॥
योग्यत्वमप्यस्य पृथग्यदि स्या-
	त्तदाश्रयत्वार्थमतोऽन्यदेवम् ।
तत्तद्विमानावधिधर्म्ममाला
	प्रसज्यते नून मतो न युक्तम् ॥ २२६ ॥
जातेः स्वरूपं यदि तद्विशेष-
	स्तदाश्रयस्यापि तदस्तु रूपम् ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

न गोत्वतादिः प्रमितिप्रसिद्धो
न वाऽवबोद्धुं क्षमतेऽपि कश्चित् ॥ २२७ ॥
गवेतरावृत्तितया विशिष्टा
समस्तगोव्यक्तिषु वृत्तिता सा ।
विशेषणस्य प्रमितिर्भवेद्वो
न गोत्वताबुद्धिमृते कथञ्चित् ॥२२८॥
अबुध्यमाने प्रतियोगिरूपे
विशिष्य तन्नेति कथं मतिः स्यात् ।
गोत्वत्वमेवास्य विशेष इत्थ-
मायाति नूनं स परस्पराश्रयः ॥ २२९ ॥
समस्तगोव्यक्तिधियं विना वा
तद्वृत्तितां कः प्रतिपत्तुमीष्टे ।
तस्माद्विशेषो भवति स्वरूपं
जातेस्तथास्याश्च न कोऽपि भेदः ॥ २३० ॥
ततो गवाध्यक्षजबुद्धिरेषा
व्यापातरूपेति हि संशयः स्यात् ।
असौ भवेद्वौरथ वाच्य एवे-
त्याबालवृद्धस्य स हि प्रसिद्धः ॥ २३१ ॥
न वाच्यतायाः स न वा परस्मा-
द्व्यावृत्ततया न च लक्षणस्य ।
सामान्यतस्तत्प्रथनाद्विशेषे
व्यक्त्यप्रबुद्धत्वमृते कथं नु ॥ २३२ ॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

गीर्व्यक्तिरेषाऽनवबुद्धरूपा
सन्दिह्यते सैव बुभुत्स्यते च ।
अतोऽत्र तल्लक्षणवाक्यमेत-
त्तामेव लक्ष्यां प्रतिपादयेन्नः ॥ २३३ ॥

अतः प्रसिद्धं वचसामखण्ड-
मेथं ततोऽलौकिककल्पना न ।
सत्यादिवाक्यं च भवत्स्वरूप-
सच्चित्सुखाद्वैतपरं तथेश ॥ २३४ ॥

कामादिवृत्तिस्त्वहमि प्रसिद्धा
कामादिवाक्यैश्च निजानुभूतेः ।
प्रत्यक्षसङ्गोऽयमकामशोक
इत्यादिवाक्यादनुभूतिरेव ॥ २३५ ॥

एवं महावाक्यजधीप्रसिद्धं
ब्रह्माद्वयं सत्सुखचिद्घनं नः ।
अतस्त्वयीशे निखिलोऽपि वेद-
स्तात्पर्यतः पर्यवसानमेति ॥ २३६ ॥

एवं तवेशचरणाम्बुरुहप्रसादा-
द्धीरो विधूतमदमत्सरमानमोहः ।
त्यक्तैषणः परदृशा गुरुणोपदिष्टं
भूमानमात्मनि ततं ननु पश्यति त्वाम् ॥ २३७ ॥

नद्धाक्ष एव विपिनं गमितो यथाप्त-
संदर्शितेन समुपैति पथा पदं स्वम् ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

एवं त्वयैव गुरुणा निपुणोऽनुशिष्ट-
स्त्वामेष पश्यति पुरः परितोपि देव ॥ २३८ ॥

यत्सत्समस्तनिलयो यदबोधबोधो
यन्नः सुखं कमलजादिपिपीलिकान्तम् ।
तच्छुद्धमेकमुपशान्तविशेषयोगं
भूमा हरिर्विजयते निखिलान्तरात्मा ॥ २३९ ॥

अहं स एवास्मि यतः प्रसूतं
रज्ज्वा इवाहिर्वियदाद्यशेषम् ।
यस्मिंस्तथा तिष्ठति लीयतेऽन्ते
तदाश्रयो विष्णुरनाश्रयो यः ॥ २४० ॥

एवं हरेऽखिलगुरो विदितं मयैत-
त्त्वत्तोऽनवद्यमथवा मम चित्तदोषात् ।
यद्यस्त्यवद्यमपुनेश निवेदनेन
भूयात्तदप्यमलमेव तव प्रसादात् ॥ २४१ ॥

नृसिंहविज्ञापनमेतदार्य्या
विशुद्धचित्ताः परिभावयन्तु ।
युष्मद्विचारेण तथा विशुद्धचे-
द्यथेश्वरस्यामलदृष्टिपातात् ॥ २४२ ॥

नृसिंहविज्ञापनमेतदित्थं
नृसिंहनाम्ना यतिना व्यधायि ।
नृसिंहशेषात्मजरामचन्द्र
संप्रार्थनावर्जितमानसेन ॥ २४३ ॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

इदं गुरोः श्रीपदपद्मचिन्ता-
दिवाकरोद्योतितमार्गलब्धम् ।
ब्रह्मात्मबोधप्रतिरोधमूल-
मुद्धर्तुमिच्छा यदि वोऽस्तु तुष्ट्यै ॥ २४४ ॥

जगन्नाथाश्रमगुरो-
श्चित्रं चरणरेणवः ।
वाचामगोचरेऽप्यर्थे
मूकं वाचालयन्ति माम् ॥ २४५ ॥

अहं कियानेष गुरोः प्रसादः
को वाऽमरेन्द्रैर्मनसाप्यलभ्यः ।
प्रसादिते देववरे मुरारौ
न किञ्चिदप्राप्यमिहेति मन्ये ॥ २४६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्य श्रीनृसिंहाश्रममुनि
विरचितं नृसिंहविज्ञापनं समाप्तम् ।

इतिशम् ॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

नृसिंहविज्ञापनस्य शुद्धिपत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
जन्मादिभावविवृतिः	जन्मादिभावविकृतिः	४	१
विमृश को	विमृशन्को	८	२२
फलं	त्फलं	१०	१२
हि धत्ते	पिधत्ते	१२	३
सन्निरूप्य	तन्निरूप्य	१५	६
संशयोऽप्यस्य	संशयोऽप्यत्र	१६	४
स्वदृश्यस्य दृशा	स्वदृश्यस्थदृशा	१६	१६
पूर्वं बाह्यं वियत्कुम्भ	पूर्वं बाह्यं वियत्कुम्भ	१९	७
मागामितया	मगामि च या	२१	२२
घटेन योगो	घटेत योगो	२२	५
पुसः	पुंसः	२३	१३
परिहत्य	परिहृत्य	२८	१३
मात्माना	मात्मना	३४	५
स्वरूपज्ञानं	स्वरूपज्ञानं	३६	३

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI BHAVANA TEXTS.

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

No. 1—The Kiraṇāvālī Bhāskara, (किरणावलीभास्कर) [वैशेषिक], a Commentary on Udayana's Kiraṇāvalī, Dravya section, by Padmanābha Miśra.
Ed. with Introduction and Index by Gopinath Kaviraj, M.A, Rs. 1-1.

No. 2—The Advaita Chintāmaṇi, (अद्वैतचिन्तामणि) [वेदान्त], by Rangoji Bhaṭṭa,
Ed. with Introduction etc by Nārâyaṇa S'āstri Khiste Sāhityāchārya. Rs 1-12

No. 3—The Vedānta Kalpalatikā, (वेदान्तकल्पलतिका) [वेदान्त], by Madhusūdana Sarasvatī.
Edited with Introduction etc. by Rāmājñā Pāṇḍeya Vyā karaṇāchārya. Rs. 1-12

No. 4—The Kusumānjali Bodhanī, (कुसुमाञ्जलिबोधिनी) [न्याय], a Commentary on Udayana's Theistic Tract, Nyāya Kusumānjali, by Varadarāja
Ed. with Introduction etc. by Gopinath Kaviraj, M.A, Rs. 2-0

No. 5—The Rasasāra (रससार) [वैशेषिक], a Commentary on Udayana's Kiraṇāvalī, Guṇa Section, by Bhaṭṭa Vādīndra.
Ed. with Introduction etc. by Gopīnath Kaviraj, M.A. Rs. 1-2

No. 6—(Part I)-The Bhāvanā Viveka (भावनाविवेक) [मीमांसा], by Maṇḍana Miśra, with a Commentary by Bhaṭṭa Umbeka.
Ed. with Introduction etc. by M. M. Gangānātha Jhā, M. A:, D. Litt. Rs. 0-12

No. 6-(Part II)—Ditto Ditto Rs. 0-12

No. 7-(Part I)-The Yoginīhṛdaya dīpikā, (योगिनीहृदयदीपिका) [तन्त्र], by Amṛtānanda Nātha, being a Commentary on Yoginīhṛdaya, a part of Vāmakeśvara Tantra.
Ed. with Introduction etc. by Gopīnath Kaviraj, M.A. Rs. 1-8

No 7—(Part II) Ditto Ditto Rs, 1-4

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

No. 8—The Kāvyaḍākinī (काव्यडाकिनी) [काव्यशास्त्र], by Gaṅgānanda Kavīndra.
Ed. with Introduction etc. by Jagannātha S'āstri Hoshing Sāhityopādhyāya. Rs. 0-10

No. 9—(Part I)-The Bhakti Chandrikā (भक्तिचन्द्रिका) [भक्ति], a Commentary on S'āṇḍilya's Bhaktisūtras, by Nārāyaṇa Tīrtha.
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M.A. Rs. 0-15

No. 10-(Part I)-The Siddhāntaratna, (सिद्धान्तरत्न) [गौडीयवैष्णवदर्शन], by Baladeva Vidyābhūṣaṇa.
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M.A. Rs. 1-2

No. 10-(Part II)—Do. Do. Rs. 2-12

No. 11-The S'rī Vidyā Ratna Sūtras, (श्रीविद्यारत्नसूत्र) [तन्त्र], by Gauḍapāda, with a Commentary by S'aṅkarāraṇya.
Ed. with Introduction etc. by Nārāyaṇa S'āstrī Khiste, Sāhityāchārya. Rs. 0-9

No. 12-The Rasapradīpa, (रसप्रदीप) [अलङ्कार], by Prabhākara Bhaṭṭa.
Ed. with Introduction etc. by Nārāyaṇa S'āstri Khiste Sāhityāchārya. Rs. 1-2

No. 13-The Siddhasiddhānta Saṅgraha, (सिद्धसिद्धान्तसंग्रह) [नाथमार्ग] by Balabhadra.
Ed, with Introduction by Gopinath Kaviraj, M. A. Rs. 0-14

No. 14-The Triveṇikā, (त्रिवेणिका) [अलङ्कार], by Āśādhara Bhaṭṭa.
Ed. with Introduction by Baṭukanātha S'armā Sāhityopādhyāya, M. A. and Jagannātha S'āstri Hoshing Sāhityopādhyāya. Rs. 0-14

No. 15-(Part I)-The Tripurārahasya. (Jñāna Khaṇḍa) (त्रिपुरारहस्य, ज्ञानखण्ड) [तान्त्रिकदर्शन],
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M.A Rs. 0-14

No. 15-(Part-II)—Do. Do. Rs. 2-4

No. 15-(Part III)—Do. Do. Rs. 2-0

No. 15-(Part IV)—Do. with Introduction, etc. by Gopinath Kaviraj, M. A.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

No. 16–The Kāvya Vilāsa, (काव्यविलास) [अलङ्कार], by Chiranjīva Bhaṭṭāchārya.
Ed. with Introduction etc. by Baṭukanātha S'armā Sāhityopādhyāya, M. A. and Jagannātha S'āstri Hoshing Sāhityopādhyāya. Rs. 1–2

No. 17–The Nyāya Kalikā, (न्यायकलिका) [न्याय], by Bhaṭṭ Jayanta.
Ed. with Introduction by M. M. Gaṅgānātha Jhā, M. A. D. Litt. Rs. 0–14

No. 18–(Past I)–The Gorakṣa Siddhānta Saṅgraha. (गोरक्षसिद्धान्तसंग्रह) [नाथमार्ग],
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M. A., Rs. 0–14

No. 19–(Part. I)–The Prākṛita Prakāśa (प्राकृतप्रकाश) [प्राकृतव्याकरण] by Vararuchi with the Prākṛita Sañjīvanī by Vasantarāja and the Subodhinī by Sadānanda.
Ed. with Prefatory note etc. by Batuk Nath S'armā, M. A. and Baladeva Upādhyāya, M. A. Rs 2–4

No. 19–(Part. II) Ditto Ditto Rs. 2–12

No 19—(Part. III) Introduction etc. (In Preparation.)

No. 20–The Mānsatattvaviveka (मांसतत्त्वविवेक) [धर्मशास्त्र], by Viśvanātha Nyāyapañchānana Bhaṭṭāchārya.
Edited with Introduction etc. by Pandit Jagannātha Sāstri Hoshing Sāhityopādhyāya, with a Foreword by Pandit Gopi Nath Kavirāja, M. A., Principal, Government Sanskrit College, Benares. Rs. 0–12

No. 21–(Part I) The Nyāya Siddhānta Mālā (न्यायसिद्धान्तमाला) [न्याय], by Jayarāma Nyāya Pañchānana Bhaṭṭāchārya.
Edited with Introduction etc. by Dr. Mangal Deva Sāstrī, M. A., D. Phil. (Oxon), Librarian, Govt. Sanskrit Library, Sarasvati Bhavana, Benares. Rs. 1–4

No. 21–(Part–II) Ditto Ditto Rs. 2–0

No. 22–The Dharmānubandhi Slokachaturdaśī (धर्मानुबन्धिश्लोकचतुर्दशी) [धर्मशास्त्र], by S'ri Seṣa Kṛṣṇa with a Commentary by Rāma Pandit.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

Edited with Introduction etc. by Nārāyaṇa S'āstri Khiste Sāhityāchārya, Assistant Librarian, Government Sanskrit Library, Saraswati Bhavana, Benares. Rs. 1-0

No. 23-The Navarātrapradīpa (नवरात्रप्रदीप) [धर्मशास्त्र], by Nanda Pandit Dharmādhikārī.
Ed. with Introduction etc. by Vaijanātha S'āstrī Varakale, Dharmaśāstra-S'āstrī, Sādholāl Research Scholar, Sanskrit College, Benares, with a Foreword by Pândit Gopinath Kaviraj, M. A., Principal, Government Sanskrīt College, Benares. Rs. 2-0

No. 24-The S'rī Rāmatāpinīyopaniṣad (रामतापिनीयोपनिषद्) [उपनिषद्], with the Commentary called Rāma Kāśikā in Pūrvatāpinī and Ānandanidhi in Uttaratāpinī by Ānandavana.
Ed. with Introduction etc. by Anantarāma S'āstrī Vetāla Sāhityopādhyāya, Post-Āchārya Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares, with a Foreword by Pandit Gopī Nātha Kavirāja, M. A., Principal, Government Sanskrit College, Benares. Rs. 3-12

No. 25-The Sāpiṇḍyakalpalatikā (सापिण्ड्यकल्पलतिका) [धर्मशास्त्र], by Sadāśivadeva alias Āpadeva with a commentary by Nārāyaṇa Deva.
Edited with Introduction etc. by Jagannātha S'āstrī Hośiṅga, Sāhityopādhyāya, Sādholāl Research Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 1-4.

No. 26-The Mṛgāṅkalekhā Nāṭikā (मृगाङ्कलेखानाटिका) [नाटिका], by Viśvanātha Deva Kavi.
Edited with Introduction etc. by Nārāyaṇa S'āstri Khiste Sāhityāchārya, Asst. Librarian, Government Sanskrit Library, Benares. Rs. 1-0

No. 27-The Vidvachcharita Pañchakam (विद्वच्चरितपञ्चकम्) [निबन्ध] By Nārāyana S'āstri Khiste, Sāhityacharya, Assistant Librarian, Govt. Sanskrit College, Sarasvati Bhavana Library, Benares. With an Introduction by Gopināth Kaviraja, MA, Principal, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 2-0.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

No. 28-The Vrata Kos'a (व्रतकोश) [धर्मशास्त्र], by Jagannātha S'āstri Hosiṅga Sāhityopādhyāya, late Sadholal Research Scholar, Sanskrit College, Benares With a Foreword by S'rī Gopinātha Kaviraja, M. A., Principal, Govt Sanskrit College, Benares. Rs. 4-0

No. 29-The Vṛitti dīpikā (वृत्तिदीपिका) [व्याकरण], By Mauni S'rī Kṛṣṇ Bhatta.

Edited with Introduction etc by Pt. Gangadhara S'astri Bhāradvāja, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 1-2

No. 30-The Padārtha Maṇḍanam (पदार्थमण्डन) [वशेषिक], By S'rī Veṇīdatta.

Edited with Introduction etc. by Pandit Gopāla S'āstri Nene, Professor, Govt, Sanskrit College, Benares. Rs. 0-14

No. 31-(Part I)-The Tantraratna (तन्त्ररत्न) [मीमांसा], by Pârth Sārathi Mis'ra.

Edited by M. M. Dr Ganganatha Jha, M. A, D. Litt, Vice-Chancellor, Allahabad University Allahabad. Rs. 114

No. 31-(Part II) Ditto. Ditto.

Edited by Pt. Gopāl S'āstri Nene, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 2-4

No. 32-The Tattvasāa (तत्त्वसार) [न्याय], by Rākhāldasa Nyāyaratna.

Edited with Introduction etc by. Harihara S'astri, Benares Hindu University. Rs. 1-0.

No. 33-(Part I) The Nyaya Kaustubha (न्यायकौस्तुभ) [न्याय], by Mahadeva Puntamkar.

Edited with Introduction etc by Umes'a Miśra, M. A., Allahabad University, Allahabad. Rs. 3-4

No. 34-(Part I) The Advaita Vidyātilakam (अद्वैतविद्यातिलकम्) [शाङ्करवेदान्त], by S'rī Samarapuṅgava Dikṣita. With a Commentary by S'rī Dharmayya Dikṣita. Edited with Introduction, etc, by Ganapati Lal Jha, M. A., Sadholal Research Scholar, Govt. Sanskrit Library, Benares. Rs. 1-4

No. 35-The Dhama Vijaya Nāṭaka (धर्मविजयनाटक) [नाटक], by Bhūdeva S'ukla.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

Edited with Introduction etc, by Pandit Nārāyaṇa S'āstri Khiste, Asst. Librarian, Govt. Sanskrit Library, Benares. Rs. 1-4

No. 36–The Ānanda Kanda Champū (आनन्दकन्दचम्पू) [चम्पू], by Mitra Miśra.
Edited, with a Foreword by Gopinath Kaviraj, M. A, by Nanda Kishore Sāhityācharya, Research Scholar, Sanskrit College, Benares. Rs. 3-8

No. 37–The Upanidāna Sūtra (उपनिदानसूत्रम्) [वेद],
Edited with Introduction by Dr. Mangaldeva S'āstri, M. A., D. Phil. Rs. 1-0

No. 38–The Kiraṇāvali prakās'a dīdhiti (Guṇa), (किरणावली-प्रकाशदीधिति) [वैशेषिक], by Raghunāth S'iromani.
Edited by Pandit Badrināth Sāstri, M. A., Lucknow University Rs. 1-12

No. 39–The Rāma Vijaya Mahākāvya, (रामविजयमहाकाव्य) [काव्य] by Rupanātha.
Edited by Pt. Ganapatilal Jha, M. A. Rs. 2-0

No. 40–(Part I) The Kālatattva Vivechana (कालतत्त्वविवेचन) [धर्मशास्त्र], by Raghunātha Bhaṭṭa.
Edited with a Foreword by Gopinātha Kaviraja M.A by Nanda Kishore S'arma Sāhityāchārya, Research Scholar, Sanskrit College, Benares. Rs. 4-0

No. 40–(Part II) Do Do Rs. 3-8

No. 41–(Part I) The Siddhānta Sārvabhauma (सिद्धान्तसार्वभौम) [ज्योतिष], by S'rī Munīśvara.
Edited with Introduction etc. by Jyautiṣâchārya Pandit Murlidhara Ṭhakkura, late Sadholal Scholar, Sanskrit College, Benares Rs 3-0

No. 42–The Bheda Siddhi (भेदसिद्धि) [न्याय], by Vis'vanātha Panchânana Bhaṭṭāchārya.
Edited with notes etc., by Nyāya Vyākaraṇāchārya Pandit Sûrya Nārāyaṇa S'ukla, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 1-12

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

No. 43-(Part I) The Smārtollāsa (स्मार्तोल्लास) [कर्मकाण्ड], by S'iva Prasāda.
Edited with Introduction, notes, etc, by Vedāchārya Pandit Bhagavat Prasad Miśra, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 1-8

No. 44-(Part I) S'ūdrāchāra S'iromani (शूद्राचारशिरोमणि) [धर्मशास्त्र],
Edited by Sāhityāchārya Pandit Narayan S'astri Khiste. Rs. 2-4

No. 45-(Part I) Kiranāvalī Prakāśa (Guna) (किरणावली प्रकाश-गुण) [वैशेषिक], by Vardhamāna.
Edited, with a Foreword by Pt. Gopinath Kaviraj M., A., by Pandit Badrinath S'astri, M. A., Lucknow University. Rs. 1-8

No. 46-(Part I) Kāvya prakāśa dīpikā (काव्यप्रकाशदीपिका) [अलङ्कार], by S'rī Chandī Dāsa.
Edited by S'ivaprasāda Bhaṭṭāchārya, M. A., Professor, Presidency College, Calcutta. Rs. 1-12

No. 47-Bhedajayaśrī (भेदजयश्री) [माध्ववेदान्त], by S'rī Tarkavāgīśa Bhaṭṭa Venīdattāchārya
Edited with Introduction etc, by Pandit Tribhuvan prasad Upādhyāya, M. A., Inspector of Sanskrit Pāṭhashalas, United Provinces, Benares. Rs. 1-4

No. 48-Samyak Sambuddha bhāṣitam Buddhapratimālakṣanam (सम्यक्संबुद्धभाषितं प्रतिमालक्षणम्) [शिल्पशास्त्र],
With the Commentary Sambuddhabhāṣita-pratimā-lakṣana Vivaraṇī. Critically edited with Introduction etc by Haridās, Mitra, M, A, Viśvabhārati, S'āntiniketana. Rs 1 4

No. 49-Bhedaratna (भेदरत्न) [न्याय] by Sankara Miśra
Edited with Introduction etc, by Pandit Sūryanārāyaṇa S'ukla, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 1-8

No. 50-Mātrikā Chakra Viveka (मातृकाचक्रविवेक) [तन्त्र], by Svatantrānanda Nātha, with a Commentary.
Edited by Pandit Lalita Prasad Dabral Vyākarnāchārya.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

With a Foreword by Pt. Gopināth Kaviraj, M A., Principal Govt. Sanskrit College. Benares.

No. 51-52. Advaita Siddhānta Vidyotana (अद्वैतसिद्धान्तविद्योतन) [वेदान्त] by Brahmānanda Sarasvati

and

Nṛisimha Vijnāpana (नृसिंहविज्ञापन) [वेदान्त], by Nṛisimhāśrama.

Edited with notes, Introduction etc. by Pandit Sūrya Nārāyaṇa S'ukla, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

No. 53-Nṛisimha Prasāda-Vyavaharsāra (नृसिंहप्रसाद-व्यवहारसार) [धर्मशास्त्र], by Dalapati Rāja.

Edited with Introduction etc. by Pandit Vināyaka S'āstri Tillu, Research Scholar, Sanskrit College, Benares.

No. 54-Nṛisimha Prasāda-Prāyaśchitta Sāra (नृसिंहप्रसाद प्रायश्चित्तसार) [धर्मशास्त्र], by Sri Dalapati Rāja.

Edited by Pandit Nanda Kishore Sharma and Nanda Kumar Sharma Sahityacharya.

No. 55-Nṛisimha Prasâda-S'rādha Sāra (नृसिंहप्रसाद श्राद्धसार) [धर्मशास्त्र],

Edited by Pandit Vidyadhara Miśra, College of Oriental Learning, Benares Hindu University, Benares.

Works in the press

No. 1. Dakṣiṇāmūrti Saṃhitā (दक्षिणामूर्तिसंहिता) [तन्त्र],

Edited by Pt. Nārāyna S'āstri Khiste.

No. 2. Ās'valāyana S'rauta Sūtra with Sidhhānti Bhāshya (सिद्धान्तिभाष्यसहित आश्वलायनश्रौतसूत्र) [वेद],

Edited by Dr. M. D. S'āstri, M. A., D. Phil.

No. 3. Nīti mañjarī (नीतिमञ्जरी) [वेद], by Dyā Dvivedī.

Edited by D. Mangal deva Sastri, M. A., D. Phil.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

No. 4. Nyāya Kaustubha (Part II) Anumānakhanḍa (न्यायकौस्तुभ-अनुमानखण्ड) [न्याय], by Mahādeva Puntamkar.
Edited by Pt. Goswami Dāmodara S'āstri.

No. 5. Mīmānsā Chandrikā (मीमांसाचन्द्रिका) [मीमांसा], by Brahmānanda Sarsvati.
Edited by Pt, Haran Chandra Bhaṭṭāchārya S'āstri.

No. 6. Gaṇita Kaumudī (गणित कौमुदी) [गणित], by Nārāyaṇa Pandit
Edited by Pt. Padmakar Dvivedi.

No. 7. Kiranāvali prakāśa, (Part II) (किरणावली प्रकाश) [वैशेषिक], by Vardhamāna Upādhyāya.
Edited by Pt. Badrināth S'āstri, M. A.

No. 8. Tantraratna (Part III) (तन्त्ररत्न) [मीमांसा], by Partha Sārathi.
Edited by Pt. Gopal Sāstri Nene,

No. 9. S'ūdrāchāra S'iromaṇi (Part II) (शूद्राचारशिरोमणि) [धर्मशास्त्र]. by S'eṣa Kṛṣṇa.
Edited by Pt. Nārāyana S'āstri Khiste.

No. 10. Kāvya prakāśa dīpikā (Part II) (काव्यप्रकाशदीपिका) [अलङ्कार], by S'ri Chaṇḍīdāsa.
Edited by Pt. S'ivaprasāda Bhaṭṭāchārya, M. A.

No. 11. Smārtollasa (PartII) (स्मार्तोल्लास) [कर्मकाण्ड], by Siva prasada.
Edited by P. Bhagavata prasād Miśra.

No. 12. Bhagavan nāma māhātmya Samgraha (भगवन्नाममाहात्म्य-संग्रह) [भक्तिशास्त्र], by Raghunāthendra Yati, with com. by Ananta S'āstri Phadke.
Edited by Pt. Ananta S'āstri Phadke.

No. 13. Kālatattvavivechna (कालतत्त्वविवेचन) [धर्मशास्त्र], by Ragunātha Bhaṭṭa, Part III.
Edited by Pt. Nanda kishore Sharma.

No. 14. Siddhānta Sārvabhauma (सिद्धान्तसार्वभौम) [ज्यौतिष], by Munīśvara. Part-II.
Edited by Pt. Murlidhar Thakkur.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

Works in the press.

No. 15. Upendra Vijnāna Sūtra (उपेन्द्रविज्ञानसूत्र) [दर्शन],
Edited by Dr. M. D. Shastri.

No. 16. Nyāyāmṛita Saurabha (न्यायामृतसौरभ) [माध्ववेदान्त], by Vanamāli.
Edited by Pt. Nrisimha Achārya.

No. 17. Vâsisṭha Darśana (वाशिष्ठदर्शन) [वेदान्त],
Edited by Dr. B. L. Atreya M.A., Ph. D. Professor, Benares Hindu University, Benares.

To be had of
The Superintendent
Government Press, U. P.,
Allahabad.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI BHAVANA STUDIES:

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

Vol. I—

(a) Studies in Hindu Law (1) : its Evolution, by Gaṅgānātha Jhā.

(b) The View-point of Nyāya Vaiśeṣika Philosophy, by Gopi nath Kaviraj.

(c) Nirmāṇa Kāya, by Gopinath Kaviraj. Rs. 1-12

Vol. II—

(a) Paraśurāma Miśra alias Vāṇī Rasāla Rāya, by Gopinath Kaviraj.

(b) index to S'abara's Bhāṣya, by the late Col. G. A. Jacob.

(c) S'tudies in Hindu Law (2):—its sources, by Gaṅgānāth Jha

(d) A New Bhakti Sūtra, by Gopinath Kaviraj.

(e) The System of Chakras according to Gorakṣa nātha, by Gopinth Kaviraj.

(f) Theism in Ancient India, by Gopinath Kaviraj.

(g) Hindu Poetics, by Batuka nātha S'armā.

(h) A Seventeenth Century Astrolabe, by Padmākara Dvivedi.

(i) Some aspects of Vīra S'aiva Philosophy, by Gopinath Kaviraj.

(j) Nyāya Kusumāñjali (English Translation), by Gopinath Kaviraj,

(k) The Definition of Poetry, by Nārāyaṇa S'āstri Khiste.

(l) Sondala Upādhyāya, by Gopinath Kaviraj. Rs. 5

Vol. III—

(a) Index to S'abara's Bhāṣya, by the Late Col. G. A. Jacob.

(b) Studies in Hindu Law (3): Judicial Procedure: by Gangā-nātha Jha.

(c) Theism in Ancient India, by Gopintha Kaviraj.

(d) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopinath Kaviraj.

(e) Naiṣadha and S'rī Harṣa by Nīlakamal Bhaṭṭācharya.

(f) Indian Dramaturgy, by P. N. Pātankar. Rs 5.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

Vol. IV—

(a) Studies in Hindu Law (4): Judicial Procedure: by Gaṅgā-nātha Jha.

(b) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopinath Kaviraj.

(c) Analysis of the Contents of the Ṛgveda–Prātiśākhya, by Maṅgala Deva S'āstrī.

(d) Nārāyaṇa's Gaṇita kaumudī, by Padmākara Dvivedi.

(e) Food and Drink in the Ramayanic Age, by Manmatha natha Roy

(f) Satkāryavāda: Causality in Sāṅkhya, by Gopinatha Kaviraj.

(g) Discipline by Consequences, by G. L. Sinha.

(h) History of the origin and expension of the Aryans. by A. C. Ganguly.

(i) Punishments in Ancient Indian Schools, by G.L. Sinha. Rs 5.

Vol. V—

(a) Ancient Home of the Aryans and their migration to India by A. C. Ganguly.

(b) A Satrap Coin, by Shyamalal Mehr.

(c) An Estimate of the Civilisation of the Vanaras as depicted in the Rāmayaṇa, by Manmatha nātha Roy.

(d) A Comparison of the Contents of the Ṛgveda, Vajasaneya, Tattirīya & Atharvaveda Prātiśākhyas, by Maṅgala Deva S'āstri.

(e) Formal Training and the Ancient Indian Thought, by G.L. Sinha.

(f) History and Bibliography of Nyāya Vais'eṣika Literature, by Gopinath Kavirāj.

(g) A Descriptive Index to the names in the Rāmāyaṇa, by Manmatha nātha Roy.

(h) Notes and Queries, (1) Virgin Worship, by Gopinath Kaviraj. Rs. 5

Vol. VI—

(a) Index to S'abara's Bhāṣya, by the late Col. G. A. Jacob.

(b) Some Aspects of the History and Doctrines of the Nāthās, by Gopinath Kaviraj.

(c) An Index etc. the Ramayana, by Manmatha nātha Roy.

(d) Studies in Hindu Law by M. M. Gaṅganatha Jha.

(e) The Mimamsa manuscripts in the Govt. Sanskrit Library (Benares), by Gopinātha Kavirāj.

(f) Notes and Queries, by Gopinātha Kavirāj.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

Vol. VII.

(a) Bhāmaha and his Kāvyālaṅkār, by Baṭukanātha S'armā and Baladeva Upādhyāya.

(b) Some variants in the raeadings of the Vais'eṣika Sūtras, by Gopinātha Kavirāj.

(c) History and Bibliography of Nyâya Vais'eṣika Literature, by Gopinātha Kavirāj.

(d) An attempt to arrive at the correct meaning of some obscure Vedic words, by Sītāram Joshi.

(e) A comparison of the contents of the Rig Veda, Vajasaneya Taittiriya, and Atharva Veda (Chāturadhyāyika) Prātis'ākhyas, by Mangal Deva Shāstri.

(f) An Index to the Ramayaṇa, by Manmatha Nātha Roy.

(g) An Index to S'abrar's Bhāṣya, by the late Col. J. A. Jacob.

(h) Gleanings from the Tantras, by Gopinātha Kavirāj.

(i) The date of Madhusudana Saraswati, by Gopinātha Kavirāj.

(j) Descriptive notes on Sanskrit Manuscripts, by Gopinātha Kavirāj.

(k) A note on the meaning of the word Parārdha, by Umes'a Mis'ra. Rs. 5

Vol. VIII.

(a) Indian Philosophy, by Tarakanatha Sanyal.

(b) An Index to the Rāmāyaṇa, by Manmatha Nath Roy.

(c) Index to S abara's Bhāṣya, by the late Col. J. A. Jacob.

(d) Hari Svāmi, the commentator of S'atapatha Brāhmana and the date of Skanda Svami the commentator of the Rigveda, by Mangaladeva S'âstri.

(e) Mysticism in Veda, by Gopināth Kaviraj.

(f) The Deva dāsī: a brief history of the Institution, by Manmath Nātha Roy. Rs. 5

Vol. IX (In progress)

(a) The Life of a Yogin, by Gopinātha Kavirāj.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI BHAVANA STUDIES

(SANSKRIT)

SARASVATALOKA

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A

Kirana 1 (In progress)

(a) Mangalam, etc, by Nārāyaṇa S'āstri Khiste.

(b) Mimansaka mata saṃgraha, by Haranchandra Bhaṭṭācharya.

(c) S'rimad Ācharya Mandana Mis'ra by Chinna Swami S'astri.

(d) Bhagavato Buddhasya Charitam Upades'as'cha, by Gopinatha Kaviraj.

Kirana I (Supplement)

Sanskrita Kavi Parichaya-(Bharavi) by Nanda Kishore Sharma

Kirana II (In progress)

(a) S'āradā Prasādanam by Nārâyāna S'āstri Khiste.

(b) Chūḍāmaṇi Dars'anam by S'as'adhara Tarkachūḍāmaṇi.

Bhawan's Sri Sankaracharya Sanskrit Mahavidyalaya
950

To be had of

The Superintendent

Government Press, U. P.,

Allahabad.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

DATE DUE

Class No. ____________ Book No. ____________

Accession No. 1157

This book should be returned to the Library on the date last stamped. A fine of 0.6 nP. will be charged for each day the book is kept over time.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

Funding by IKS-MoE